परएवतत्रापीष्टत्वात्यत्रत्वन्यत्रापिजातिकार्यमिष्यते तत्रतदारोपेणसाध्वं।अतएवस्त्रैणइत्यत्रयत्रोस्त्वेतिलुकस्त्रैणानांसंघस्तर्थेसंघां
केस्सिंश्चनतादृशस्त्रीविवक्षायामेतत्सकृतिकप्रयोगानभिधानाच्चेतिचेन्नविवक्षितांस्त्राकारविशिष्टागमस्याप्रसिद्धेः नन्वेवंतुनकृ
तःपौंस्नेसंयोगांतलोपापत्तेःनचस्त्रियानञ्स्नञावनात्तुसोमंचेतिकार्येलाघवाभावात्।प्राकडारस्पत्वाभावेनानपायदत्वबाधस्य
स्यायेनाप्राप्तेश्चेत्मलं द्विगोरितिहेतुहेतुमद्भावेषष्ठीत्याहद्विगोर्निमित्तमितिनचैवंपंचकपालीतिसमाहारद्विगोःसंस्कृतमित्यर्थेपांचक
पालमितिस्यादितिवाच्यं।अनभिधानात्ततःप्रसयानुत्पत्तेःगोत्रेलु।अन्यस्यासंभवान्नद्राजस्यवहुष्वितिप्रकरणविहितलुकोयमलुक।अ
संभवश्चतत्रवक्ष्यते।अतएवजनपदशब्दादितिसूत्रेतद्राजलुकोप्ययमकुमाशंक्यदयं।अस्मिप्राप्तस्यलुकोजादौतद्धितेलुकंस्या
स्मितज्ञापयतिसमानकालावलुग्लुकावितिविषयसप्तमीतिविषयसप्तमीतितद्भावःगोत्रेचात्रपारिभाषिकमेवयञिलुगितिस्त
त्रस्थएवसाहचर्यात्एपहृतिविपेतिविहितस्पतुनायमलुक।एनोगोत्रत्वाभावात्प्राक्दीव्यतीयइतिविषयत्वाभावाद्द्वितीयेन्न्दमका
रि।आपत्यस्यस्रूर्पतिष्येत्यतोयइत्यनुवर्ततेहलस्तद्धितस्येत्यतोहलइतिचतदाहहलइत्यादि।अनीपत्वाघस्येतिलोपासिद्धत्व
नारंभसामर्थ्यात्।आपत्यस्येतिकिंसांकाश्यकःसंकाशादिभ्योनवाषर्प्येत्यपत्यतोपापघत्वाहुज तद्धितइतिकिंगार्ग्यः।अनाती
किंगार्ग्यायणः।गर्गीयमितिप्राक्क्रीताच्छः।यञिलुविवक्षितइतितेन।ग्लोचुकायनेः।च्छोववल्स्यमोराइतिप्राग्वामवृद्धादित्यपामित
र्थः।अप्रजादौकिं।ग्लोचुकायनरूप्यंप्राग्दीव्यतीयेइतिकिं।ग्लोचुकायनीयंहितेच्छःपैलादिषपाठोत्रियेस्तोयञिलुगित्यनुवर्त्तते।

चनिर्देशस्य लुप्तसंज्ञापक इतिवोध्यं एवं चावधिमंतोपर्याए वेसतइजितादेनास्य संवंधा इतिवोध्यं आदेरच इति तेन निर्दिष्टस्यानिक
त्वादिक परिभाषाया अप्रवृत्तिरितिवोध्यं ग्रामादिकमेवेति गणपतिहेत्वपत्यादीनाम् अपत्यादिषु पाठादिति भावः हेत्वपत्संघरुतिर्वेपदि
ति तु ध्वादसादिपत्यंतादिति नोक्तपरमप्रजापतिशब्दादप्याप्तेः उत्तरपदग्रहणेन तु पंसमासरूपं प्रातिपदिकं प्रतिपत्तिशब्द उत्तरपदंत
स्यैव ग्रहणान्नदोषः प्रत्ययविधौ तदंतग्रहणेन परमदिति शब्दान्नरपादीनां पूर्वविप्रतिषेधेन पराणपवाद वाधकत्वान्डीप्सता भ्या
मपि लिंगविशिष्टपरिभाषायाराप स्पष्टार्थं दर्दितेयादितयावसाधून च लिंगविशिष्टपरिभाषायां विद्या ग्रावापव त्तोभाना भावात्
इति वनस्पति मामपत्यसन्न्हपोरपि स्यैवेष्टताया भाष्यात्वाभाष्चतेयोः किंचितदृतान्डोषिचवृद्धप्रमाण भावाच्च हृपास्तु श्वे भाष्ये लिंग
विशिष्टपरिभाषादोषप्वस्यानुक्तेश्च दोषाः खल्वपि सकल्से न गणिता इति भाष्योक्त्या मन्वानित्सत्वे माना भावाच्च अकार इति अस्यस्या
लोपस्यादीत्यर्थे यलुग्वक्ष्यते इति अतः पूर्वपदादिसूत्र भाष्ये इति भावः लुग्वाच्य इति कु चिनाह लोमन्ड इति केवल लोमापत्येन योगाभा
वात्तदंतविधिः अभिव्यक्तपदार्थाय इति न्यायेन संज्ञाकृतस्य ग्रहणं न अपत्यार्थस्यापि स्यात्मो कारानुवृत्तमनुरोधेन साधारणप्रत
येषु कथनं इति साधारणाः प्रत्ययाः स्त्रीपुंसाभ्यां ननु प्रकृतात्र सन्निपोगता कारसहितनुगागमोस्तु अकारसहितात्वेन सन्निहुन इति टि
लोपानर एवचार्चेतत्वादेवडीपि सिद्धे नजस्नञौ कञिति वार्तिके नञग्रहणं नकार्यम् नचैगात्वस्त्री विवक्षापां जातेरिति ङीष्विधेरचा
पदोतु ततः परं ष्यङ् स्वार्थेड इति ङीन्प्रसंग इति वाच्यं यत्र षोस्य सघिकिष्वित्वेव ज्ञातिलक्षणे पित्राष्यपत्यसैवणात्रस्य ग्रहणात्तु ङी

नेएव तेन सत्वविधानं चेति नस्तत्रे ष्विति नगरास्तत्रेषु रित्सर्थः एवं च पारस्कराद्यंतर गण सूत्रमिति बोध्यं पारं करोतीति कृञोहेत्विति
टः पारस्करो देशो नगरं च ॥ तद्वृहतोरिति प्रायस्येति चगणस्तत्रे कस्पतोसुडिति ॥ प्रतानरूवंतद्वहतोः से सादेशेतु ततः दुर्वारे वृह
स्पतिवृहत्याः पतिरिति कुक्कुटादीनामंडादिष्विति पुंवत्त्वं वा स्वेवृहतीतस्या एष पतिरिति दर्शनात् तस्य सारस्यानेतु वृहतोवाक्
स्तहस्पपतिरिति विग्रहो बोध्यः प्रायस्येति निर्देशादकारांतः पुंलिंगस्तयोवाचि प्राय शब्दः प्रापो नामतयः प्रोक्तं चैतं निस्रुवमुद्य
तइतिस्मृतेः प्रायः पापानि तिस्म संतरात्मापवा प्रमपी तिसर्वं सुसिद्धं ॥ ० ॥ इति समासाश्रयविधयः ॥ ० ॥ प्रवसरसंगत्यातद्धितप्र
करणमारभते समर्थानां प्रथमाद्वेति तेन प्रत्येकेपदानां स्वरितत्वाद्बहुत्वस्य प्राग्दिशाइत्युत्तरमपि संबंधः ॥ प्रवधिप्रदर्शने
तु विशिष्टस्येति बोध्यं तद्धिताबामेकार्थीभावएव प्रवृत्तिः समर्थः पदविधिरित्युक्तेरित्युक्तसमर्थानामिति समर्थशब्दः शक्तप
र्यायः शक्तत्वं त्वर्थप्रतिपादकत्वं तच्च परिनिष्ठितस्यैव तदाह कृतसंधीनीति ॥ न हि सुउ स्थितइत्यस्य कस्यनपापर्थवत्वं समर्था
नामिति निर्धारण षष्ठी समर्थानां मध्ये प्रथमादित्यर्थतत्र सूत्रेषु प्रथमोच्चारितं शब्दं चेति पाद्यत्वं च प्रथमत्वम् एवं चा
नेकसमर्थसंभवे एवास्य संबंधः शेषइत्यत्रापि तत्समर्थविभक्तेः विशिष्टापराव शेषइत्यनेकसमर्थसंभवः स्वार्थि
के ष्वनेकसमर्थासंभवात् प्राग्दिशाइत्युत्तरेनास्य संबंध इति बोध्यं प्रागदात्म्येनोति नदीमतीति सूत्रपठितदीर्घमतिशब्दे
केदेशादीर्घच्छब्दोत्र गृह्यते तेन चैकदेशविकृतमनन्यवदिति मापेनदीर्घसमर्थ उपस्थाप्यतइत्यर्थस्यावधित्वं प्रथमेव

दोत्रस्याधिकत्वेपिनहृतिः॥ अत्रात्मयायनं शरीररहृत्रणमित्यर्थः तत्फलकस्यानलानः प्रतिष्ठा प्रकृतेत्ला नविषयंस्यानंतथायथा
स्यदमनेननलब्धशरीररहृरणायस्यानंलब्धमित्यर्थः॥ प्रकृतेति॥ अनित्यत्वेनकादाचित्कतयाऽकुतंलक्ष्यतेइतिभावः विकरप्रग्र
हेणमिति विष्किरः शकुनोविकिरोवेतितन्मतेस्तत्रपाठः तस्यापिविकिरशब्दस्यापि स्येतितत्रहिशकुनोविकिरोवेतिवाच्यं विष्किरः
शकुनौवस्तुत्यमानेशकुनौतन्तुल्यजातियेचान्यत्रार्थेनित्यमेवविष्किरः सात सिद्धशब्दस्यविकल्पायोगाच्छकुनौवा॥ अन्यत्रवेत्यधि
करणविलेकल्स्यैवप्रतीतेरिरित्युक्तानवक्तव्यंनवावचनेनशकुनिरूपमधिकरणंसंवध्यते किंतुनिपातनंविष्किरइत्येतच्छ
कुनौवानिपात्यतइत्युक्तं एवंचान्यत्रविकिरस्येषत्वंस्पष्टमेवलभ्यतेदृश्यतेचविकिरेवस्त्वदेविकर्मेतिप्रयोगइतिदिक् कृधातोरि
गुपधज्ञाप्रीकिरइतिकेनेनसुटपरिनिविभ्यइतिषत्वंकपोरवकशातिकरधातोरवकशाशब्दइत्यर्थः इहचगमेः॥ अतिरूपसर्गोन
कशेरितिभावः॥ प्रसत्रार्थमितिमेत्रेत्युहूस्वोच्चदेत्तरपदेमत्रइत्येवसिद्धिमितिभावः हरिश्चंद्रोराजर्षिः सुडितिवेणाइनिङ्हेतिप
रिव्राजके चात्सुडपिइदवृत्तनुसारेण॥ अयमनाकरादपनाकरोदेतामाकृतकर्माणिशाला काम्यकर्मैहानिहारासकलकर्मपरि
हानिर्षुण्याकं प्रेप्सीस्पुपदेष्टाम स्करीपरिव्राजकः माङुपपदात्कृञ इतिर्माङोहस्वः सुडुनिपातात्यतइतिभाष्येकैयटयोः इद
मेवयुक्तं वृत्तिमतेमस्करशब्दादितोपागरूढत्यापरिव्राजकेवाधेसिद्धे मस्करिव्राजकग्रहणवैपर्थ्यापत्तिरितिवोध्यं कातीरे
ईषदर्थेचेतिकोः कादेशः कारस्करेदिवाविभेतिदः केचिदितिति॥ अत्रारुचिवीजंतुपारस्करादिषुप्रत्यस्पतोदर्शनंप्रकरणाद्दिसर्गस्या।

४२४

ल॰ कौ॰ सू॰
१२०

पाठस्तु लेखकप्रमादात् पदेनेति निमित्तनिमित्तोर्मध्ये पदेन व्यवधानेऽप्यर्थः पदेनेति किं चतुर्वर्त्मगेण बहुजयं प्रत्ययः माषकुम्भ
वापेनेति नच माषकुम्भं नस्यव पदव्यवायेगानिपस्ते तन्न योगइतिविग्रहेउत्तरपदत्वे। नेति निषेधात् गकुम्भेनयोपदत्वं
दुर्लभमिति वाच्यं। प्रत्ययसमोत्तरपदस्य कार्यित्वएवतत्स्वीकृतेः ॥ पूर्वपदाद्विविधावितिपर्युदासेनपदांतविधावेवतत्स्वीकृते
स्तेनचैवमपिमाषकुम्भस्ये मादेवापादिनिरूपितकारकत्वाऽऽतिकारकोपपदानामिसनेन वाधादिमः सुपुत्सत्तेः प्रा
क्समासेतेषापदत्वं दुर्लभमिति सप्तमीसमासेनवाधवानेणत्वनिषेधासिद्धिरिति वाच्यं तस्यानित्यत्वेनात्र सुपुत्समनं
तरमेव समाससूत्रदोषात् पचकुम्भेति चेसत्रेभाष्यमाषकुम्भवापेनेत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदकषष्ठीतत्पुरुषे कुम्भ
तिचेतिनिमरणत्वेन भवितव्यं षष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदकषष्ठीतत्पुरुषप्रातिपदिकांततिविभाषेत्युक्तं तस्माद्विनिरूपणं
वोध्यं यत्तुयतन्नवादयं निषेधस्उपसर्गादसमासेपीत्यादेर्जनप्रावनदुमिसाधुदाहरणमितितत्र पदव्यवायेपीत्येतत्त्वेषभूत
स्यातह्यूतइति। वार्त्तिकस्याईगोमयेणेत्यादिभाष्योक्तोदाहरणासंगत्यापत्तेः ॥ अतोऽह्यूतइतिव्याख्यायकस्य पदस्यणत्वाप्राप्ति
रिक्तितह्यूतान्नपरत्वेनिषेधइत्यर्थः ; उदाहरणेगोशब्दः पदस्त्वेनपुंसकनिर्देशात्तु सुपुरुरित्युक्तमतः ॥ आहातं त्रमि
तिवहुत्वं चैवमितिवोध्यं गोष्पदसे ॥ अवितेसामर्थ्यान्नज्सर्वकसुदाहरणं गोष्पदानीति ॥ असेवितइति। वहुव्रीहिस्तेनगवां
संचारोयत्रनैवकदाचित्तत्रैनञ्स्वैसुडितिभाष्यस्पष्टं गोष्पदंक्षेत्रमिति देशस्याल्पप्रमाणत्वमनेनवोध्यतेतेनगोष्पदात्

कौ॰ सू॰
१२॰

नेतरस्मेव समासः ॥ अत एव निष्पानमिति तदुदाहरणं भाष्ये संगच्छते पदपदत्वं योगपरं वा व्रीहिवापाणीति कर्मण्यण् घञंते न बहुव्रीहिर्वि
ग्रहः शिरदंतत्वान्नुम् ॥ अत एवेति पूर्वपदात्संज्ञायामिति नोत्तरपदेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादेवेत्यर्थः उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे
रूढत्वान्माषवापिणाविसादौ वुत्तरस्य पदत्वेनेति न शंक्यं ज्ञापकं शिथिलमित्याह किंचेति पूर्वपदात्संज्ञायामिति समासप्रातिपदिकांतस्य
सामर्थ्यकरणं दग्दसेत्सादितदुपपादनं अयापि चित्स एवेति पैरसात्वार्थमपीति णत्वार्थमेवेत्यर्थः प्रेन्वनमित्यादौ त्विति प्रसपस्यवधिन्
स्येव धातुमध्यवर्तिनुमोपि नस्येत्यर्थः एवं समुदाय एव तत्र पाठ्य इति ह्युपारपि नयोर्णत्वाभावसिद्धिरिति नुम्व्यवाये नुस्वाराभावे
णत्वमिति षेधो वक्तव्य इति नकार्यमिति भावः पुंवादेर्नेति समस्ताः शब्दाः पुंवादिः असमस्ताः हृन्यादिष्विति भावः ॥ अत एव पुंवादेर्नेति प्रा
तिपदिकांतेति सूत्रे भाष्ये पठितम् उभावप्याहू तेशैणोः वृत्रहणाविति वृत्रहतवंतावित्यर्थे व्रुलन्क्रणेति क्विप वृत्रहणीमप्युदाहरणं
हरमाणीति मानुपपत्तेः क्विपि समासे ङीप्रहीर परेणेति पिबतेः कर्मण्युपपदे आतोनुपसर्गे कः इति निषेधः स्यादिति चेन्न ॥ अत ह्वितः इति वार्तिक
केयकवाकततपाणत्वाश्रयातिरिक्ते तद्धिते भिन्ने परतः पदेन व्यवायेनेत्यस्यैनादोषात् अवधायक पदस्य णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धि
तभिन्नपरत्वे नेतियावत् तस्मात्स्थानेन तु पदव्यवाये इति सप्तमी समासः इत्यदोषः ॥ अत एव प्रत्याख्यानारंभयोः समफलता कुमचे
ति क्वादाविसर्थे निपाकाविति नोक्तं ॥ अनेकाजुत्तरपदार्थमिदं अज्ञकवर्गवदुत्तरपदात्संज्ञायां समासस्येति न कृत्संज्ञायां प्रकृते तस्य
असमासैसेकत्वाश्रयणोपि चित्रगवीणीमित्यादौ णत्वं भवत्येव लिंगविशिष्टपरिभाषया विभक्तिप्रकृतौ समासत्वात् णत्वरहिता।

ल॰शे॰प॰

१६९

ऽसिपत्रवनमिति नरकविशेषस्य संज्ञा वलप्रत्ययः इति पर्यायोपदिष्टेति सन्तु वृत्तेरिति भावः तेनाजंतेवले धातोर्नः ऽप्रणाइत्येवनेह भ्रातवलः रजःकृषी
त्यत्रात्मे मो पि द्रव्यसत इत्युक्ते वलच प्रत्ययः उदाहरणे रजः कृषीतिवलच् संज्ञायामेवेदं तेनपुत्रवलइत्यादेनप्रत्ययनिमित्तत्वेपिसदं अंगुढ
चेत्याशुपन्यासः शरादिराकृतिगणः इकोवहेः पचाद्यच् उपसर्गात घञोऽभवनतदंतविधिरित्याहु घजंतइति इकः काशेप्रतिपचाद्यजंता
र्थे ऽनेषामपीतिस्त्वत्रसाभिप्रयुक्तोक्तं प्रपंचमाह अनंदतेति तत्रपं चेत्वादेवस्थपुष्ठमित्याद्यपि यथा दृश्यतेतथासाध्विति तदर्थात
स्माद्ववराहस्यस्थवराह येषांचविरोधइत्येवत प्रान्तरंतः संज्ञायांवनंपुरगेति नियमाद प्राप्ते संज्ञायांपूर्वपदात्संज्ञायामित्युक्ताप्राप्तेवचनं
शरादीनामोषधिवनस्पत्यन्यतरस्यामितरेणविकल्पे प्राप्तेवचनं ऽसंज्ञायामपीति ऽप्रत्ययतः संज्ञायामितिनानुवर्तत इतिता संर्पेविभाषौषधी
षध्यः फलपाकान्ताः वनस्पतिरत्रवृक्षमात्रव्याख्यानात्ध्वनितचदेलुपियुक्तवद्व्यक्तिस्त्वत्रभाष्ये ऽयारोप्यति ऽनेनवाद्यस्याचेतनत्ववा
वोधितं उक्तइति स्त्वेव्यक्तकालौ विवक्षितस्तेनवाह्यपदानारोपितंसन्निहितमात्रं तदापिभवतीतिभावः तदुक्तंभाष्ये ऽविहितापत्स्थि
तयोरिति वक्तव्यमिति तथावाहनंवाह्यादिति वक्तव्यं पदाहिगर्गाणां वाहनमपविद्धतिष्ठतितदाहमा [illegible] तगर्गवाहनमिति पदागर्गावाह्य
त्वेनविवक्षिता भवतितदाणत्वंभवत्येवतिकेपदः कर्मणिल्युडिति वाहुलकादिति भावः देशेकिं दाक्षीणपाने दाक्षीपानंदेशइत्येस्यदे
शवाचित्वमित्यर्थः क्षीरपानमिति नपुंसके भावेकरणेवाल्युट सर्पिष्पानमित्यादौतुनपात्पदतादितिनिषेधात तस्यहिपदेपरतोतो
यः षकारस्ततः परस्यतस्यणोनेत्यर्थः उत्रंतग्रहणसामर्थ्यात् तेनेषुसर्पिष्केणेत्यादौणत्वंभवत्येव सर्पिष्पानमित्यादौस्तुवृत्तस्य

कृ॰सि॰
१६९

तत्वसाक्षात्कारवंतोयोगिनः इति भाष्ये सप्तउत्तरपदाधिकारात्समासविषयमिदं हंससिंहयोर्हिंसातार्थमुपादानं यथा तयोरूपादित्वात्साधु
त्वं तथाग्रहेत्यादेः पृषोदरादित्वादित्यर्थः इमे के परे तु इदंतच्छित विषयमपि पुराणशब्देन नलोप इति सर्वादिस्त्रे चैके पठंति एवं च हंसादेरू
णाद्यंतत्वेन शास्त्रांतरोक्तस्यापि ग्रहणेन साधुत्वं सर्पिषा वा दोषत्वमप्यनेन नेवत्याहु ढ्रडाशा दोरेफस्यात्वे सवर्णदीर्घः अन्य शब्दे न ग्रसयो
तेग्रहणं आगंतुना कारणधी शब्दस्य च ग्रहणं तेन सर्वदस्यद्रुद्रुद्रु रहे निरूपद्र वेना स्मान्ने माव धीदित्यर्थे के मानः समस्येदृढय इति सिद्धं दु
र्दं ध्यायतीति विग्रहे कारके पूर्वे पत्वा घरारङ्क्तो कप्रत्ययात ङरस्यानिक स्वस्व तंतुनांत स्वरितासंगते रिति दिक संहितायां एतत्फलं घ
ञे त्विंड तस्मात दीर्घः स्यादित्यर्थे के नेध्वे चात सिद्धोस्मे नेन विघ्नाहित्वा गोपतिंमृगोनामित्यत्र संहितायामिव विग्रहे त्वेतिपदकालेन दी
र्घः एतदधिकारस्यान्यशास्त्रांतोत्तरपदाधिकारात्समास एवं प्रवृत्तमात्र च संहितायामनित्यत्वान्नेतस्व स्याधिकारस्य फलमितिबोध्यं
कर्णे लक्षणस्य पत्यस्वामि विशेषसंबंधः नार्यं दात्राकारादिचित्र कीयते नात्रिलक्षणे तेन लवकरणां सिद्धिः अष्टकर्णे इत्यादेरष्टसंख्या
लिपि चिह्नकर्ण इत्यादिरर्थः तत्स्वरे स्वा चिह्नकरणं इति वा मर्मावित्ति त्यक्ता ग्रहिज्येति संप्रसारणं सा च मवस्थितेति रातत्र प्रचुरल दृदर्शी
नादास्यितं के चितु पयोप दिष्टमिमे नुहृत्साम मत्रं तंवारयंतिर मरवेति कृत दीर्घम इत्यर्थः कृतदीर्घाणमिति व्याख्यानात अतएव विपरीत
नियमान अन्योत्तरपदे रूपाणां दीर्घत्वा समनवाच्च नियमार्थ इति पूर्वपदात्संज्ञायामित्येव सिद्धे दीर्घस्य संज्ञायामेव विधानादस्य णत्वस्य
संज्ञायां प्रवृत्तेः विप्रर्पयेइति अग्रेवणशब्दस्यासंज्ञात्वात् इति भावः पुरगावनमिसत्वाग इति प्रतिषेधस्तु न अकारांतपूर्वपदादित्यर्थात

४८।१

ल॰श॰ख॰
१६८

च प्रसपएवसंभवतीति ध्वनयन्नाह यादोविति समानतीर्थ इति सादेशेप्येकदेशविकृतन्यायेन समासनतीर्थशब्दत्वं एवं च सतिशिष्ट
त्वाघत्स्वरएवोदाहरणेएतदर्थमेव विवक्षितइति व्याख्यातं विनाषा द्ध्यत्र येइतिवर्त्त विवक्षितसन्नमीत्वादत्रापिसतिशिष्टतयाप्रत्यय
स्वरएवान्यथासादेशस्वरः स्यात् तत्र सादेशपक्षे सोदराद्यः समानोदरेशयितइत्यर्थे प्रत्ययमेघ्चारिताद्यो भवति सच सोदरात्परइति तदर्थः
सोदशामनुसमानोदरेशयितइतियत सोदरेपीतिप्रयोगस्तुसमानमुदरंयस्येत्यर्थे अयेवसाधुक्तरीत्यासपक्षत्वस्य भाववाध्यः वोपसर्ज
नस्येति विकल्पात यत्र घातासहोदरइत्यपिसिद्धं द्वन्द्वेइति सद्वन्द्वासइति भाष्योदाहरणादस्य छंदसत्वेपिसंदर्न्नम्भु ध्यर्थमिहोपन्यासःत्व
दादिषु दृशोनालोचनेकज्चसमानान्यन्योश्च दृशेश्चेतिकजर्थकिंन्क्सः दीर्घइति अत्रसमासात्वकृतस्वरादीर्घइत्यर्थः इदं पूर्वपरान्वायि
अन्तःदृगिति अ॰सेरितिवाप्यानेप्येवमेवव॰ अकारेणाकारस्यापिग्रहणात्समासेइ॰ अङ्गु॰ले॰सङ्ग॰ भीरो॰ स्थानज्योतिषः सोम॰ आयुषः सोम
जसो भवति अयं सुषामादिराकृतगणइत्यर्थः तेनेतपोगणस्त्वमितिसिद्धं चितम् अषष्ठ्यतत्तीयेति नजुपादानेस्पष्टार्थं कुष्टृतिबहुव्री
हिः इदमेवतत्पुरुषग्रहणम अप्रकरणे प्रतिपदोक्तसमासस्यापिग्रहणं ज्ञापयति तद्धृतीति अद्विशब्देन बहुव्रीहिवीतिकापथकर्गतोतिस
शब्दः चकारेपष्टापदिष्टमिलुक्तेः उपदिष्टमिति कर्मणिक्तः उपदेशउच्चारणं तस्यकर्ताकोचार्याशिष्टेरित्यध्याहारलभ्यंशिष्टाक्षरशब्द

कृ॰स॰
१६८

तेविध्यभावेपिरात्रेः क्तेतासंभवात्क्तदंतइत्यर्थः नित्यमेवेतिस्पष्टंचेदमत्रभाष्येरात्रिमत्यइति आत्मनेइतिखशश्यन् सहस्यसादेशो
निपातनादुदात्तइतिभाष्यंसहयुध्वेतिसहेचेतिक्वनिप्युपपदसमासः समस्तु हूर्ते मितंतवचनेऽप्यभावः मुहूर्त्तादिग्रहणादानाकाल
वाचिनामेवतद्धितिपाठकेग्रंथकालत्वारोपेणप्रवृत्तिरव्ययीभावेचेत्तनेननतसोकालइति निषेधात्ज्योतिषमितिज्योतिषद्
देमित्यर्थः द्वितीयेचानुपाख्यंयत्सहत्वंतद्भिन्नेनुमेयसहायवाचिनिउत्तरपदेइत्यर्थः अप्रधानेसहायेद्वितीयशब्दइतिहरदत्तः स
राक्षसीकेतिवहुव्रीहिर्नद्यतश्चेतिकप् योगविभज्यतेइति ध्वांदसमुपीदमेतदर्थमेवाचोपन्यस्तं विभक्तेचोपसर्जनस्येतार्थवत्स
नुवृत्त्याव्यवस्थितविभाषाश्रयणात्समानजातीयाद्यपीत्याहुः योगविभागसाभाष्यानुक्तत्वादाह यद्वेति सहशब्दवचनइति अ
यंवृत्तिविषयएवतदाहतेनायमस्वपदेतितेनसहशब्देनसमासंवक्ष्यमाणइत्यर्थः वोपसर्जनस्येति सादेशः एतएवविभाषो
दरइतिचरितार्थं अन्यथाकर्मधारयेसोदरःसमानोदराभ्यांसपक्षादिवद्योगविभागेनसिद्धाभ्यांपपतोरूपद्वयस्यसिद्धोतेहैयर्थ्य
स्यस्पष्टमेव सहशार्थकसहशब्दस्यतुतत्रसादेशोदुर्लभोऽत्रपक्षे समानशब्देनसमासेसमानजातीयाद्यर्थवसाहुः ब्रह्मचारीति॥
व्रतइति सप्तजातावितिवारिणिः समान सइति तस्यसमानत्वेव्रतस्यव्रतस्यवासमानत्वात्तस्यतत्त्वेचोक्तेत भेदाहेदभेदवा
परिकल्प्यवोध्यंतेनसमानवेदाध्ययननिमित्तव्रह्मचारीत्यर्थः समानंब्रह्मवेदाध्ययनार्थंव्रतंचरतीत्यर्थोभाष्यात्तद्भूमते
तोर्थयोः प्रकारोत्रविवक्षितः यशब्देविवक्षितेइत्यर्थः निरनुबंधकपरिभाषानुनावर्तीर्थ्याता निरनुबंधकस्यासंभवात्त

ल॰शे॰र॰:
१६१

दार्थवचनंष्यङः संप्रनुवंधद्रूपोच्चारणपाशादिभ्यो यस्य ष्यजोवृद्धेदितिज्ञापकं तस्माद्वृत्तमर्थसंप्रसारणस्य लोपइत्यतोदीर्घइत्यनुवर्त्तते उत्त
रपदइत्यधिकारः हलइत्यनेननतु नात्रदीर्घः संप्रसारणात्पूर्वस्य हलः संप्रसारणनिमित्तनिरूपितागावयवत्वाभावात् एतासांसमानाद्दृशो
गावयवस्यैवतत्रग्रहणात् अतएवनिरुतमित्यादौनसः कुमुदगंधेरपसेत्रीतस्येयोरीग्नारितिष्यङियङ्ग्नाप्पूर्वांतवत्वेनष्यङंतत्वात्संप्रसा
रणपूर्वत्वेचात्विधवपिदीर्घविधिसामर्थ्यात्स्यानिकत्वेनसंप्रसारणत्वात्तदीर्घः ह्रस्वोनेतिइकोह्रस्वइत्यनेनप्राप्तः परत्वाद्गुणस्येराकुल
मित्येकइतिह्रस्वस्यावकाशः ह्रस्वस्यैकस्मिकत्वेनाभावकारीषागंधीपुत्रइत्यादौसंप्रसारणस्येति सावकाशह्रस्वप्रसंगेऽनंतरपद्य
त्रोपरत्वात्संप्रसारणदीर्घत्वमेवेति एतच्चैवभाष्यस्पष्टमित्याहुः प्रतिकारीषेति एत्मादयइतिसमासेषष्ठीतत्पुरुषेष्यङंतंनपूर्वपद
मितिभावः मातजादेशइतिसचकवभावपक्षेएव ननुनचतइति निसकपः प्राप्तात्तदभावपक्षोऽतुलेभोतः प्राह कपविकल्पसंभवेति एतपमा
तजादेशास्तु द्वावपिकारीषगंधीमातुरितिनाष्यादाहरणात् बहुव्रीहावेति तत्रैवभाष्यउदाहरणात् विचेति मानत्रइतिशेषः इष्टके
षी एप्रसंगाद्धृदीर्घवनंउत्तरपदाद्विप्तपूर्वपदंविशेष्योकृसतदंतविधिरित्याह तदंतानामिति इष्टकचितेत्याधनेकृतेतिसमासः
कारस्त एत्र्ह्नीह्रषादित्यतामनुवर्त्तते सत्यकारइति सत्यस्याशपथ्ये कृत्तौतुडाजेव तत्रोपपदमितिस्त्रेपञ्चोतेउपपदेएरभवतिन
वेतिविचारे साधयन्निरुत्तरपदपरत्वाभावात् जेतिपिसमासप्रवृत्तिकालएवहाचः प्रवृत्तिरित्याहुः धेनुंभव्येतिमपूरस्वंसकादि
त्वात्समासांतोभव्यस्यपरनिपातः लोकंपृणातीति विग्रहे कर्मण्युपरस्यादेत एत्याह मलेति यत्रेः एत्रत्रकरणेप्रत्ययग्रहणेतद

कृष्ण.
१६१

स्यस्यानिवत्त्वत्वद्दस्यासिद्धत्वेनतत्वतदप्रवृत्तेःनिर्मूलमितिनहिस्वयमप्रवर्त्तमानोपिहस्वःपुंवत्त्वंवाधतइतिस्यापमिति भावःशमीनी
तरेति घिनुरास्त्रनाप्यप्रयोगेनुतीघ्रीलिकानांरूढिशब्देनसंज्ञाशब्दतयासंज्ञाप्ररणायोग्येतिनिषेधान्नदोषःज्ञापकमिति उत्तर
पदंविशेष्यकृत्वातदंतविधिनेत्यर्थः एवंचतदंशेउत्तरपदेइस्यसंबंधइतिवाध्यंहस्वत्वेनसिद्धहृदयलेखइत्यादिनिवृत्त्यर्थमिदं
मेहार्घमितिव्याख्यानादित्वात्प्यजहृद्द्यासिध्वंतइत्युत्तरपदवृद्धिःप्रपंचार्थमितिप्रयोगद्वयमेष्ववानच हृदयशब्दप्रयोगएवेतिव्यवस्था
र्थमितिभावः पादस्यपदाज्यातिगोपहतेष्वितिसूत्रेयत्प्रत्यग्रहणात्पदंदसदंतंलुप्तविभक्तिकंतदाह पत्ततइति पादशब्दस्यस्वांगशिवादिभ्यिस्यात्युदात्तत्वेप्य
यमंतादात्तोनिपातनात् इकेइतिपर्यादिपूपादःपद्धेनाभ्येयत्कार्षीतिसुप्यजातावितिणिनिपदेनोकर्मणि हिमकाषिहतिषुचेः शप्रत्ययचतुर्थी
शवाचिपादग्रहणं उदकस्योपसन्नादंसरइतित्वसाध्ववादकपर्यायादशब्दांगीकारेएक[illegible]हलादाविसस्यवेपर्ण्यं समुद्रेत्विति संज्ञा
त्वादितिभावःएकहलीसंज्ञायांतुपर्वविप्रतिषेधेननित्यमेवएकशब्दासहायवाचीसहायश्चतुल्यजातीयोहलेवक्तव्य छिद्यतत।
इतिवोध्यंप्रसिद्धत्वादेकशब्दःसंज्ञावाभेवसर्वस्यापिशब्दस्येकहलादित्वासामर्थ्यैनेकहलसमुच्चार्यते पूर्वानुच्चार्यतेतत्रैवतस्य
वृत्तिरितिभाष्यस्पष्टं ।असहायवाचीत ।प्रातिकितिजमात्रविषयइतितद्भावःप्ररपितम प्रत्याणाशुक्रोभावइतिउर्पादिश्चोतिनिपात
त्वेवाप्यत्वं उवङ्भावित्वान्नित्वेप्राप्तेःप्राह ।श्ववृइतिएकतएकशब्दात्सरसहस्वइत्यर्थेनपुनेपुसकयोर्विशेषाभावादाह ए
कस्याइति एवतिपुनइतिसंज्ञा छंदस्याहाजहीरमिति ।पुजहीरणजुहोतीतिप्रयोगात्त्वचसंज्ञापा ।प्रसभवा छंदस्येवेदः ।पूरुत्तरप

ल॰शे॰प॰
१६६

पुंक्तः पाठः एकवचने तस्यातिप्रसंग आजेनाप्सुजाप्सुचरादिवदस्य भाष्ये उपन्यासात्तन्मते सुमंताविसवतस्यप्रसंगोक्तिश-
क्यपरतयातस्यैकत्वमात्रार्थत्वात् किंच मतुप्विति पाठे फलं चिंत्यं अस्यवामीयमित्यादौ विवलुकोप्राप्तिः चक्रे वद्द इतिसप्त-
म्यंतेन निष्ठांतस्य साधनं कृतेतितिसमासः स्पवगपंनिषेधानंतरस्येतिस्पष्टार्थं तत्पुरुषे कृतीत्यस्यैव प्रतत्पवाम् र्धमस्तका-
दित्यलुकि कोस्य कालोपस्येत्यनेक मितिसूत्रस्य भाष्ये प्रयोगः स्पष्टत्रते पश्यतोहर इति पश्यतमनादृत्येत्यर्थः षष्ठ्याचा-
नादर इति षष्ठी देवानामिति मूर्खेणामित्यर्थः मूर्खविषय मूर्खप्रियएवेत्यजवास्यवैकपदः निदाघामिति प्राक्रोशइत्यनुवृ-
त्तालवयमिदंसपष्टेवेदमानहमतेइमत्र भाष्ये एवंचार्थसामर्थ्यादेव विकल्पोसिद्धेत्यतरस्यामितिस्पष्टार्थं पितुःपुत्र इ-
ति अस्मातातात्पितुरुमन्नइत्यर्थः तस्यैवेति विद्यायोनिसंबंधवाचकान्मतरपूर्वोत्तरपदकइत्यर्थस्तेनहोतुःपुत्र इत्यादिसि-
द्धं मातुःपितुर्थ्यामितिरफांतानुकरणं विसर्गांवष्फकेदेशविकृतस्यापेनतत्वे इत्यलुक्समासः घरूप घशाद्दनंतरतमे
प्रत्यये घितितिलेखग्रहणेनोत्तरपदाधिकारस्य चिस्वस्यपग्रहणे तदंताग्रहणज्ञापनादिति भावः ननुवीवावदरी प्रम
सकादयो भाषितपुंस्कादितिनपदांतस्यसूत्रभाष्यानुमतइत्यरुचेराह कुवलीति नद्याः शेभाषितपुंस्कादितीहनसं-
वंध्यते तदाह स्त्रीतरेति उगितः परेति विहितेतितिशेषः तेनश्रमतीपश्यन्तीरेश्रुमतीतरेपत्तुमत्त्वेत्यत्रह्रस्व इति पुंवो
रनाकाविति भाष्ये स्पष्टं पंचमी समासेनाच परस्मिन्नितिस्थानिवत्वेनअवधानंतुनवाहे र्ततत निमित्तस्यहस्व

कृ॰स॰
१६६

पालकर्षिके मा राजग्राह्यो भागः करः सएव कारः हलादाविमा दिग्रहणं सर्वार्थं तत्रपरपश्चादप्रदरङ्गेदेशे कारा हलेहूपदिका
दय श्वविकटोरण्यश्च प्रागदेशे प्राचामेवेति नियमोपिके प्रदाद्यनुसारे सा भाष्येतु पर्वेण नित्ये प्राप्ते कारनाम्नि प्राचामिति वि
कल्पार्थं तेन मुकुटकार्षापणं मुकुटकार्षापणमित्याद्युभयं हलादावेति योगविभागेन नियमार्थं तेनाजादौ लुगेवेति स्थितौ
कारनाम्निवाव चनार्थं च दजादावेति प्रसंगः नैष दोषः योगविभागात्सिद्धं कारनाम्नि च प्राचां तताह हलादौ इदमिदानीं किम
र्थं नियमार्थं हलादावेव कारनाम्नीति ग्रविकपेरणाइति भाष्यं वधे च उत्तरसूत्रस्येतस्य रूपपदमिहापकृष्यतेव घञ इति घञं
ते ग्रन्नमचने सिद्धेति निषेधः स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये बहुलग्रहणेनेव सिद्धत्वाद्धलदंतादिमनुवृत्तिव्यर्थेति ध्वनयन्नाह कृति
न्नकुरुचरइति ग्रुतरा वगोष्ठचरः सिद्धः विभाषा वर्षा लिंगविशिष्टग्रहणाद्वर्षासुजो पि घकाल घशादेन तरतमो कालेति
स्वरूपग्रहणं तनः सत्तः घघुलो पूर्वाह्णेतरे इति प्रकृतस्य प्रकर्षे विवक्षया द्वयप्रकर्षसत्त्वादाम्नकृतः सापेक्षत्वमिति
सत्र भाष्ये प्राह्ण प्रगेयारे दततत्व निपातनमर्थमलुका सिद्धं शलाशंकपदासप्तम्यमा विभक्ति प्राह्णः सा होपसस्यर्थं तदि
त्युक्ते विभाषत्युक्तेर्द्वन्मनुरोधेनेतिवाध्यं विभाषा पूर्वाह्णे तिसूत्रे दोषात नमित्यादावसपादि तिलुकोतनालुकाननालु
कानेनालुकमाशंक्य समानकालस्य प्रत्ययनिमि । नलुक एवाप मलुक ग्व व्यपादिति त्वंतरंगडति समाधानपर भाष्याद्
वहलदंतादिसस्यानुवृत्तिः ग्रतिप्रसंगात्त्वनभिधानात्रेतिवोध्यं ग्र योगो नियम्यतुष्वेति ग्रपपाठहरदत्तानुसारेणमितिद्वि

ल०शे०प्र०
१६५

नाभिधानात्समासफलमेकपद्यादि प्रगीतमत्र सा धयं गुणानिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रं प्रगीतमंत्रसाध्यंतच्छस्त्रं सुप्सुपेतिसमास
स्तदाह शस्त्राणीति प्रजेसेति कर्तृकरणे इति समासः पुंसानुजइतियस्य पुमानग्रजः स पुंसोहेतुनानुजइत्यर्थः जनुर्वा जन्मनाप्र
णाइतिस्वरितत्वबलात्तदधिकारविहितग्रसमासग्रहणमत्र यद्यप्युत्तरपदाधिकारेण न तदेतद्ग्रहणं हृदयस्य हृल्लेखयण्लासेष्वि
ष्वेतेन पापीहात्मशब्दात्परेण प्रसमपासं भवेन्न तदेतद्ग्रहणमित्याह परेण प्रसमपात इति उदाहरणे हेतुत्वात्स्वकृत्सो दिवाह्वातती
यानुप्सुपेतिसमासः यथाकृतभाष्यस्वरस्तु आत्मनश्च परेणेत्यस्य वार्त्तिकत्वेन वहिर्भाष्यं कृन्तापिनीच आत्मनश्च पर
णेत्युपसंख्यानकर्त्तव्यमितिवैयाकरणख्यापामिति यत्र तु वार्त्तिकस्यास्यैवात्मनइत्यस्यानुवृत्तिर्वाख्या कामेरादिसादेरेव यद्वा
परस्य चेत्सनेनैकं स्त्रैवेचेन परत्वति हुं हुतयात्मशब्दस्य ग्रहणमिति तदाशयः योगविभागादिति सुप्सुपेतिसमासः स्तु चितं
गविपुधिष्ठिरशब्द उणादिकिर प्रसमपातः सात्मदाद्येति इति निषेधे प्राप्ते इदं अन्तरंगानपीति मापना वदितः सर्वेलु कश्च स्म
हलदंता दित्सप्राप्ते हि रहवचनादेवेति हृदिस्पृगिति अलुग्विधेर्ज्ञापकात्कर्मणि सप्तमीति भाष्यं अमूर्धमस्तकादित्येतेन
तु न सिद्धे तत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेः कारनाम्नि नामग्रहणं सर्पसंज्ञायामित्यनुवृत्तेरेव सिद्धेः कारनाम्नेवेति पृष्ठं गेयशा। के०म०
नाम्निवेत्कारनाम्नेवेतीदं वृत्यनुसारेण भाष्येस्यैवानियन्नात् अमूर्धहिंतपञ्चादेः संज्ञात्वमभवनेतिकारमानीतिस्पष्टा
र्थमितितदाशयः अविशदात्संधातकट च उरणोमेवः न घामिति न घुन्तरणोतात् कालिकोदाहः कारइत्यर्थः वर्णिवपस् १६५

त्वेनेदं सिद्धमिति कश्चित्करणात्तु उक्तदर्शनशब्दोपागरूढिम्पांचवह्न: परस्तस्मर्पुदासे द्विपदं तत्सदृशपरस्मिन्माशोपेनाह गवमह्नीवेति द्वे
त्वेनद्रुहाविति समाहारस्तु द्वंद्वाद्युदेति दचेव सिद्धमिति भाव: द्वंद्वो निपात्यते इति विरूपाणामपीत्येकशेषं वा धित्वेति भाव: सरजसमिति
ऽव्ययीभावे चेति सहस्य सतत्पुरुषो वेति उत्तरपदार्थप्रधान इत्यादि निष्कृपानिति बहुव्रीहिरीयसश्चेति निषेधान्नकप इति निष्क्रान्त: प्र
पस इति तत्पुरुषो वा पुरुषस्येति षष्ठीसमास एवं दं मुन इति ऽव्ययीभाव एवं उत्तर पदार्थप्रशंसामिति कर्मधारय: शब्दो पि प्रशंसा
पर एव ऽआशीर्विषयमिति षष्ठीतत्पुरुष: विषयशब्दो नित्यपुल्लिंग: एवं चक्षुस्तस्तशब्द उत्तरपदार्थप्रशंसाया ऽआशीर्विषयत्व द्योतक इति
फलितं एतच्चैतद्धति विषयमेव एवं वाशी लिंगु तत्प्रयोग एवास्य साधुत्वमिति वृत्ति: सप्तमीस्यादिति सप्तम्यर्थे वृत्तेरित्यर्थ: ऽप्रत्नुगवमि
ति गोर्दैर्घ्य सदृशे दैर्घ्यविधानमिति वा ध: द्वित्वा वा द्वित्व वृत्तानावतीत्यर्थस्य च ऽआवृत्तिक्रियाजन्मगणनेसुच निपातनफलमाहया
वतीति यत्र सकलांगोपदेश: साधुकृति: ऽआवृत्तिक्रियां तनीवेण पूर्वपदस्य वृत्ति: द्वियुगेतितु फलितार्थकथनप्रमुदाहरणे द्वित्वा
वतीति भिन्नेपदे उपसर्गादिदं प्राघुपलक्षणं किं राजइति किमत्र पश्च षष्ठीसमास: कर्मधारयो वा नजस्तु नज पूर्वपदकादित्यर्थ:
ऽप्रपथ्यमिति तस्माद्धित इतिटिलोप: पथ: संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वं ऽअपथ्यं वर्त्तत इति मव्ययीभाव व्ययी भाव: ऽन कर्तृरिति समासांत: न
जाव्ययीभावे स्त्रीकुर्वतामदइदम् इति सा धारणा: समासांता: उत्तरपद इति उत्तरपदशब्द: समासचरमावयवे रूढ: पद इत्येव
सिद्ध उत्तरग्रहणात ऽग्रपंनविधि: पंचम्या: स्तोकादिभ्य इत्यार नात्तदाहाधिकार इति स्तोकान्मुक्त इति द्विवचनांतादिभिर्न समासो

ल.शे.र.
१६४

दार्थत्वमिति भावः अत एव तत्रवर्त्तिपदार्थेनोपसर्जनत्वं तद्रूपेणैव तस्य मानादतरएव द्वन्द्वे चेति सर्वनामसंज्ञा निषेधः सार्थकः समाहारद्वन्द्वे
त्वपसर्जनत्वादेव तदभावः सिद्धइति वोध्यमिति केचित् अनुवादकमेव द्वन्द्वे चेति अत एव कुक्कुटमयूर्याविति द्वन्द्वे उपसर्जनह्रस्वत्वमाशं
क्य द्वन्द्वे नेति वचनेन परिहृतमेव चेतरेतरयोगेपि बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिरित्यन्ये अनेकेति प्रादीत्यर्थः क्वचित् घहजातादौ समस
विभाजकोपाधिग्रहणनावश्यकं चेत्तत्राह सुपांसुपेति सुपामिति सर्वत्र संबध्यते यातिङामिति यावत् अत्र सुपांतिङ समेनेनैव तिङ
सुबंतेनेत्यस्य संग्रहात् चविधत्वमेव युक्तं उभयार्थिसुपतिङ घटितत्वस्याविशिष्टत्वादिति द्वितीयपक्षे येन सुबंतपूर्वपदकस्य ग्रहणमं
तेन तिङंतपूर्वपदस्येति भेदः आद्यास्मिन्नाहृत्तय इमा धानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाइत्य कर्त्तरि चेति सूत्रे भाष्योक्तेः अभिधानं विशेष
नांततोर्थवोधरूपं तद्विपरीतमनभिधानमिति तदस्य तदस्मिन्नस्यादिति इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् इति सर्वसमासशेषः अइतिलुप्तविभक्ति
कः सौत्रो निर्देश इति भावः अहेयाध्यैरिति अहसंवधिनीयाधूरित्यर्थः संवंधिनोधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी सूत्रे अर्धर्च इति अर्ध
चोर्धतिपुत्तवे अध्येतर्यवेति अध्येतत्वयोगत्वावतीत्यर्थः अध्यापनं चोपस्थितत्वादुक्तसंबंधं एव अन्तकसामेतिपद्धेकवचि अनक्ष
मित्यादिः प्रतरीयमित्यादेरंतर्गताः प्रतिकूलाः संगताभ्यामस्मिन्निति विग्रहः छत्तरू उपसर्गग्रहणं च प्राद्युपलक्षणं समा अय इति
वंचाप्रादित्वान्नेत्वमिति भावः स्वविति नपूजनादिति समांतांतनिषेधः क्वसोदकपांद्विति संख्यापाइति चा अस्मत्वे सत्राजितियोग के.म.
विभागसिद्धमिप्युक्तो किरितिवोध्यं संख्यापाइत्यत्र दीभिः प्रतिविहितसमासरएवस्यादुः भाष्ययोगविभागस्यादर्शनात् पृषोदरादि १६४

त्याशंक्य मेऽपपरमुं इ शब्दास्त्वस्य यः तस्य च साध्यत्वेन प्रतीमानतपाक्रियात्वात्कारके निःसत्सां कां हत्वात्त्व दोष इति भाष्यात् एवमेव व्या
करणं स्तत्रप्रतीत्याद्युपपद्यते सत्त्वशब्दस्य स्तत्त्वेण क्रियावचनत्वेन व्याकरणोत्तन्निरूपितकर्मत्वाय ज्ञनात् षष्ठी तु नस्तत्त्वेण क्रिया
याएपतोर्थत्वेपि कृतस्य कृत्सर्थ्यत्वाभावात् क्रियापरत्वे चैषां वृत्तिविषयमेवामों ऽप्याद्यर्थका दिष्ठीकात्व नग्रभिधानात् कृतसर्थबोधकमि
ति आख्यातं तद्धितां तस्य० किं दिदुपदर्शकं गुणप्रधानभावस्य तत्रहृष्टो विपर्यय इतिन्यायेन सर्वत्र विग्रहवृत्तिसमानएव विशेष्य
विशेषणभाव इति भावः हरिकारिकारियां तत्रेत्सस्या स्थितेइत्सर्थः स्वरसतः प्रतीयते। स्पष्टश्चायमर्थस्तद्वृतीतितस्तत्त्वे समर्थः सूत्रे चाभा
ष्याइति निरूपितं मञ्जूषायां वाक्यमिति तत्रसमासघटकपदानां तत्र समासप्रवृत्तियोग्यपविभक्त्यंतानां एष्य कपुंयोगरूपमित्सर्थः संज्ञा
विषयसमासे वाक्येन संज्ञानवगमेपि वृत्तिघटकपदज्ञापनाय समस्यमानपदार्थबोधकवाक्यप्रयोगो भवत्येव नित्यसमासत्वव्य
वहारस्तु तस्य वाक्यस्य वृत्तिसमानार्थकत्वाभावेन गौणो बोध्यः लौकिक इति शब्दतस्तत्सदृशइत्सर्थः एतेनतदर्थपदर्शकनलौ
के प्रयुज्यते पचतीति पाचक इत्यादेः पाककर्त्ता पाचकपदबोध्य इत्यादिक्रमेणाप्यौ दिति परास्तं। अविग्रह इति लौकिकविग्रहरहित
इत्सर्थ नित्याधिकारीय समासे समासघटकपदानां वायपेक्षया अप्रभावेन लौकिके वाक्याभावादिति भावः एवं च वृत्तिवैकल्पिकत्व
बोधनं वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनं तदर्थबोधनं च विग्रहप्रदर्शनफलं बोध्यं स्वपदेति समस्यमानयावत्पदघटित इत्सर्थः द्वंद्व
शमितिसमाहारस्य प्रधानत्वात् यद्यपि इतरेतरयोगेपि समूहस्यैव प्राधान्यं तथापि तत्र तत्स्योद्भूतावयवभेदस्यैव भानादुभयप

नपुंसकं परशब्दस्तदर्थपरस्तेन युक्तोऽर्थः परार्थः एवं च परस्यार्थेन संबंधोऽयः स्वार्थस्तस्याभिधायिपदैर्यपस्थितिस्तत्करणमित्यर्थः इतरार्थान्वि
त स्वार्थस्यैवोपस्थितिर्यत्र घटके रितियावत यद्वा परेण प्रधानशब्देन शब्दांतरार्थस्याभिधाने विशेषणत्वेन ग्रहणं तत्करणमित्यर्थः प
त्रेतस्य प्रधानपदेनेतरविशेषणक स्वार्थस्यैवोपस्थिति रितियावत मंजूषायां चेदं विस्तरेण निरूपितं यद्वा परेण प्रधानशब्देन शब्दांतरार्थस्य
विशेष्यत्वेन ग्रहणमित्यर्थः सा चावयवशक्तिसहकृतसमुदायशक्तिसाध्या अवयवशक्तिर्लौकिकात्सिद्धा शास्त्रकल्पिता च अप्रसात द्धिता
दिप्रत्ययेसमुदायस्य वृत्त्याश्रयत्वेनैषा मेप चारिका वृत्तिव्यवहारः प्राचां सा च समर्थः पदविधिरितिपरिभाषावलल्लभ्या तत्र समासत
द्धितयोः पदोद्देश्यकविधित्वस्य स्पष्टत्वेन मानांतरसिद्धैकार्थीभावस्य च सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्तिः स्पष्टैव कृतामप्युपपदनिमित्तको
नां पदविधित्वं स्पष्टमेव तत्साहचर्याच्चान्यत्रापि अत एव पाचकादीनां क्रियाकारकभावसंबंध प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमप्युलकः क्रिया
शब्दत्वव्यवहारः कृत्तद्धितः तद्धितशब्दस्तत्घटितसमुदायपरः तत एव वहूकचोर्न दोषः एकशेषेपि द्वंद्व इसनुसातद्विषये एतद्विधा
नेनैकार्थीभावश्रवस्यकः चार्थे तमीवेणचा धार्थ इस निमानः वस्तुतएकशेषे परार्थान्वित स्वार्थोपस्थापकत्वाभावाद्वृत्तित्वेन
मानं शिष्टपदेन स्ववृत्तेर्वतत्समसहरूपार्थोपस्थापनस्य भाष्ये सष्ट मुक्तत्वात् अत एव समर्थसूत्रस्याधिकारत्वपक्षे एकशेषासं रामः
ग्रहो भाष्ये नोक्त इति बोध्यं सनादिषु कण्वादेः पदविधित्वं स्पष्टमेव सनि स्वभावत एव वृत्तवृत्तेः सिद्धत्वाद्वचनं न कार्यमिति तत्स
त्यारव्यानपरभाष्यप्रामाण्यात् प्रातिपदिकप्रकृतिकणिच्यपि सः मुंडयति माणवकमित्यत्र सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद्वृत्त्यभावापत्तिः। १६३

ऽपीति भावः। पुंनपुंसकयोस्त्विति तयोः सहोक्तौ पुंनपुंसकत इति वचनेपरत्वान्नपुंसकं शिष्यत इत्यर्थः इदं कैयटादौ स्पष्टं ।प्रतरावनपुंसकमिति स्व
त्रे भाष्ये शुक्लं च वस्त्रं शुक्ला च बृहतिका शुक्लश्च कंबलस्तदिदं शुक्लं ते इमे शुक्ले इत्युदाहृतं संगच्छते सदाद्यंतर्गतयोरपि एकशेषो नैकशेषो नाभिधानात् ध्वनित
चेदं सरूपसूत्रे भाष्ये हूहू ष्येतयोर्नेराकादिनवातानां हूहू भावस्य चार्थ इति सूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितत्वात् एवं च एकं हि करणे हत्ते महापात
कपंचके त एव न्मतेकोपकामोयः पंचकारयन् इति नैष धपयोरेकहिकरणोइत्यसा ध्वेव पालोभः।प्रनेकपदः षष्ठीतत्पुरुषोप्यसाधुरेवेति
दिक्।प्रस्यापवादमाह हहेति। कुक्कुटमयूर्याविति हहतत्पुरुषयोः परपदलिंगत्वेन तदधीनतेव विशेषणस्येति वोध्यं तत्पुरुषेर्धपिप्पल्यस्या
इत्यत्रे विशेषेवाध्यः तन्नियुतो योग इत्यादौ तदित्यर्थं गाम्यप।श्वनानपुंसकेनेत्यनुवर्त्ततेतदाह पुमानिति एतोगावातिस घशब्दश्च वहूनास
न्तुदायशास्त्र इति भावः वत्साइति।ग्रपत्यमात्रवाचिनो वत्सशब्दस्य प्रकरणादिनातरुणपरत्वे इदं वोध्यं वर्करा इमे इति प्रत्युदाहरणं वर्करस्तरु
णः पशुः एकशेषकृत इति।श्रंतरंगत्वाद्धिम त्युत्पत्तेः प्रागित्यर्थः तेन तिद्धत्वसमासत्वयोरभावेनेत्यर्थः एकवदिति हहे अप्राणीत्येत त्कृतो।
नियमइत्यर्थः पंथानाविति इतोदितिसूत्रे तु पथ्याइत्यत्र मथिनोचविरितार्थं कृतहृह्यानामकशेषेहिहद्वा लो किके विग्रहवाक्ये अबपरि
त्पनेन तत्परिहुर्वारेवं चेवे रुप्पादिकशेषो न स्यात् एकपपीति प्रपरपपेति न चात्तरमनर्थकं विशिष्टरूपोपादानाभावेनसरूपसूत्रेप्यैव
सरिनाषायाप्रवृत्तेः एवं चैतद्वाप्ययोजनार्थमुत्तरपदावयत्वस्वीकारः केपटोत्का विफल एव। किं चेवं विरूपाणामपीत्येकशेषस्य दुर्वारत्वा।
न्नाप्यासंगतिः मत्तत्त्तर खंडस्यानर्थकत्वान्नतस्याप्तिरिति भावः इत्येकशेषः प्रसंगादाह कृदिति। परार्थाभिधानमिति करणे ल्युट् सामान्ये

हानुवर्त्तमाने इतितद्राजस्यवाघ्विसतः पुमान्स्त्रिया ॥ अत्रविनक्ताविस्मनुवर्त्ततेविनक्तौतदितरकृतविशेषविरहश्चेदित्यर्थः ॥ अतएवजा
नेनीपरिच्छेत्तवाचकमात्रशब्दयोर्नैकशेषः हंसाविति स्त्रीत्वंप्रत्येकंसपि हंसत्वेनस्त्रीत्वानालिंगितापाएवबोधेननाजुषी अववाल्
गावत्सश्चवाज्ञाएवत्वाचैत्वोदेतुनेदं प्रधानकार्येसंप्रतमप्राप्रधानस्त्रीमात्रकृतविशेषएवैतस्यवृत्तेः नपुंसकम् ॥ अन्यतरस्या
मित्येकवच्चेत्यत्रैनेवेसंवध्यते ॥ आनंतर्यात्त्वर्थ्यचशब्दाच्चेत्याह तच्चवेति ॥ अनपुंसकेनेति किं शुक्लंचशुक्लंचशुक्ले ॥ शुक्ला
गृहणमस्यैकवद्भावइतिवोधनार्थंतेनाम्रस्तुचारणंसमाहारद्वंद्वविषयेनप्रवृत्तिः घटघटमित्यादित्वेनुमिधानावस्थंवचानभि
धानस्यावश्यकत्वेनद्वंद्वमात्रस्यैकशेषविशेषणपेतदाभ्रस्यैकशब्दस्यानेकार्थत्वंवाभ्रस्यैकशेषप्रकरणंमाभ्रस्यैव
त्वारुयातमनेकैकशेषारंभेपिगार्ग्योवित्सतोगार्ग्यागार्ग्यायणावोधेनस्वंत्नस्यतदर्थकत्वाभावादितिदिक् गुणेशुक्लादिपदानां
पुस्त्वाजुणीपरताप्रकटनायपदादियदोपादानेशवेवंचगुणपरतायांनीलोरूपमित्येवप्रयातः गुणिपरतायांतुविशेष्य
निघ्नतागुणस्यशुक्लादपः पुंसिगुणिलिंगास्तुतद्वीतमराक्केलहृतीत्यस्यद्वंद्वे विशेष्यएकस्यान्माइत्यर्थइतिप्रामाणिकाः तत्व
लहृतणएवेतिकिं हिम हिमान्यो ॥ अत्रमहत्वादिकृतोपिविशेषः मातापितरावितिपितुर्दशगुणंमातागौरवेणातिरिच्यतेइत्युक्ते
मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ऋतइत्सातइ अष्ट्राः अपिमातृत्तुसत्वोक्तेरभ्यर्हितत्वंसदादीनिसर्वैः सदादिभिरनेकस्यसर्वैः
पत्यरमितिगणीयमत्रपरत्वं ॥ अत्रद्विपर्यंपतानामितिनियमोनास्ति ॥ अहंचभवांश्चावामितिभाष्येकेः पुनपुंसकतइतिस्त्रीश्चा

तीति नन्वेवं तरंगत्वात्सर्वमानडीत्वेस्यातांमत ऽआह लौकिक इति । तद्भिन्नाल्लौकिक इत्यर्थः परिनिष्ठितात्तद्धितोत्पत्तेः वृद्धिमत्वं चोत्तर
पदस्य भावोव निमित्तमित्यर्थः ऽआग्नावैष्णवमिति इत्वाभावादानङ् द्यावाहेमिति द्यावाहामरुक्षोंतर्विं नातील्यत्रेमिदं तत्र द्वंद्वे द्या
वादेशो ष स्मा: सुपां सुलुगिति डादेशः देवताद्वंद्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वर इति वेदभाष्येस्पष्टं द्यावाचिदस्मै इति द्यावाचिदस्मै
पृथ्वीसनमेते इत्यत्रेमिदं तत्र द्वंद्वे द्यावादेशो ष स्मा: सुपां सुलुगिति डादेशः देवताद्वंद्वे चेति सामदचिदस्मै इत्यनेनानवधानात्समा
सा भावनिर्णयः इतरेतरापेक्षया द्विवचनं प्रमित्रयोर्वरुणपारितिवत् ऽअत एव पदकाले एष्पिवी इतीति प्रगृह्यं पठति वा छंदसीति
पूर्वसवर्णः ऽथेम्ना त्वत्रद्योशब्दस्यैव द्विवचनत्वेस्पां सुलुगित्साकार इत्याहुः मातरपितरा एकशेषस्य वैकल्पिकत्वाद्वंद्वः ऽअत्र
पूर्वपद उकारादेशो निपात्यते उत्तरपदाधिकारात उत्तरत्र तु ऋतोड़ीति सिद्धं पदद्वयेपि तान्निपातन मित्यस्मै इतिद्वंद्वः ऽअपवादस्तग
त्याहायेति युवद्वस्य पमात्रेति गोत्रयुवत्वप्रतीतिमात्रेत्यर्थः तेन गर्गाश्च गार्ग्यायणाश्च गर्गा इति सिद्धमिति मात्रपदेन प्रत्ययार्थकृत्स्न
नाद्रः प्रकृत्यर्थस्य च प्रतीतेव्यवच्छेदः तदाह कृत्स्नामिति एतदेवकारलभ्यं तत्कृत एव विशेष ऽभ्रत्तु तत्कृतातिरिक्त इत्यर्थात्तल्ल
क्षणः किमिति तल्लक्षण एवेति किमित्यर्थः भागवित्तिकेकुत्स्नेन दक कृत्स्ने किमिति एवकारेण प्रकृत्यर्थस्यापि व्यावृत्तिः किमर्थमिति प्र
श्नेतल्लक्षणो विशेष इत्येव सामर्थ्यात्तल्लक्षण एवेति चेदेवं ग्रहणं स्याच्छार्थ स्त्रीपुंसौ त्वस्यैवरूपकारेणस्याधिकात्सर्वेणा द्वाभ्यां
वचनं तल्लक्षणश्चेदित्यादाहापि संबध्यते तेन भागवित्ती च भागवीत्तिकश्च गार्गी च वात्स्यायनश्चेत्यादौ न ऽअत्र पुंवत्वातिदेशफलमा

२६
४४

ल.शे.प.
१६१

माहारेऽन्यपदविवक्षायामप्येवं समाहारद्वन्द्वप्राप्तिः किंच समाहारद्वन्द्वस्याप्राप्तौ द्वन्द्वस्यैतस्याप्यप्राप्तिरिति कस्यानेन निषेधः नियमेन तस्याप्रा
विषये इतरेतरयोगनिषेधनात् तस्मात् पूर्वे सत्त्वं च वदयमप्युभयोर्निषेधः अत एवोत्तरसूत्रे विषयसमाहारद्वन्द्वसिद्धिः सामर्थ्येनासामर्थ्ये
समासकल्पनापेक्षया पदकल्पकल्पनस्यैव विलम्बात् मल्लेनियमेनास्मादित्यस्यापि नेत्यर्थः समाहारे सावकाशत्वादन्वयनुदतो ह्या
मीति समीप इत्यस्य सामीप्येन परिच्छेदे लक्षणा उक्त सच वचस्या विपरिणाम इत्याह त्वस्य सामीप्येनेति उपदेशमिति। न चैवं
दृष्टादेतोष्ट समूह इत्यर्थः तत्र समाहारद्वन्द्वे समानलिंगवचनत्वादप्यनीभावस्यैवानुप्रयोगः। अत एवोपदेशादेतोष्टस्येति सिद्धं तत्र
सामानाधिकरण्यं तु समीप्य समीपिनोरभेदविवक्षयावोध्यं इतरेतरयोगे तु बहुव्रीहेरेवानुप्रयोग तस्य समीप्ये प्रधानत्वात्समाने
लिंगवचनत्वाच्चेति बोध्यं। आनङ् ऋतो विद्यायोनीत्याद्यनुवर्त्तते ऋदन्तानामिति ऋत इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्ऋतर
त्युक्तिः सर्वविषयेऽद्वाराद्वन्द्वविशेषणार्थातेन पितृपितामहादेर्नानङ् नकारोच्चारणमुत्तरपरत्वार्थं त्यर्थः अत्र उकारस्य निर्दिश्य
मानत्वेपि ङकारोपि वृत्तिकार विसादो देवताद्वन्द्वे विषयेस्यादेशार्थः उत्तरपद इति चाधिकारो हातेति एषां विद्याहरकेकयत्र लिंलि
कृतः संबंधः उत्तरपदाधिप्र पूर्वपदशब्दः केवलयोगिक इति ध्वनयन्नाह होत्रपोत्रेति अत्र योनिकृतः संबंध इति। एतावता सम्बन्धे संबं
धः वाक्यभेदेन च संबंधः ऋदंतस्य पुत्रे आनङित्यर्थः तेन नातपुत्रा विसोदिना इत्यादौ वितिस्कंद विशारद वा विभा दि आदिशब्दार्थः। अ
ये: स्मृत सासदायोरित्यस्यापवादः इद्वृद्धौ देवताद्वन्द्वे वृद्धिरूपोत्तरपदासंभवात् सोत्र लोपेन लुप्तमत्वे तद्वृद्धिपदमित्याह वृद्धौ म

कृ.स.
१६१

त्रेइत्याहुः नन्वेवं मृगशकुनिग्रहणं सर्थ्यं वार्य इत्यनेनैव सिद्धेरत आह मृगाणामश्वेरेवेति तेषां तैरेव एकवचनो द्वंद्वः नन्वेः सच विभाषेति नि
यम इति भावस्तदाह न्वेश्विति सर्वामिति पूर्वापरशब्दयोः अधरोत्तरयोः परस्परमेव समाहारद्वंद्वो नत्वितरयोग एवेत्यर्थ इति सिद्धं चाविरो
धो त्र महानवस्थानलक्षणः अश्वव्याणां तत्सेवसंभवात् अधिकरणद्रव्ये च विभाषानुकर्षणार्थः प्रद्वयेति । अश्वमवाचिनां च द्विरुद्धा
र्थीनामेवेति विपरीतनियमस्तु न व्याख्यानात् इतरेतरयोग एवेति विरुद्धार्थीनां चेदेकवचनं द्वंद्वो द्रव्यवाचिनामेव स च वेति व
चनमत्रेरिति भावः नवत्येवेति विप्रतिषिद्धग्रहणमावेनुसन्तस्य सामान्यतो द्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः स्वचोदाहरणं
तुशीतोष्णा शीतोष्णे सुखदुःखे इत्यादि विप्रतिषिद्धमित्येतावन्मात्रोक्तौ शीतोष्णे जले इत्यत्रापि स्यात् नंदकपांचजन्यं नंदक
पांचजन्यौ विसोदो समाहारद्वंद्वानापीति [illegible] इति वोध्यं नन्दधिपयनियममप्रकेमपिनानेन नियमस्यैव निषेधः ब्रह्मप्रजापत्यादिषु नि
यमाप्राप्तेः तत्साहचर्यात्त्वकरणे [illegible] द्वंद्व इति तत्र विहितसमाहारद्वंद्वस्य नियमात्रस्य च निषेधः गणो द्विवचनान्तानामेव पाठश्च
तदाह नैकवदिति । यद्यदेकवचनद्वंद्वविषयं शास्त्रं विधायकं नियामकं वाप्राप्नोति तत्रैवेत्यर्थः तेन दधिपयसी इत्यादेर्जातिरप्राणिनामि
त्यपि नेति बोध्यं अधिकरणे नियमो नेति पूर्वस्तु त्र्येवत्सामान्यतो निषेधमानाभावान्नियमप्रकरणाच्च नियमस्यैव निषेधः किं च वा तिप
दार्थस्य संख्याविशेषबोधनीयत्वेन सामर्थ्यात् समाहारद्वंद्वप्राप्तेरेवाभावेन तन्निषेधोऽनर्थः प्रधानस्य सापेक्षत्वादितरेतरयोगस्य
भवेत्येव ममतु प्राप्त्यंगादिनियमादितरेतरयोगस्याप्राप्ते तद्विधानेन चारितार्थ्यस्य स्पष्टमेवेति भावः परेनु दंताष्ठहारक संबंधे दशत्वस्यास

२ ०२

ल.श.प्र:

१६०

परत्वादिति पशुशकुनिद्वंद्वावकाशो गोमहिषहंसचक्रवाकादिः। प्रसावकाशोऽहिनकुलादिः। अत्र विरोधो वैरं न तु सहानवस्थितिरिति ले
नच्छायापातयोर्विवितिः स्वद्वंपात्रादिति येषां ते स्मृत्स संस्कारेण पात्रं न शुध्यति ते निरवसिता इत्यर्थः। यथोच्चारिता। नीतिगणपा
ठे रूपमेयाविवहितं न तु पूर्वोत्तरपदानिर्देशमात्रं चेतामर्पितेन पररूपपठे द्वंद्वे गोऽश्वादिति दासीदासमित्यत्र चातएव निपातनादस्मा
त्सिद्धेपत्स्येकशेषो न गवाश्वप्रभृतिषु द्वंद्वे विभाषा प्राप्ताकेषांचिद्वहुप्रकृत्यर्थः पाठः केषांचित्सामान्यतः प्राप्तेर्नियमार्थः वृक्षा
दौ विशेषाणामेवेति स्वरूपमितित्रिसूत्रे भाष्ये तथोक्तेरिति भावः। ग्रामादिना मृगादिषद्वंद्वाम्रगुक्तरीत्या मृगादिसर्वोवयवक समुदा
ये एवेतच्छोधितत्वाद्वाक्यप्रवृत्तिः व्रीहिकुशप्लक्षमित्यादौ तु जातित्वान्नित्यमेव फलसेनेति बहुप्रकृतिवहुवचनांतावयवक
इत्यर्थः। अत्र वनस्पतिशब्देन वृक्षग्रहणं द्वंद्वप्रकरणाशेष भ्रूतं एकवचनद्वंद्वविषये पथ्यच्छोल्लं प्राप्नोतितद्बहुवचनांता
वयवक समुदायस्यैवेतेनाबहुप्रकृतेरित रेयोग एव एतेन सयामहस्य अरण्यपदातिनिरितियेन्द्वविधिरितिसूत्रस्य भाष्य
प्रयोगः पादातैरथ्यनागास्ते रीति चोपपन्नं तदाहजातिरिति सेनांगत्वान्नित्यं प्राप्ते इति विकल्पार्थमिमनुषज्यते गोमहिष
मित्याद्युदाहरणं तु प्राप्तिमात्राभिप्रायेण चार्थद्वंद्वे स्वे वा सिद्धेः परत्युफलसेनेति वा त्रिकि व्याख्यानभाष्ये रथाश्वद्वंद्वे विभाषै
कवद्भवति बहुप्रकृतिरितिआख्यानाद्बहुप्रकृतिकद्वंद्वस्यैवैकत्विके कवत्वं फलादि विषये सि। अत एव बदरामलका
नीत्युदाहृतं भाष्ये एवं चोक्तप्रयोगाः सर्वेषां निर्वाधा एवात एवेतद्द्वचनं विभाषापदानुवृत्तेये त्रपठितेन तु द्वंद्वाऽश्वातिस्र १६०

परः स्येणो रितिलुङन्तस्येणोः प्रयोगे सतीत्यर्थः ॥ धर्मयुक्त रितिषष्ठ्यर्थे इयं प्रथमा ॥ विग्रहे ऽपीति षेदस्तदाह प्रत्यासन्नाइति ॥ अध्ययन
गतात्प्रत्यासत्तिरध्येयेतद्वारा अध्येतरि चारोप्यत इति भावः पदक्रमशब्देपास्तु जातित्वादेव सिद्धमिति तदध्येतृपुरुषवाचक
स्य प्रवृत्तिः जातिरप्राण्यर्थे प्रथमा तदाह जातिर्वाचिनामिति यद्यपि हृतप्ररोहणादिना वृक्षादीनामपि प्राणित्वं तथापीह लोक
प्रसिद्धं मनुष्यादय एव प्राणिशब्देन गृह्यन्त इति विभाषा वृक्षेति सूत्रे भाष्य स्पष्टं जातिः किं नंदकपाञ्चजन्यौ हरेः खड्गो नंदकः श
खश्च पाञ्चजन्यः एके व्यक्तिवृत्तित्वान्न जातिः इत्यथेति ॥ प्राणीनामिति पर्युदासादेतल्लभ्यते जातिप्राधान्येति प्राधान्यं च तज्जातीयाश्र
यसकलव्यक्तिबोधनरूपं द्रव्यविशेषणत्वस्य नियमः तद्रूपापरिशेषे मत्वर्थः इदं च तस्यादितइत्यस्य केपेट पह प्राधान्यं नाम विशेषं त
तदाद्रव्यं विशेषणं वा हाघन्तपः परपरायाजातीतन्त्रता सर्पेग्राह कमेकवचनं द्रव्यप्राधान्ये त्वितरेतरयोगोऽपीति बोध्यं द्वीरो
दके संपृक्ते इसिताविवन्त्वेति सूत्रे भाष्य प्रयोगो चेमान् बदरामलकानीति फलत्वव्याप्यजातिवचनावेतौ विशिष्टलिंगो
ग्रामाइति पर्युदासः ग्राम भिन्नसर्वावयवग्रहणं मत्वइदं ग्रामेनाध्येयं उदीच्यग्रामाश्चेत्यादावपि वनगानं नग हृतेत्यारक्षानात
तेन मथुरापाटलिपुत्रमित्येवा प्रत्रनदीदेशविषये हवाके नतत्वइत्यतिसूत्रोक्तरीत्या न द्यादि सर्वावयवग्रहणामतो गंगाशो
ट लिपुत्रं इत्यादौ चतदाह ग्रामवर्जेति नदीग्रहणेन नदस्यापि ग्रहणम् अत एव तत्र भिन्नलिंगत्वसत्त्वेऽपि शोणश्च हृद्स्वे को
सेतती भवार्थे निपातनादृजिटिलोपकादशायार नावः ॥ सप्तसन्धिवेलादिषु पाठात्स्त्री वत्वमपि स्वाभाविक इत्यर्थः

ले.शे.प्र:
१५९

धंतादिति ध्वजयंता द्वाल्पत्वरलध्वह्व्रं करतुन हृत्वारत्यामित्यभ्यहितं चेति भ्रातुर्ज्यायस इति च विप्रतिषेधे न सर्वतोप्यभ्यर्हि
तं पूर्व वासुदेवार्जुनावित्यामिति निर्देशात्। अत्र रूपग्रहणशब्देन वादकारएवेति। अल्पाच्तरमित्यत्र भाष्ये ध्वनितं। अजग्रहण
ग्रा धातेयोस्वयपव्यपरोम घोत्तपकारकपर। अग्रशब्दस्य च प्रत्येकमन्वयः तत्रैक पूर्वापाघग क द्वंद्व संभवेनान्यग्रहणस्या
वश्यकत्वप्रसङ्गस्य सातत्व हू कोपस्थितप्राण्यङ्गाद्यवह्निताय। द्युतेतेन माद्दीगकाश्चारोहावीति। सिद्धत्वमेवार्द्धकतु रिसादा
वो ध्वंग एकवचनशब्दस्यायोगे नैकत्व विशिष्टबोधकपरसमदाहेकवदिति एकार्थबोधकपदवदित्यर्थः। पाणिपादमित्यत्रा
एपंगत्वेन पाणित्वाजातिरप्राणिनामित्यनेन सिद्धिः नियमार्थमिति एतच्च विभाषा वृक्षेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं नवै
तानि इतरेतरयोग एकवद्भावविधानार्थानि कृतानि भवंति पाणिपादे इति च तत्कलमिति वाच्यं द्विगुरेकवचनमिति साहच
र्येण आज्ञेन चानुवादत्वस्यैवोचितत्वेनाचसद्वहृपदस्य समाहारद्वंद्वपरत्वात तत्र तदनुवादे नैकवत्वविधाने फलाभा
वात प्राण्यङ्गाद्यनुवादेन एकवचनं द्वंद्व विधायो नियमार्था एतेषामेवेति तदाह समाहार एवेति ध्वनितं चेदं विशिष्ट
लिंगइत्यादौ समाहारे द्वंद्वः स्यादिति भाष्येनेन हि द्विगुदेकेतिसूत्रे चेनुवादफलं तु तत्रैव वाक्ये विपरीत नियमभावबोजतिष्य
पुनर्वस्वादि इति सूत्रे उक्तं। अनुवादे यदाप्रतिपन्ना प्रमाणंतरावगतमप्यर्थं काथितरार्थं प्रयोक्ता प्रतिपाद्यते तदानुवादत्व कृ.मा.
दाह सिद्धस्येति पूर्वक्ते चोद्यप्रतिव्यवस्पर नुवादः। असिद्ध ज्ञापनेन्त्त ददगुः कठकलापाइत्यपि चरणशब्दोत्तरशोरवाधेत १५९

सर्वसमासविषयं षष्ठीसमासकर्मधारयद्वंद्वानां तत्र पाठात् धर्मादिष्विति द्वंद्व एवेदं राजदंताद्यंतर्गणसूत्रे मेतत् जंपती ति।
ऽभ्यर्हितत्वात्सु: पूर्वनिपात: निपात्यत इति राजदंतादिगणे पाठेनेति भाव: ऽत्र परं राजदंतादिरित्यर्थ: ऽल्पाच्त्वरं यथाक
थंचिदतिशयमारोप्य गरीयास मित्यादि भाष्यप्रयोगाद्यस्तु निवहतरप्र ऽत्तर वातत्रातर निर्देशाद् इति भाष्यसंगच्छते तदुद्देश
स्यमिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमिदं तस्य प्रयोगस्याहदर्थ: ऽतएव स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति सूत्रेनुदात्तानामित्यत्र शब्द
संस्कारार्थमेव बहुत्वं विवक्ष्यते ननु तत्कार्यान्वयीति केपद: सदृगशरवत्सणावाइत्यादौ द्वंद्वोत्तरपदे द्वंद्व इति वाध्यं तत्रतर
निर्देशाद् इति भाष्योक्तपक्षांतरमुख्यातिशयार्थ इत्यर्थ: तदपि च कृतस्तत्रेतिशय एव विवक्षितानन्तु द्वयोरित्याश: तेन शरवद्रु
भिर्वीरणानामिति बहुष्वपि सिध्यति प्रतिपदेन दस्याग्रक मिति दस्याजिति बहूनामिति भाष्यस्य पत: कुतश्चित्सर्वस्याप्यल्पाच्त्व
सामर्थ्यादविशषार्थे भविष्यतीत्यर्थ: ऽत्र पक्षे स्यादत्वपत्किंचिदपेक्ष्य पातिशयस्य पत्तापेक्ष्या ऽप्रतत्वपक्षेतु ऽप्रतिशय:
सर्वथा विवक्षित एव त्स्या त्वे चोपात्तापेक्षयैवेति स्पष्टं भाष्ये तत्र पक्षेपि द्वयोरित्यंशा विवक्षाद् तत्र च पक्षे स्येव ज्ञाप स्वमत्र ऽथे
स्यात्मंत स्वार्थिकतरं प्रत्ययापकत्वमिति तु न पुक्तं तु त्रातंत्र विचारस्य भाष्यसंगतसापत्ते: नहि सर्वव्यापी भावे एव विचार: संभ
वति मम तु ऽप्रारोपितत्वे तं त्व तरप्रभवेतंत्र त्वमिति न त्संगति: कुत्वचुत्वयोर भावस्त्र निपातनात् ऽपुत्रापि बहुष्व नियम: सी
उपरवैराणेति नैतत्तु नामानुपूर्व्या प्राद् भावकृतं न त्वचारणात् दपक्षे तं वाध्यं ऽनित्यमिदं प्रकरणं लक्षणहेत्वोरिति निर्देशात्।

ल॰शे॰र॰
१५८

मा॰६

यस्तत्रेतरेतरयोगसमाहारयोस्समूहरूपार्थ इत्यन्वयः समूहे उद्भूतावयवभेदत्वं चावयवगतसंख्यारूपयवत्वं प्रत्यवयवत्वं समूहरू
पत्वारोपो वा समूह इति। अत्रोद्भूतावयवभेदः समूह इत्यर्थः तत्रेतरेतरयोगे उद्भूतावयवभेदसमूहस्य प्रतीतावप्रत्येकवृत्ति धर्म
रूपप्रवृत्तिनिमित्तसमाहारे त्वतिरिक्तत्वेनैकमस्ति समूहस्य भानात्समूहत्वे प्रवृत्तिनिमित्तमिति विशेषः। असामर्थ्यादिति। प्रत्येक
मुक्तानां चार्थे वृत्तिभावेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्याभावात् किं च तत्र चार्थस्य समभिव्याहृतविशेषणसमासत्वमपदार्थत्वा
धार्म्ये इव चार्थेत्वाधान्ये स्ववस्पष्टं चेदं सर्वमत्रत्ये भाष्ये तौ हि चार्थस्यासत्वभूतत्वान्नद्वन्द्वसमासस्याप्यलिंगासंख्यताप्राप्नोती
त्याशंक्य स्वभावेनैव परिहृतं गुणवचनावयवद्रव्याश्रितः समर्थस्तत्र लिंगसंख्याग्राहक इति च समाहितं। अतोनेदं भाष्य
समाहारविषयं तस्य समूहे हि द्रव्यलिंगादिग्राहित्वाभावात् नन्वेवं परवदिति सूत्रस्थस्य। अवयवावेवापहितपरस्परौ रोहद्वार्थौ
न तु तद्व्यतिरिक्तः समुदायोस्तीति कैयटग्रन्थस्यासंगतिरिति चेन्न तस्य तद्व्यतिरिक्तो नेत्यर्थात्। अपहितपरस्परे समुदाये नैव
समूहरूपता उद्भूतावयवभेदता च दर्शिता। अत एव यद्यावयवव्यतिरिक्तः समुदायोपार्थः स चावयवलिंगेन लिंगवानिति
तद्रूपहृंतराद्यहंधा विशेष इत्यस्य त्रनिरूपितं। अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुमित्यादौ न समासः। अहरहः पदेन
विनिगमनाविरहात्परस्परसाहित्यावगतावपि तस्य चकारावाच्यत्वात् यत्र विग्रहे चैवधास्य उक्तोपि तत्रैव समासो ना
न्यत्रेति स्पष्टं भाष्ये चार्थबलादेव सति तामर्थ्ये समभिव्याहृतक्रियापात्मककालिकत्वादि गम्यते इति दिक्। प्रजदंतादिषु इद

क॰प॰
१५८

ष्यमित्यादौ प्रत्येकं कर्मतयोर्भयोः क्रियान्वयेऽपि नार्थिकपरस्परान्वयेन सामर्थ्यमादाय समासः कर्मत्वोक्तमुपालं राजपुरुषः
के स्यादावपि पार्थिकान्वयेन सामर्थ्यमादाय समासापत्तेर्भाष्यासंगतेः तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा ऽभिहिते प्रथमेति
मासेऽपि समुदायद्वारावयवानामपि तिङ्समानाधिकरणेन समुदायकर्तृत्वोक्तावयव[illegible]यवकर्तृत्वस्या[illegible]भिहितत्वेन
समुदायप्राधान्येऽवयवेभ्यः प्रथमा भवेत्त्येवात एव तत्र वेत्रो भेदस्य[illegible]तं न च तदुसादिनित्यादि वचनाद्यन्तावेतत्प्रयोग
एवेतीदृक परस्परनिरपेक्षस्येति तत्वं चैकस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्याकृस्यात दन्वयात् अनेकस्येतीति नैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दो
ष इति भावः समुच्चयचशब्देन स्वसमभिव्याहृतपदार्थे इतरसापेक्षत्वं बुध्यते तत्समभिव्याहृतेन तु न अत एवात्रैकचशब्दप्र
योग एव एकस्मिन्निति एकधर्मावच्छिन्नेतदर्थः अन्वय इति यत्रैवमन्वयस्तत्र समुच्चयश्चशब्दार्थ इत्यन्वयः न तु यत्रैव समुच्चे
य इति नियमः अन्वयो विशेष्यतया विशेषणतया वा तत्राद्यो भावद्रूपमाणोदाहरणे आद्यस्तु देवदत्तः पचति हसति चेत्यादौ
क्रियासमुच्चये आनुषंगिकत्वमनुद्देश्यत्वं अन्यस्य प्राधान्यं च तत्त्वविधिक्रियायां एवं स्पष्टं कर्मत्वं स्पष्टं अन्वाचये आनुषंगि
कत्वं [illegible] वाप्यत्वं च समभिव्याहृतक्रियागतं चार्थे मिलितानामिति परस्परापेक्षाणामुद्भूतावयवभेदसमूहरूपाणां मित
र्थेः अन्वय इति एकधर्मावच्छिन्नेनान्वय इत्यर्थः तेन नी धातोः संयोगजनकव्यापारानुकूलव्यापारवाचकतया द्विकर्मकत्वेऽप्य
जां ग्रामं नयतीत्यादौ न च कार प्रयोगो नापि समास एकधर्मावच्छिन्नेन्वयाभावात् अत एवात्रानेकचकारप्रयोगः यत्रैवमन्व

इति

म

नव्य ४

त्वात् निपमे प्राप्ते वचनं चारुस्मितेत्या हिताग्न्यादित्वात्सा सुजातिकालेति: जातिकालेतिजातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्त इत्यं तेभ्यो
न्ते विधायकेन ज्ञापितं वाग्रहणानुवृत्तेराह पाठिकमिति हके चिन्नेतषामाहिताग्न्यादित्वमिति भावः इति बहुव्रीहिः चार्थे ऽनेकमन्ये
त्यतोनेकमित्यनुवर्त्तते तस्य लंत्तक वाग्रहणदेहात् पोतनेप्रोऽज्ञाता इत्यादौ पथ्यापथ्य समासातान ङार्थे स्येप्रवृत्तिर्न ऽप्रेतए वच प्रवृत्तिः
ऽप्रवृत्तिवदंतिद्वंद्वः प्रथमांतनामेव नपरिनिष्ठितविभक्त्यंतानां चैत्रेणमैत्रेण चकृतमितिवाक्ये वपवकर्तृत्वस्यैव प्रतीते ऽत्र मैत्राभ्या
कृतमिति समासे समुदायकर्तृत्वस्यैव प्रतीतेस्तस्य वाक्यस्य तमासस्य समानार्थत्वाभावेन तस्य ततत्वाक्यत्वाभावात् ऽप्रतएव प
दग्नयेच प्रजापतयेचेत्यादौ व्यस्ते प्रत्येकं देवतात्वप्रतीतिरग्नीषोमाभ्यामित्यादौ समुदाये देवतात्वप्रतीतिरिति व्यवस्था सिध्यति
तस्यापि तद्वाक्यत्वे तु समासे इव तत्रापि समुदाये देवतात्वप्रतीतिरेवस्यात् ऽअतएव नङि संबुध्योरिति सूत्रे भाष्ये ङि संबुध्योरनुत्तरपदे
इति वार्त्तिके संबुद्धिग्रहणं न कार्यं राजवृंदारके त्यादौ संबुध्यंतानां न समासः इवतावत्समाम समानार्थ केन वाक्येन भवितव्यं स
मासेन च यत्संग्रहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातु चित्समासेन गम्यते ऽअत्र वपवसंबोधनं समासेन उक्ते संबोधनविभक्त्यंतस्याभिमुखीभा
वफलकत्वेन प्रत्येकमेवाभिमुखस्य प्रतीता क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यमिति तत्भावः पदासमानाधिकरणस्थलेपि समासो
न तदासमधिकरणानां द्वंद्वः सुतरां नतिपरिनिष्ठित विभक्त्या समासे पराजपुरोहितावितिनतदुदाहरणमेवं च व्यधिकरणतो
पाद्यंतानामपि क्रियादावेवाचयेन क्रियाजनकत्वरूपकारकप्रत्येकमेव वाक्येन वाक्यसमापोर्नसमानार्थत्वं एतेन करंभी

नैष्वत्याख्यानासंगतिः ममतु नपुंसकाद् त्वविधाने निवृत्तमर्थमावश्यकेन युज्यते च सर्वा स्यानमिति दिक् बहुश्रेयसीति लिंगविशिष्टपरिभा
षया निषेधः न घृतश्रीरिति नीसंकरप्राप्तः अभिवादन स्तुतिरूपो नयार्थवदिधातुनो नयसाधारण एजोल्लेखत इत्याशयेनाह पूजितइ
ति एतेन स्तुतर्थक स्यैवाविग्रहणमिति वृसादि ध्वनितं निर्वीजमिति स वितस्त्रातो निन घृतश्रीतिक प्राप्तः स्त्रीप्रत्ययात त्वाभावादिति
॰प्रवित स्त्रनत्रिभद्रैरिमौणादिकत्वादिति भावः लुङितिप्राप्यते स्मामित्सधिकरणइति भावः समाप्तवानइति समाप्तवानेवचन क्रियापसे
मर्थः सप्तमीविसप्तम्यतस्यकर्त्तो घचपदारेव क्रियान्वयाद्विशेषणत्वेन सिद्धे वैयधिकरण्येपि समासज्ञापनार्थं सप्तमीग्रहणं विशेषण
पदं च व्यालेन व सिद्धन्यायेन तदतिरिक्त विशेषणपरं तदाह तत्रैवेति चित्रगुरिति उभयोरिति उभयोरपि प्राधान्येन निर्दिष्टत्वेन एकविभक्ति
त्वेन वा नियमे प्राप्ते उत्तरपदार्थविशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं विशेषणग्रहणमिति भावः सर्वनामसंख्ययोरिति श्रेयस्तदुदाहरणे विशेषण
त्वं बोध्यं वमेतराह स्त्रदूहिराणइत्यादौ राजदंतादित्वात्पर निपातः सर्वश्वेतइति वचनसामर्थ्यात् अन्यतरस्य गतः सर्वनामत्वं बोध्यं विश्व
क इत्यादौ द्विशब्दस्य सर्वनामत्वादेव सिद्धेः शब्दपरेति अत एव वार्तिके त्यावेपर निपातः संख्यायाइति संख्यावाचकानां समासे
त्यायीवविकापाइत्यर्थः द्वे पीति सूत्रेपठितमपीदं द्वंद्वाद्वंद्वसाधारणं तदाह द्विचा इति द्वादशेति च सहस्रणांशतमित्येवं वक्ष्यमाणं च तद
स्मिन धिकमिति सप्तम्याचावा प्रियस्येति इदं बहुव्रीहावेव तेन सहसुदाहरणे सह प्रियइत्यत्र न सप्तमीविशेषणइत्येवोपसर्ज्जनात्
गड्वाद्याहिताग्नी ॰ प्राकृतिगणे ॰ अत्रैव मनुवर्त्त्यम्यवस्थितविभाषाश्रयणादाह कडेविनेति । एतद्वेतो स्पष्टं कृतकृत्ययोः क्रियाशब्द

एवंचपर्क्तिइत्यस्यतद्विशेषइत्यर्थः वृद्धंविलोशालंतद्धितत्वात्कस्यनेवंसोपदादावितिसः प्रियसर्पिष्कइत्याःषः एकवनांनाइतिसर्वत्र
गतोनिर्दिनतिकपादस्येवहस्वत्वेनकेषांचित्साविभक्तिकानांपाठस्तद्धिवद्वार्थ्यस्तदाहद्विवचनेस्वादिःप्रनुत्नसमासांतादितिसा
मान्यतःसमासांतापदेपवशेषइत्यभिमानस्तद्व्यांति प्रियपथ्यइतिपरंतुनेवकवपस्तशेषग्रहणं नापिसमासांतापदेकितर्हि
नंतरोयावहुव्रीह्यधिकारःसापेक्षत्वेइतिनाष्यो तेनदपदपदेवशेषाग्राह्यः साम्रीसाताम्यकवभावेसर्वकारणइतिसमासांतेस्वल
विशेषकपावाधेनापपत्तोशेषग्रहणंव्यर्थमितिनवाच्यं एवंचप्रियपथिकइत्यपिभ्रतएवबहुव्रीहेसंस्थेपइत्यस्यामत्रपाठः
सार्थकइत्यन्यत्रविस्तरइत्याहुःशेषाधिकारेतिइदंसर्वस्येयेत्यादेकवभावार्थमितिभाष्येकेज्ञापतेसर्वत्रदुच्चारितादर्थाद्धपलाभो
संभवात्यतःग्राहतत्रादिनेतिउच्चारयित्वातत्रेणाच्चारितंवाहुराधूत्सावोघइतिवोध्यग्रापोत्सनकपात्संकेपोत्यनुवर्त्तते।श्वनंत
रसेतिन्याया व्दोषादित्स्यैवनिषेधइत्याहशेषादितीति। विश्वइति। विश्वारव्यदेवगणविशेषाइत्यर्थः उक्तावयवनेद
त्वाद्बहुवचनंविग्रहेविश्वेदेवइतिविश्वेदेवइतिपाठः नसंज्ञापसोइसेवत्तत्वेयोगविभागसामर्थ्यादेपसर्वेतिनघृतश्चेत्य
स्यापितिषेधकमित्याहनेकवितिईयसोबहुव्रीहौपुंवदितिवचनइयसः परस्यस्त्रीप्रत्ययस्यबहुव्रीहौविद्यमानस्यपुंवत्त्वं
वस्तुविषयस्यैकारणपयानहस्वसत्यापीतितदर्थसुदर्थतः पठतिइयसइत्यादिःप्रत्रस्यचेईयसउपसर्जनत्वात्प्रस
यस्य देधित्वंवक्तव्यं नवक्तव्यं पुंवद्वचनात्सिद्धमितिभाष्योकेरनेननपुंसकह्रस्वस्यापिनिवृत्तिः स्यावनन्नेनवध।

नावेनैव त्रिपदबहुव्रीहौ न दोष इति पृष्टम् उत्तरं तु पूर्वपदशब्दस्य तत्सम्यमावयवे रूढेन मानं तदाहापेक्षिकमिति परमस्वधर्म इत्य
त्र स्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञापि रिति पूर्वनिपातानाहिताग्न्यादित्वात् एवमेव जहत्स्वार्थेयं चापि केवलत्वे च सजातीयान्याभाव
वत्वं इदचेजादेरिति सूत्रभाष्ये स्पष्टं अनिचोकारादेशायः कृतसमासांतमिति अनिजंतमित्यर्थः धनुषश्च साहचर्यात् डिल्के
रस्यादेशत्वं निषिद्धमाहानङादेशा इतिलोपो वलादोष्यसयइति त्वपुक्तं धसपस्य प्रकृतत्वात् गोधेरइत्यस्मिन्सूत्रे भाष्ये पूर्वं तन्त्रसाहा
चर्यादिकारः प्रादेशः समासांता इत्यधिकारादादेः परस्येति न प्रवर्तत इत्याशयेनाहातादेशाइवेति शकंध्वादेशाइवेति तदेकांत
ग्रहणमिति वार्तिकं गुणसमुदायाद्वामिति पतंजलिमते गधोवयव इति नद्राघवइत्यन्ये अल्पाख्य तथा च लेशबाधिनागधयाव
स्यग्रहणमित्याशयेनाह स्वपस्यादिति नोक्तं प्रतिपदोक्ततया गंधोलेश इति तत्र प्रमाणं कोशमाह गंधागपुक इति नन्वभावस
कथं समासांतत्वमत आह स्यानिहारणेति पादस्यपादिति नोक्तं प्रतिपदोक्ततया स्वपादः पदिति सूत्रग्रहणं पतो पादयतेः क्वि
पि पद इत्याधुनाऽपत्रः कुंभपदी बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावगतिः स्त्रीलिंगान्नेवगणपाठादाह स्त्रियामिति
यदिहापमानपूर्वस्यापूर्वं चेतस्मिन्निति हलोपे नित्यं ङीवर्थवचनं दृष्टापदी मत्र निपातनाद् घत्वं हि द्वित्रि तिशिशुत्वावस्थाइती
तिः सुमदंतीति नासिकोदरेत्यादिना ङीप् श्यावः श्यामकपिशः श्वेरो कोटी स्त्रि धिङ्गवा ककुदस्य कालाहारादि कृत प्रवपदो
पद्वपादमोवलु धर्मावस्य सुच्यते अजातककुत्वेन वाल्यपर्णककुत्वेन तारुण्यपगमते अवस्थायां किं अतककुदः सत्रेघति

तज्ज्ञापकादत्र प्रकरणे वर्णग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह पूर्वपदस्यादिति समानपदे इत्यस्याखंडपदे इत्यर्थात् समासेऽप्राप्तो विध
येयमिदं भाष्ये इति प्रागयन ऋगयन भवन नमित्यादीनां त्वनभिधानमिति भावः रघुनाथादिशब्देषु णत्वसंज्ञात्वं गापतेर्नणत्वं कृतं णत्वेन
चेत्संज्ञारूढप्रयोगम्यत इति स्तत्रार्थः तदुक्तं भजोसंज्ञायामिति सूत्रे भाष्ये एते संज्ञायां विधीयंते तेषु नैव विज्ञापते संज्ञायामभिधेय
मिति किं तर्हि प्रत्ययांतेन चेत् संज्ञा गम्यत इति प्रत्ययांतेन यदि रूढिर्गम्यते ततः प्रत्यय इति कैयटः रूढिः रूढार्थः भाष्ये प्रत्ययांतेनेति तत्तच्छ
स्त्रविधेयकार्योपलक्षणं एतन्मूलकमेव पठंते नियुक्तैः संज्ञाशब्दाः अन्ना विप्रयुक्ता नियतानुपूर्वीका एव सिद्धा स्तेनेदानीं कस्तान्हि परि
तंप्रयोक्तुमर्हतीति तिरखरखरकरा भां अस्यादेशस्यैव स्थानिद्वार समासांतत्वेना शेश त्वाच्छेषाद्धि नाबेति कवचविषयेन पद्धोजपीति भा
ष्ये त्वेतन्न दृश्यते उपसर्गाद अन्नो त्किंचतोमुंचतमित्यत्र णत्वमाभूदिति तदुक्तेति अन्नोत्पर इत्यपनीय बहुलग्रहणं कृतं तत्सर्थः अन्न
याप्रयोगानपेत्यादावव्याप्तिः पुनः प्रेष्यादावतिव्याप्तिश्चस्यादिति भावः अत्राप्युपसर्गग्रहणं प्राग्वदेव प्रणास इति प्रगतानासिका
यस्येति विग्रहः विगतपानासिकपेति तत्र च पद्धन्नितिनसादेश इति भावः सुप्रातादौ अव्ययानां नमात्र इति टिलोपः शारिकुक्षेयस्येति लो
पः कुक्षीतिकारांतपाठस्त्वपाठः अत्र प्रकरणविरोधात् चतुरश्रेतितालव्यमध्यः पर्णीपदादिष्पद्भावो निपातनात् अहल इति अ
स्यैव लोके लिकेत्वप्यनुक्तसमासांतत्वाभावादत्र नकप् नित्यमसस्येत्व वारणायत्वक्रं कृतः अकारोच्चारणं तु प्रजसावित्यर्थे निस कृ.प्र.
ग्रहणं स्पष्टार्थमिति भाष्यस्वरसः धर्मादं केवलात्किमिति बहुव्रीहिणा पूर्वपदात्प्रेत्यस्य च समासप्रथमावयवे रूढत्वेन ततः परत्वा १५५

चतुरादिबोधकतातदातत्समीप त्र्यादीनां बहुत्वाद्बहुवचनं ॥ अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्ययाव्ययेति घायित्वा दित्यनेन तत्पुरुषानेतु संख्येयेव
र्तमान बहुव्रीहेरित्यर्थात्तदादोषः अतएव संख्येयेयो बहुव्रीहिरित्यनेन सूचितमिदं स्पष्टं चेदं समर्थसूत्रे संख्ययाव्ययेति सूत्रे च भाष्ये कैयटयोः ॥ प्र
त्रपञ्चैकवचिभाष्येनंतर बहुव्रीह्युपपन्नत्वपक्षशेषस्य ग्रहणात् ॥ अतएव बहुव्रीहौ सुक्थ्यहूणारिति प्रकरणे द्वंदनकृतं संख्ययाव्यय इति ॥ अध्यर्धपादेरिति वो
धंतेन गोविंशतिरित्यादेन स्पष्टं चेदं मते वभाष्ये ॥ प्रत्यासन्नाधिकेलोपादि सोपि भाष्येउक्तं न्यधिकाविंशतिरिति चोदाहृतं तत्तु वार्त्तिककृता स्वरो
त्पात्ते भाष्यकृतातु तत्र बहूंहूतान्तु तत्र बहु हूसेवांगीकारात् तद्गीत्यातदनावश्यकं तत्पुरुषेहि पूर्वपदप्रकृतिस्वरा सिध्यद्बहु एवाचेति भाष्यकृतोक्तेः ब
हुस्त्रेधिके साधववपादित्वाभावाच्च ॥ अध्यर्धपादेरित्यामासन्नाधिकलोपादिति नवक्तव्यमिति चात्र भाष्ये उक्तमित्याहुः बत्सयेन षष्ठीति
सप्तम्ययेव भवतदा हबहुव्रीहेरिति स्वांगमकृबंमस्तिमदित्यादिषु ॥ षाडौ षड्यस्तु उदाहरति जलजाक्षीति ॥ चित्वमंतोदात्तत्वापतेनपूर्वप
दप्रकृतिस्वरेण स्थूलाक्षीति ॥ अक्षत्रपर्वकगयिः षचिहिङौ षस्यात ॥ अंगुलिसदृशे तिदारुणोप्राणितपामुखांगुल्यसंभवादिति भावः ॥ द्व्यंगुले तिमा
त्रेवोद्बृहपसचोवा द्विगोर्नित्यमिति लुक् द्वित्रिमाषचिप्रकृतेषु विधानं द्विमूर्धाद्रसादौ द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धस्विति पाक्षिकांतोदात्तत्वावेपू
र्वपदप्रकृतिस्वरार्थं बवित्वसामर्थ्यात्सर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नित्यमंतोदात्तत्वं स्यात् विकल्पस्तु ॥ अनित्यत्वपासमासांत भावे चरिता
र्थः ॥ अनित्यत्वं च मूर्धः स्विति निर्देशादेव ज्ञापतं ॥ अन्यथा प्रकमाभेदाय मूर्धं स्विसेवदेदिति द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं ॥
द्वित्रिभ्यामितिसप्तम्यां परोयाम्मूर्धनशब्दस्तदुत्तरपदकबहुव्रीहिरित्यर्थापात्समासांते कृतेपि तस्य वृत्तिरित्यलं ॥ अन्हादंतादित्यंतग्रहणा

ल॰ शे॰ प्र॰
१५४

तिभावस्तेनेहन सहकृत्वा राज्ञा निष्पुश्चिकृजः सहेचेति ह्युक् निरुपपदसमासः सहकृत्वप्रिय इत्यत्रापि नत्पसर्जन सर्वावयवके बहुव्रीहौ प
दुत्तरपदं प्रियशब्दः सहशब्दस्य तत्परत्वाभावात् सहशब्देन हूस्त्रुनास्यैव चार्थवृत्तेरभावात् ॥ ग्रनभिधानाच्च वा रप्राप्तनादेवोपसर्ज
नपदेन शास्त्रीयपलौकिकवचग हपते तेन सपुत्रोदृष्ट्युपसर्जन सर्वावयवकत्वं बोध्यं अधिकरणत्वास्त्रैवेण प्राप्तो वचनंकव भावार्थे
चे सपुत्र इति सप्तमी विशेषणा इति न पुत्रस्य पूर्वनिपातः प्रथमानिर्दिष्टमित्यनेनोपसर्जनत्वाघत्र पूर्वनिपातानियम प्रसक्तिरि
नैवतस्य वृत्तेः ज्ञापिकमिति इतिशब्दादिदंश ध्येसकर्मक इति स्वार्थिकः ॥ कृत एवार्थेन सह निवृत्त इत्यर्थकः सार्थको निवृत्त इति हूस्त
त्रस्य भाष्यप्रयोगः संगच्छते एतच्च चामनुरोधेन परंतु सकर्मक इत्यादौ विद्यमानवाची कर्मादि समानाधिकरणः सहशब्दस्तद्वव
ष्यपवादत तीयापा ॥ प्रसंभवान्यानेन समासः सहैवपुत्रैरित्यादौ विद्यमानतावाची तेषां विद्यमानत्वे पौत्पर्ये इति न दोषः प्रकृते तु नत्तः
कर्मणो विद्यमानत्व इत्यर्थानुभावात् एवं चानेकमन्यपदार्थ इत्येव समासः सपूर्वाया इत्यादि निर्देशैर्वोपसर्जनस्यान्यत्र प्रतिपदोक्तम
२ नाद्याया ॥ प्रप्रकृत्या सादेशः सुलेनः सपूर्वस्य इत्यत्र सर्वान्नमसंख्येयोरित्यस्याप्रवृत्तिरनित्यत्वादत एव संहिशेषफतिस्त्र इत्ये सहेतुक इत्यादि
सह विद्यमानाकरूपस्या इति विग्रह प्रदर्शनकैपदादिभिः कृतमित्याह ॥ प्रकृता शिसपुत्रस्य पजमानस्यै ऋत्विग्भिर्वृद्धिरितिसिद्धवत्वमा
धार्शीर्ववनमसाधुवेतिबोध्यं बहुव्रीहेः संख्यापवर्तमानसंख्याशब्दांतात्पा वहुव्रीहिरित्यर्थः पंचमन्यर्थे सप्तमी साह तस्मादिति ॥ कृ॰ स॰
उपगणा इत्यत्र डचि सत्यमति चरूपे विशेषाभावादाह स्वेरुति ॥ डज्यंतादा ॥ प्रन्यथा रूढेवपद प्रकृतिस्वर इत्यर्थः बहुगणेत्येत्र ॥ १५४

कर्मव्यतिहारइतिसमासांतस्येतद्विषयत्वेवइतिशब्दवत्वेनतत्रास्यप्रतिपदोक्तत्वात इतीतितुराषाडित्याद्यर्थ्यमावश्यकेनानेनसूत्रेणास
र्पिः तिष्ठतुविति॰ग्रचचवृत्त्यादिषमाराविनत्त्वाङ्क्रवरणायाव्यपत्वंकेशाकेशिकुर्वनित्यादौपरांगवत्त्वापाव्ययीभावत्वमव्ययानां
नेतिनिषेधस्याव्ययीभावेभावादितिवोध्यं केचित्तुइचप्रत्ययस्यस्वरादिषुपाठादव्ययत्वमव्ययीभावत्वपक्षेलांशेनहठतरमान
त्वापितत्प्रयोगःप्रततिइत्साहुः गृहीत्वेतिकाष्ठत्वयोध्याहृत स्थितादिक्रियामादायवाध्यः केशेषुकेशेषुकेशेषुगृहीत्वा स्थित
योरिदंयुद्धंप्रवृत्तमित्यर्थात् इदस्य चैवपधिकरणयोः सरूपत्वात्तत्र एकशेषप्राप्तकाशनानेनवाध्यते॰घारादितीति ग्रारवि
त्यस्याप्युपलक्षणमिदंसंज्ञापूर्वकत्वेइदंकेपदहरहदत्ताद्यनुरोधेनोक्तं भाष्येतुनदृश्यतेमुदइदमित्यर्थ॥ स्वापंमुवोलाकेसाधुरेव
भाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्यसाधुतानियामकत्वमानाभावात् भाष्याविचारितप्रयोजनकानांसौत्राह्रहरणपारायणादावदृष्टमाया
र्थकत्वकल्पनापाएवौचित्यात शौचित्यातशौगादध्याम॥ रित्यत्रअत्वादेरिजीतिसूत्रस्यभाष्यप्रयोगादव्यवामपिदृश्यतइत्यनेनन
तत्रदीर्घसत्वात अपुष्छमितिवत्दीर्घाभावेएवमेवागमशास्त्रमनित्यंनजघटितमनित्यमातिदेशिकमनित्यं सर्वेविधयो
लोपविधिरूपवलवानित्यादिभाष्यानुक्तंवोध्यं तेनसहेतितुल्ययोगएकेनगमनादिनायोगस्यद्योतकं सहेत्येतदित्यर्थः वोपस ॥१॥
र्जोपसर्जनस्येतिमत्वर्थीयाः॰ प्रव्ययांतमुत्तरपदेनसंनिधापितस्यसमासस्यावयवव्यक्षरकंविशेषणंलक्षीतुसारिव्याख्यानात्सर्वेत्र
वकश्चिदवयवउपसर्जनमेवेतिविशेषणसामर्थ्यादुपसर्जनसर्वावयवस्येत्यर्थलभ्यदाह वहुव्रीह्यवयवस्येति अधिकरणाषष्ठी

वार्थप्राधान्यात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति भाष्योक्तं संगच्छते द्विगावृत्त्वादिति शब्दः। क्रिया भावात्सुजर्थोपसर्जनेर्वाच्ये एव पूर्व
पदस्य वृत्त्यन्तर्गतत्वाद्योगः द्वित्वसंख्यासत्ताकावृत्तिविषयादशाति वो धः न चात्र संख्येयं वाच्यं सामान्यपदार्थं इति पूर्वसूत्रे
णैव सिद्धमिति वाच्यं अधिकदशा इत्यर्थस्तत्र सत्वात्कवभावार्थं न स्यावश्यपवत्वाच्चाशेषाधिकारस्येनानेकमिति सूत्रे
णैव सिद्धमि॰ समासएवकपच्यवृत्तेः शेषादिति सूत्रे बहुव्रीहौ सम्यग्दर्शितार्थपदेएवशेषइति भाष्ये स्पष्टं एवं च तु
ज्विषये पूर्वसूत्रेण समासे पाक्षिक कविधएवेति वो ध्यं संख्येयेति किं चत्वारो विप्राः अव्यये स्मादि किं विप्राः पंचसं
ख्येपेति किं अधिकाविंशतेर्वो वासंख्येति अंतरालशब्देन द्विजेवप्रत्यासत्तेः अतएवास्यनित्यस्त्रीलिंगता इदं सूत्रं च स
मानाधिकरणार्थकवभावार्थं च दाहृतेः पूर्वेति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवत्वात् तत्र तेनेदं सप्तम्यंत इत्यादौ विग्रह
माद्विवचनात् निग्रहणविषये इत्यादे ग्रहणक्रिया द्योतनविग्रह वृत्तिमापन्ने इत्यर्थः इदं युद्धमित्यर्थे इति तत्र विशेष्य
इत्यर्थः अतएव केशाकेशि युद्धमिति संगच्छते यत्र न तदुपानतन्त्राध्याहारः इदं क्रियामात्रोपलक्षणं नाम्ये क्रियाभि
धानादित्युक्तेः ग्रहणं प्रग्रहणे सप्येवमतएव कर्णाकर्णि प्रथितमयशः हस्ताहस्ति मिथा स्पर्शं कुर्वतदीमित्यादिसं
गच्छते अयं विषयविशेष इति ग्रहणादिरूपो मपदार्थं क्रियारूपः कर्मव्यतिहाररूपश्चेत्यर्थः इति शब्दश्चात्र प्रकार
तत्वं च लोकप्रसिद्धत्वं तदुक्तं इति शब्दाल्लौकिकी विवक्षामनुसारयतीति कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणादि इष्य

गादित्येतत्साहचर्यात् आख्यानाच्चजातेरित्येषा पंचमीति भावः। अत एव दारदिकेसादेवेवतद्धुद्भावनंतु पुंवदितिसूत्रेत्रे न्यड्ड्
न्सस्पर्पुदासत्वे ऐडविड भार्यइत्यादौ दोषानुद्भावनं ऐडविडवृंदारिके तादावेवतद्धुद्भावनंतु पुंवदितिसूत्रेप्येतदनुवृत्तिंतत्रा
पीहत्यार्थकत्वमेवेतिध्वनयितुं नतु पुंवत्वाप्राप्त्या यत्तु तत्र जातेश्चेति निषेधः पुंवत्कर्मधारयेतितु निषेधविषयएवेतित
दाशायइतितत्रइड्डविडादीनामनंतरापत्यपरत्वे भाष्यमतेजातित्वाभावादितिदिक् यत्वत्रापि। प्रमानिनीत्येवकवृमानिनी
तिवृत्तावुक्तं तत्र भाष्येतु यत्ने भा न्यूलकृतोपेहितं सोत्रस्यैवापमितिनकोपधायाइति सूत्रव्याविस्कि: सर्वोपि निषेधइत्य
र्थः उपदशाइति दशासमीपवर्तिन इतिबोधः दशसमीपाभ्याभिधानस्याभावात् स्ववृत्तिदशत्वसमीपसंख्यावत एव वृत्त
दाहन्नवैकादश वेत्यर्थइति। अत एव नित्यबहुवचनांतोयं आसन्नविंशाइति लोपे परस्रूपं समुदायस्य पदमिन्नस्या
तेऽकारस्यलात्तुयस्येति लोपस्तु न आभीयत्वासिद्धो पातिलोपस्यासिद्धत्वाद्धिवेति संशयविषयोदिनियमेन पर
स्परप्रतिक्षेपको तथाहि संशये परस्परप्रतिक्षेपकौ न कथमेवलंधर्मिणोः इत्येतदेवविषयनिष्ठं वार्थः अयं स्था
णुर्नवा श्रीदिमिर्धेवेर्तस्य दोः संशयात्मकावबोधः सचस्याणुप्रतिक्षेपकत तत्तद्वस्तुमानित्स्याद्याकारः तत्र क्वचित्
वलत्साम्यतो नैकोकोटिर्वाध्यैव यत्रतु नतथा वाधकं तत्रक्वचिदैच्छिकं पाक्षिकानुष्ठानं क्वचिद्व्यवस्थितं लक्ष्या
नुरोधादित्सिमत्त एवं चनियमतः पंचास्मादुपतिष्ठतेइतिबहुवचनंवस्तुतो द्वित्रा अन्यतराइत्यादिरीत्याबोधः अतएव

३ ३५

ल॰ शे॰ र॰
१५२

एवदा विकीर्णर्पदे विका शिंशपेत्यात्वे पुंवत्वनिषेधः नाष्पेदे विकेतस्य प्रथमाध्यायेकरणेनेषा माकारस्य वृद्धिसंज्ञा विधायत
द्धितेष्वचामादेरित्यनेनेन तद्विधानमितिपक्षांतरस्योक्ततयातदेकफलत्वाय तत्र वृद्धिपदसंबंधसत्वात् सूत्रे नेद दूषणमा
त्रेण चूतदृषितमित्यस्मत् एवं चैज विधायकेरेजंशे पितत्संबंधइत्यर्थापातं मंडूकानुवृत्तीमाश्ना भावात् एवं चवेपाकार
री भार्यइत्येवसत्यपि धाने ऽव्रतएवनघ्नमा मितिस्तत्रेपघापिनिसत्वादैचित्वृद्धिस्तयोरेवस्मादिति निषेधवैयर्थ्यमाशंक्य
विषयार्थंदाध्यासिरिति समाहितातत्सहेतुपुंवत्वनिषेधलाभात् यद्यप्यपवादो वृद्धेरयमितिवृध्यप्राप्तौ पूर्व निषेधवैयर्थ्यंव
त्युक्तं तथापि विषयनेदान्नापवादत्वमसंभवएवापवादत्वमितिबान्तिकम्ते शवमुक्तं किं चात्रपुंवत्तद्दूरे निषेधवार
णायशब्दमापाराम्रपूर्णस्यावश्यकत्वेनवृद्धिपदे सूत्रेचतावद्वार्यदोषवारणायकधिकरणावहुव्रीहिपर्यंतं नाष्यकृ
तोवावनविफलंस्यात् एतेन तद्धितानामेवसंज्ञेतिपक्षेत्रपुंवत्वप्रतिषेधाप्राप्तिरूपदोषानुद्भवनेनात्रेतल्लिषेधोनि
ष्प्रइत्यपास्तंमहुक्तरीत्यास्यापितद्धितत्वेनैतद्दोषानुपन्यासइत्यस्यवक्तुं शक्यत्वादित्याहुः तदंताक्लीतितदंतस्य क्लीवा
चेकस्य शब्दस्येत्यर्थः स्त्रियाइतिषष्ठ्यंतानुवृत्तेरेवमेवोचितात् सुकेशीतिस्वांगाच्चेतिङीशाब ऽप्रमानीतिनिषेधोदीर्घ
मुखमानिनीत्यादावपि लिंगविशिष्टपरिभाषयामामानिनग्रहणेनुमानिनीशब्दस्यापिग्रहणात् पतोयोविहितस्तद्धि कृ॰ प॰
शिष्टस्यैवतेनग्रहणमितिनियमेमानाभावादितिध्वनितं नाष्येतत्पूर्वयन्नाह सुकेशमानिनीतिजातेः परइतिस्पष्टं॥ १५२

कृ। भाष्ये क्तानर्थ्यान्तोक्तवान्निति सांप्रदायिकाः पाचिके ति एवुलकादेशदाविस्वानिरसिकेति। प्रतइनीतिढन् तद्धितवु इतितद्धितग्रह
णाचेत्पर्थः पाकी वाला पंच मीप्रासेतिपाप्येद्यशय तेसि लादिश्चिति प्राप्तिः वृद्धिशब्देनेति वृद्धिशब्द भ्यावर्त्ततइति भावः स्त्रोघ्नेति
भवोर्थ्य इति मध्यमेति नेवार्थ्यमध्यानाः कांडलोवति कर्मण्यपरार कृत्यं तावद्वार्थ इति तस्मैरि माणमस्याइत्यर्थेति ष्ठ दाढूतुपी
ग्रासर्वनाम्न इत्याकारेण वृद्धिशब्दविहितइ तिभावः काषायीति कषायेण रक्तेम र्थेरस्हेन्तो विकारे नुदात्तो स्त्रसज फलोपधे
तिस्मात्वानादेतम्ला इति भावः एतएव प्रवाहणस्य परवृद्धि नपूर्वस्यतु वेत्यर्थकेप्रवाहणस्ये तिस्त्वे प्रवाहणपी भार्यइस
त्र वृद्धिनि मित्तस्येति पुंवत्व निषेधान प्राप्नोति मा भेद वं जाते रि भविष्यतीति भाष्ये उक्तं तेनार्धप्रास्यिकी भार्यइत्यत्रापि
निषेधानात्रहितातः परस्येत त्तर पदवृद्धि निषेधात पूर्वस्यवैकल्पिकत्वेना भावश्च कलापधानं चयाकावितवृद्धिं प्रति
बोध्यतेन पारिषद्या भार्यपंति बेधः प्रनम्या परिषदोरायस्य पावत वृद्धिं प्रति फलोपधाना भावेनदोषः स्यात् वैयाकरण भा
र्य इति ऐचो स्तुन वृद्धिशब्देन विधानं नाप्येचो प्रतितद्धिता निमित्त निषेधसन्निपातशिष्टतये वाति प्रसंग भंगादिति भावः
सष्ट्याप्य प्रयोगो नद्या भामिस्वत्रैके पटे परेतु भाष्यतावद्वार्थे दोष वारणाय वृद्धे र्निमित्त यस्मिन्निस्मर्थो भ्रपरण कृतो
निमित्तं ग्रहण सामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावाश्रयण मितिशब्द्या पाराभ्य पयोग मानं ऐचो प्रतिच तद्धितस्य निमित्त
त्वमस्त्येवाधिकार प्राप्तत्यागे माना भावात् किं चैतत्र वृद्धिपदानुवृत्ता ऐचारपि रिपि वृद्धिशब्देन विधानमस्ति। प्रत

ति ६

ते

दे ४

प्रौ॰शे॰२
१५१

इत्यादौ च न संज्ञोपसर्जनयोः कदापि तुल्यत्वादर्शनात् तेनाकचीति उपलक्षणमेतदिति राढेः कुक्कुट्यादीनां जातिमात्रपरायां नोदनापांज्ञा
स्यंतरनिवृत्तिपरत्वात् कुक्कुटादिशब्दैरेव समासे न सिद्धेरिदं वचनमारब्धमिति भाष्ये कुक्कुट्यादिशब्दैस्तु न समासोनभिधानात् एताप
तइतिकर्तुः कर्माऽण्पुंवत्त्वे कृत्स्नावीति दीर्घः ॥ प्रत्ययस्य प्रत्ययस्य निमित्तत्वात् सर्वः कार्योपस्मात्सा विहितः सगृह्येते तेन पट्वीमृद्वी
शब्दात्कौ ङेन पुंवत्त्वप्रकृति ः तस्य समुदायस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् मृद्वीशब्दस्य तत्प्रकृतित्वाभावात् प्रत्ययस्य निमित्तत्वे
पूर्वोपस्मात्सविहितत्वं तदा दर्शयते इ संगच्छेतेति सूत्रे भाष्यस्थं मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थमन्यथा पौर्वापर्यं चेमुदाहरति।
स्वभिन्नामित्यादिमन इति शीतिनेतित्वान्ङीपनकोपधासौ त्रोपसंख्यानिकं पुंवत्त्वमात्रस्य निषेधार्थं तेन विलेपिकाया धर्म्य॰
चैलेपिकमित्यादौ भस्याढ इति पुंवत्त्वं न उत्तरनिषेधात्सोऽत्र विषयकाइति वाच्यं तदुक्तं भाष्येन कोपधाया इत्यपयोगः पुंवद्भाव
मात्ररूपविषये तत उत्तरमेवमाद्युक्तं क्रमणमाद्यस्य योगस्य विषये इति ॥ प्राद्यस्येति पारीणीपस्येमर्थः एतद्भाष्यप्रामाण्यादृर्तिक॰
नामपि सूत्रसंमतत्वमाहुः तदुक्तमभियुक्तैः सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके इति यत्तु तृतीयादिषु भाषितेति सूत्रे किमर्थमिदं
कर्मणि द्वितीया सिद्धेः सुपां सुपो भवंतीति तृतीयायाः सिद्धेरित्याशंक्य सत्येतस्मिन्नु पांसुपो भवंतीति तृतीयार्थोयमारंभ इ
ति भाष्ये उक्तेः तस्मिन् वृद्धा वसतीत्यर्थः न हि पाणिनेः सूत्रकरणकाले कात्यायनवचनोभाव इति केपर स्थापितं वचसो　प्रौ॰ शे॰
नियमेन वृद्धो भाव इत्यर्थः एवं चोपायांतररूपमिदं सूत्रमिति तद्भावः पाणिनिसूत्रतत्स्तोनेप्यन्यथा तस्य वाच्यत्वात्स्वयं वार्त्ति　१५१

नपत्न्यादि॰ आद्ययोरिति सपत्नशब्दतत्प्रकृतिकसपत्नीशब्दयोरित्यर्थः लिंगविशिष्टेति एवंचरागादयोर्थ्यविशेषणत्वलक्षणादर्शपवादास्
र्वैविध्यतिषेधेनेतिराघ इति भावः यदितुदित्यदिसेतितत्त्वैदैतया दितेयपयोः सिद्धये लिंगविशिष्टपरिभाषावसाकेरेडक्त त्वेत्त साहचर्यात्स
त्तरपदाशेपितदप्रकृति स्तदासापत्नेयोमयामस्लोक्तं रूढयोरेवेति सपत्नशब्दतत्प्रकृतिकडीनन्तयोरित्यर्थः यनुम्लोक्तत्र यारणाम ध्ये
॰आद्ययोरित्युभयपदाप्यर्थइति तत्र तृतीयस्यापिरूढेर्मनोरमायामुक्तत्वात् द्वितीयस्यानतिप्रसक्ततयारूढेमानाभावाच्च सापत्नमित्य
पि सपत्नप्रकृतिकाद्धलसणादित्वात्स्यजिवोध्यं॰ अस्मान्नुपसंतलक्षणयकिंपुंवत्वेयस्येतिलोपे सापत्न [illegible] मेवेतिदिक ठक्छ्सो
श्चेति॰ अमत्वादारंभः भावत्कारइतिप्रवस्यायामेवंपुंवत्वेइकोदेशंबाधित्वातांतलक्षणःकःइकादेशस्तुकादेशः सन्निपातपरिभाष
याठादिष्वकारस्योच्चारणार्थत्वेनालिविधित्वेनस्थानिवत्त्वाभावाच्च हुर्लभं इति भावः भाष्यकारोक्तेरिति॰ अस्ना आ याम पाठात॰ अस्मवा
र्त्तिकानामिवावप्रकरणे पाठात॰ अस्मकर्तृकत्वानुक्तेस्य भाष्यकारीयत्वमेवेति भावः इदंचदक्षिणोत्तराभ्यामितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं
गतार्थत्वादिति नचैकशब्दादकवित्वादोपकिकत्वमित्यादौपुंवत्वेइकारोनस्रूपेत पाचकजातीयेतिकतरूस्वत्तुप्राप्नुजीविकव
त्रेक्षेवणमिस्येकतद्धितेचेतिनगतार्थ्यं एकेस्यपिविनक्ति निर्देशो ल्लोपः प्रातिपदिकांतस्येति वत्तन स्वरूपविवक्षार्थइतिवाच्यं
ताहृशाद्योगाणामनभिधानमितस्म्भिमानात् सर्वमयोतत॰ आगतइत्यर्थे मयट॰ अस्मतस्वार्थिकोवाइप्रोमात्र यह शाद्यस्यकुचि
सर्वनामत्वंद्दृष्टंतस्यवृत्तौपुंवत्वमित्यर्थः॰ अतएवोपर्वीयेप्रथमद्वितीयकस्यपोरेसादि सिद्धं तृतीयास्पञ्चम्योरित्यादावतिसर्वायुव

ल॰शे॰म॰
१५०

पत्यफलनिरूपितंवुध्यतेतदाप्तुमानेवपतिशब्दः स्त्रियांपत्नीतिरूपात्तथाचपतिर्नाध्येवेत्विष्वीयाइतिकोशः विवाहजन्यसंस्कारविशिष्टरू
ढेतुनमानमित्याहुः स्वामिपर्यायपतिशब्दस्यचयोगार्थप्रवृत्तिनिमित्तकस्यअंतस्यनित्यंसपत्न्यादिषुइतिसमुदायोच्चारणेनलोकव्यवहारेणाच
स्त्रीविशेषेरूढिः समानस्वामिकदास्योस्तथाव्यवहाराभावात्केचित्तथाव्यवहारस्तुगौणः योगार्थमादायचभाषितपुंस्कत्वंपुंसितुसपतिरि
त्येवं ॥ अथापिसपत्नीशब्दस्त्वेनस्त्रीविशेषएवरूढिः ॥ इत्यास्युक्तंभाष्यमेवमानंतत्रभाष्येकैयटेनैवव्याख्यातंसपत्नीयकृतिकसपत्नी
शब्दाभावंमन्यमानस्यसपत्नीशब्दादणिसापत्नइतिप्राप्नोतीतिपूर्वपक्षः प्रकृत्यंतरात्सपत्नशब्दाच्छाङ्गरवादिङीनिनिष्पन्नसप
त्नीशब्दादणिपुंवत्वेनसापत्नसिद्धिरित्युत्तरमितितुपरंतुएवंसतिस्त्रीयादप्यणोदुर्वारत्वेनसापत्नोदुर्वारः नचाशंवादोरूढस्यैवगृह
णांतृतीयस्यापिस्त्रीविशेषरूढिसत्वात्नचसापत्नइष्टापत्तिरितिकैयटाशयः शाङ्गरवादिणपाठाद्यनाज्ञाकलनेनमपेक्ष्यसापत्नइत्य
स्यापिप्राप्तिरितिसर्वशंकाभाष्यव्याख्यापायोचितेनतस्याष्टयुक्तत्वात्सपत्नशब्दस्यभाष्यतातरनिरूपितत्वप्रकृत्यंतप्रकृत्यंतरत्वमेवल
भ्यतेइतितस्मान्मयाआरब्धेनमानाभावस्यतस्माच्छिवादौसपत्नीतिपाठस्तत्रसपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्दोदणिसापत्नस्सिद्धाव
पित्स्त्रीपादणिसापत्नोपिप्राप्नोतीतिपूर्वपक्षः उत्तरंसापत्नइत्यादिग्रन्थप्रकृतिर्यस्यसप्रकृत्यंतरस्तत्वात्सापत्नः सिद्धः प्रकृत्यंतरं
सपत्नेतिएवंचत्वदुक्तासपत्नीतिप्रकृतिःशिवादिगणेनपठ्यतेकिंतुसपत्नेतिएवंचततोणः प्राप्तिरेवनेतिनसापत्नप्राप्तिः सपत्ने
तिपाठेपिलिंगविशिष्टपरिभाषयाङीनेमदप्यरातबाध्यसामान्यचिंतयाचापसरारस्त्रीप्रोढकोप्यवादइतितद्भावइत्याहुसध्ये

कै॰स॰
१५०

रितिभावः नेहेति । ब्रतएवात्रास्त्रेपदम् ह्यो भार्यैसस्येति ढंढूगर्भवहुव्रीहौपदद्वैमदुभार्यइति भाष्येउदाहृतं तत्रहियपूर्वपदं ह्रू ह्येनः
सभाषितपुंस्कः । ब्रतएवपदद्वीशब्दोत्तरङीपोननिवृत्तिः मदुद्वीशब्दस्यैवकेवलस्यभाषितपुंस्कत्वेपिनपूर्वपदत्वमितितदाहेपेनेतः
सिध्येदितिभावः परेत्वाहेपेपिनदोषः धर्मादनिचकेवलादित्युक्तमातस्ययौगिकत्वबोधनात्तन्नहिम ध्यमपदमावृत्तयेस
मासाहिपूर्वपदस्यविशेषणमित्याकरइत्याहुः चित्राजरद्वीसत्रगोरतिद्धितेतिटचिडीप्रताऽस्त्रशब्देनवहुव्रीहौनद्यतश्च
तिकप्वामोरुनार्योतिसंहितशफेत्यङ् प्रधानमितिभावलुडंतंनित्यनपुंसकं प्रथमरणी पूर्वपदेप्रकृतिस्वरेणप्रत्ययस्यानुदात्त
त्वेसिद्धेपित्वंसुपंचमाइत्यादौनञ्सुभ्यामितिस्तेतोदात्तवाधनार्थस्त्रीलिंगनिर्देशात्पंचमशब्देनसमासेसुपंचमाइत्यादावप्रतेननतत्रा
तोदात्तमेव राजपदइतिउक्ततावयवभेदोरात्रिसमुदायोन्यपदार्थः प्रमाणीतिकरणात्ल्युट् तदंतस्यविशेष्यनिघ्नतयाङीप् प्रधानप
रणमेवेति पुंवद्भावविधौवार्तिकात्कल्याणपंचमीकः पक्षइति भाष्योदाहरणात्समासांतश्चतत्रैवेति भावः वाच्याचेति । प्रथमप
दार्थघटकतयासमासवाच्याचेत्यर्थः उक्तावयवभेदस्यरात्रेःसमूहस्यप्रधानत्वेनयथापञ्चमाद्यारात्रयः समासाभिधेय
त्वंपञ्चम्यादीतिवर्णितपदार्थस्यान्यपदार्थेनुप्रवेशात्प्राधान्यमितिभावः नद्युत्तरपदादितिनद्यंतादितिनोक्तेवहुधीवरीतिनद्यं
तेवहुव्रीह्यर्थवहुप्रब्धीवन् प्रसितिवाक्यकवापत्तेः नचवहुधीवरीतिनद्यंतस्यनवहुव्रीहित्वेलिंगविशिष्टपरिभाषाप
सत्वात्तथाहिप्रातिपदिकत्वतदाप्यधर्माणांलिंगप्रत्ययरहितेद्दृष्टांतद्विशिष्टेतिहृशः । किपतद्ध्यानितचेदंवहुव्रीहेरूपसह्य

ख्यावोधका भेदकाः विशेषण भूतार्थी प्रतिपादिकाः सुक्कसादयो गुणशब्दाः दण्ड्यादयोऽन्यशब्दाः पाचकादयः क्रियाशब्दाः न मयतिधनु
रैशं यस्तदारोपणेन त्रिभुवनजयस्य क्ष्मी मे पिलीतस्य दाराइत्यादौ दाराइत्यादेरेव विशेषणत्वेन न दोष इति वदंति ॥ अन्यत्रेति च
प्रसज्यप्रतिषेधः तेनेउविडभार्यो न दोषः पुंवाचकस्येति प्रत्यासत्त्या पुंवद्भावभाजः शब्दस्य प्रयोगांतरे पुंसा समानार्थत्वं पद्यंत
देवातिदिश्यते तेन जरती शब्देन विग्रहे हृद्गुरिति न वरटाभार्याइत्यत्र हंसभार्य इति न अत्र च रूपातिदेशो न तु स्त्रीरूपार्थे पुमर्थातिदेशो
देशोर्थस्य तत्र पदपरत्वाभावात् भाषितपुंस्कात्परत्वस्य चासंभवेन वरटाभार्यस्य स्थाने हंसभार्यस्याप्यत्ते उभाषितपुंस्कादित्यस्या
संगतेश्च स्वार्थस्य पुमर्थो भवती त्यर्थेति हि तद्भाविशब्द प्रवृत्तिरत्र पदे इति बोध्यं यद्यपि रूपातिदेशोर्थानिवृत्तिरेव च वृत्तं ऽ्याप्नुवति
रित्यादौ वतंडाच्चेलुक्स्त्रियामिति यञो लुगापत्तिस्तथापि गुतिदिश्यमानरूपविरुद्धस्य स्वाश्रयरूपातिदेशविषये प्रवृत्ते न दोषः स्पष्टं
चेदमसिद्धवत्सूत्रे कैयटे किंच स्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचकस्य शब्दस्य स्थाने पुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकरूपातिदेशे तदर्थे विशिष्ट
स्य निवृत्तार्थस्यापि निवृत्तिरिति न कश्चिद्दोषः ध्वनिदंचेदं तत्तोपादिष्विति सूत्रे भाष्ये समानाधिकरण इति समानाधिकरणं च
कार्यविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमात्रं न तु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वमनेन तत एव युगपदधिकरणवचनतापक्षे पद्मिन्या विस
त्वे पुंवत्त्वमाशंक्य वृत्तौ वृत्तेः प्राक्च अपत्र समानाधिकरणइतिसूत्रे च भाष्ये सामान्यवचनमित्यस्या ग्न्यै देवी सारस्वतीति पर्यायेषु
प्रत्युदाहरणं दत्तमिति दिक् चित्राप्रसिति वृत्तौ संख्याविशेषाभाने पिगोत्वे नात्रानेकशक्तिभानात् धर्मरूपमत्वर्थे त्रबहुव्रीहि

मितिनञः परंपदस्मर्थ्यं वा विपदं तदंतस्य पदांतरेण बहुव्रीहिरस्मर्थ्यं वा चिनांतु वा लोप इत्यर्थः एवं घ्रादिष्वा। इत्यपि व्याख्येयं उच्चैर्मुख
इत्यादावुच्चै रित्यस्याधिकरण शक्तिप्रधानत्वेपि वृत्ताविधेयप्रधानत्वात्समानाधिकरण्यं। अस्तीत्यस्य तिङंतत्वेन सुविसनुवृत्तेः स
मासेन स्यादत आह विनञ्चीति विद्यमान ह्रीरित्युदाहरणार्थः निपातनादिति अस्य व्याप्राप्तस्यामथ्योच्चारणे निपातनं प्रसज्यप्रतिषेधा
र्थकनञा समासोपि ततएव। भाषितपुमान्यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तस्याधारत्वविवक्षयास प्तमीततस्तदस्यास्तीत्यर्थे प्र
यच्चयदर्थज्ञानेन तद्धिशिष्टशब्दस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं भाषितः पुमान्येनेति तु नोक्तं कुटीजीविक इत्यादावतिप्रसंगात् कुटः
शब्दो घटे पुमान् गेहे स्त्री गर्भिभार्यः प्रस्तुतभार्य इत्यत्र तु गर्भी व्रीहिः प्रस्तुतायमित्यादिप्रयोगात् तत्त्वविशिष्टस्यापि बोधनाद्भाषितपु
स्कत्वमस्ति तु अपत्यापि गर्भसंबंधोपस्यापत्यस्य तत्संबंधः प्रवृत्तिनिमित्तमिति समानायामाकृतौ तत्त्वमस्ति इति कैयटादयः अन्ये तु
पुंलिंग गर्भी हि रित्यत्रावयववृत्त गर्भसंबंधः स्त्रियां त्ववयववृत्त गर्भसंबंध इत्यन्यथा प्रस्तुतादिशब्दा नाम पिस्त्रियां गर्भविमोचने पुं
लिंग गर्भधान मिति समानाकृतित्वाभाव एव पुंवद्भावार्थं तु स्त्रियाः पुंवदितियोगविभाग इत्यपत्यः कार्यः। प्रथमेण च तस्य क्वचित्कर्ते व
बोध्यते एतदेव ध्येनपि तु पुंवदिति। आदौ पठितः। अतएव भाष्ये कर्तयोवपत्य इत्युक्तेन हि शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यत्तत्संबंध्यर्थशब्दा
र्थसंबंधनिलंतात्तानेः एवं च प्रवृत्तिनिमित्तविशेषण गर्भीरणीशब्दे निस्त्री लिंग इति गर्भिरणपादाराइत्यत्र स्त्रीदारा ध्येयहिशेषांपा
दृशोः प्रस्तुतं पदैः गुणः द्रव्यक्रियाशब्दानां त्याज्यस्य भेदका इत्यमरो नियतलिंगविषय एव पाठशेषे लिंगस्य बोधके: तल्लिंगस्

ल०शे०प्र०
१५१

ते इति स्पष्टं भाष्ये चित्रा गावो यस्येत्यादौ लौकिके वाक्ये चित्राणां गवां प्राधान्येपि वृत्तौ तदर्थबोधिकविग्रहवाक्ये च विशेष्यभावस्यास,
त्वर्थे बहुव्रीहिः कर्मकर्तृवचनेनाप्रथमायाइति वार्त्तिकात् ततः परो यस्मादिति विग्रहे त्वनाशिष्टानां तथैव बोधात् न च षष्ठीसप्तमी
विभक्त्यंतातिरिक्तार्थकर्तृकर्मवचनसुबंतानामेव समासः मत्वर्थे बहुव्रीहिः कर्मकर्तृवचनेनाप्रथमायाइति वार्त्तिकात् ततः परो यस्मा
दिति विग्रहो मत्वर्थ एव तत्र पंचम्याः षष्ठ्यपवादेन षष्ठ्यर्थकत्वात् एवं चन्याइतरेपि मद्रूपेत्यत्रापि मत्वर्थे तस्यैव बहुव्रीहेः पर्यवसानात् भावे
राप्राप्तिरिति मनुस्त्वेवं स्पष्टं ग्राहवती नदीत्यादेः पदसमुदायस्य मत्वर्थाहीतिवाक्यार्थे वर्त्तमानस्य बहुव्रीहि बोधकस्यैव पदग्रहणं ग्रन्थेष्वा
दि किं बहुपदो बहुव्रीहिः स्वपदार्थेपि मा भूदिति द्वयोः समानाधिकरणत्वे स्वपदार्थे वृत्तौ तत्पुरुषेण बाधात् किं च बहुषु सावकाशं
बहुव्रीहिः स्वपदार्थेपि समानाधिकरणतत्पुरुषो बाधेत सति त्वस्मिन् स्वपदार्थे सावकाशं तत्पुरुषमन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधेत इति
नैदोषः प्रक्तेनेकविंशतिनामपि भयात् तेन चित्राजरद्गुरित्यत्र चित्रापदस्यैव त्वन कपिंजलाधिकरणन्यायस्यात्र शास्त्रेनाश्रयणात्
न्त्रादिपदानामप्ययं पदित्तु तद्धितार्थेत्यनेनोत्तरपदे समासविधानात् ज्ञापकाद्बहूनां समासो यथाभिधानं सिद्धः चित्रगुरित्यादौ गो
शब्दादुपसर्जनत्वमप्येकविभक्तीति सिद्धं न चैतत्तद्वोपपादितं स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये इत्युक्तमेतत्तदासप्तम्यर्थे मनेकग्रहणं
सुपेतित्वतीयांतत्वेनेह संबध्यते द्वयोः समासानापत्तेः प्राप्तमुदकमित्यादि प्राप्तवरूपांततत्कारके उक्ते तत्रान्यपदार्थः समासघटक शे०ख०
सर्वपदशक्यः परस्परसमभिव्याहार एव च तच्छक्तिग्राहकः एतत् एव पदार्थे वर्त्तमानमनेकं सुबंतमिति संगच्छते नञोस्त्यर्थानां १५१

हषष्ठीतत्पुरुषं विनातदादित्वासंभ्रमपान्नाधिकारफलं उपज्ञापतङ्क्तुपज्ञाकर्म्मण्यपङ् पाणिनेरुपज्ञेति कर्तृषष्ठीसमासः उपज्ञेति
क्रमे कर्म्मणि घञ् पाणिनिसंबंध्याद्यज्ञानविषयइत्यर्थः छायायावाबाहुल्येसतिपाच्छायातच्छायीयच्छायातत्पुरुषइत्यर्थः तत्र
कस्य बाहुल्ये इत्याकांक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तत्वाच्छायायास्तद्बाहुल्यमितिगम्यते तच्च पूर्वपदार्थस्येतमेवेत्याशयेनाह पूर्वपद
र्थेति पूर्वपदार्थबाहुल्यस्यषष्ठीतत्पुरुषएवसंभवात् नात्राप्यधिकारफलं पर्यायस्येति पर्यायवचनस्येति वाच्यपर्यायस्येत्युक्तेः स
मासस्याभावे मतिवत् एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणां च व्यावृत्तिः रूपमिति पर्युदासः ह्रेत्यसपिकं ख्रित नेहकाष्ठसभा अप्राप्यनाधिक
रोपयोगाभ्यासंभवात् सभाशब्दः शालापर्यायसंघातेच तत्रायप्रतिषेधादाह संघातेति अशालेत्यस्याशालार्थमित्यर्थः अप्राप्त्यभ्यासंभ
वान्नाधिकारोपयोगः प्रथमार्थे षष्ठीत्याशयेनाह तदंतइति द्वंद्वसमाहाहारेतरेतरयोगाभ्यां रूपद्वयस्य द्वैविध्यत्वेन बहुव्रीहावप्यु
दाहरति द्वंद्वेनेति इतितत्पुरुषः द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति व्याख्यानात् शेष इत्यस्य प्रथमांतत्वाच्च प्रथमांतपदोपात्तापञ्च शेषस्य
वे ग्रहणमिति भावः अन्यस्येति अन्यत्वं चोपस्थितसमस्यमानप्रथमांतापेक्षतत्त्वं समस्यमानपदस्मिन्नित्यादि तदाह प्रथमेति तदंतार्थेर
त्यर्थः यद्यपि पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः क्रियाकारकभावादिसंबंधरूपो विवक्षः प्राधान्येनाभिधीयते प्रकृतेनिरूपितत्वा
त्तु संबंधस्यापि प्राधान्यव्यवहारः एवं चेत् दत्तादिपदैः समानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तथापि व्याख्यानविभक्त्यर्थोपाधिसंबंधवंत
भेदेनापि शक्तिकल्पनायां दोषात् तेन कस्य संबंधिनः समस्यमानपदेरूढत्वेन द्वितीयसंबंधीयस्येत्यादि प्रकृत्यर्थस्येतोगम्यः।

ल॰शे॰प॰ पृ५३ क२

१५६ हेतुः तस्य क्रियाजनकत्वमपि स्वज्ञानद्वारा बोध्यं लक्ष्यध्यानस्तवमुद्दिश्य क्रियायां प्रवृत्तेः संप्रदानादेरिव ज्ञानगतजनकत्वस्य च तद्विष
ये आरोपः वा वैनेकुत्वेनुपचत्र धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयस्तत्रापि स्यात् रम्यपात्र्यपि कामस्तोके नोदनप्रचुतीत्यादौ तत्र विषयकाम
नावत्कर्तृकैः लोकविक्लित्तिकरणः ओदनकर्मकः पाक इति बोधः तद्विषयकामनावत्कर्तृकत्वेन तस्यैव हेतुत्वमप्रसिद्धं के
षांचित्प्रयोगादिषु कर्मत्वव्यवहारस्तूद्देश्यत्वसामान्यात् इति दिक्। तत्पुरुषो नञ परवल्लिंगमिति यावद् अप्रकारोपं अनञ्क
र्मधारयइत्युक्तेर्नञ्तत्पुरुषस्य न कर्मधारयत्वं आरोपमात्रस्य नञ्द्योत्यत्वेन सामानाधिकरण्याभावात् यद्वा प्रत्ययगुणस्य
तयोः समानाधिकरण्यव्यवहारः नञ्समासे हि आरोपितोत्तरपदार्थः आरोपितधर्मकैवोत्तरपदस्य वृत्तिर्नञ् द्योतक इति
भावः संज्ञापाक अनादिरिह संज्ञा साचोशीनरेषु तत्पुरुषभिन्नानञ्समासकर्मधारयरूपा चनास्तीति नात्राधिकार
स्थप्रयोजनं इदं प्रकरणं परवल्लिंगत्वस्य विशेष्यनिघ्नत्वस्य चापवादः उपश्लोपः इह सनाशास्त्रे विवक्षैव नियामिकान्वस्तु
स्थितिरिति स्मृच्यते तेन नत्वदुपक्रमं सोऽजन्मव्यवहार इत्यपि तत्र यद्यपि विवक्षा द्विविधा प्रापोक्ता लौकिकी च तत्र योक्तृशब्देन
व्यवहारार्थप्रयोगकर्तारोऽस्मदादयः लोकशब्देन विदितवेद्यः परावरज्ञः शिष्टा लोक एतदेव शिष्टत्वं पूर्वादरादिस्त्रे ल॰स॰
भाष्योक्तं तथाप्यत्रानाद्या विवक्षितास्तेषामप भ्रंशाप्रयोगे वाहुल्येन प्रवृत्तेः तस्मादसेवते हि यत्रार्थे यं शब्दं धर्मवुध्या प्रयु
जते तेषां शास्त्रविषयैतेति तदस्य तदस्मिन् स्यादिति सूत्रे भाष्यस्यं ते तेषामेवाभिधानेनाभिधाने अपि वाध्ये इहव १५६

संख्यापूर्वमिति = प्रवर्त्तत इत्यनेनेदमित्यस्यान्वयः

द्वंधासिद्धेः। अतिदेशस्त्वनुप्रयोगे चरितार्थः स्यात्। अजस्वेडवशाद्दार्थः परवल्लिंगं लभत इत्यर्थात् रात्राह्नाहाः द्वंद्वतत्पुरुषपदमनुवर्त्तते इदं प्राप्तापन्ना
लंप्राप्तादिसमासेष्वपि। अत एव परवदिति सप्तम्येकदेशिग्रहणं कृत्वा प्राप्तेत्यादि भाष्यप्रत्याख्यातं। अत एव तत्पुरुषग्रहणं कार्यमिति तद्भावः।
। अत एव पूर्वाह्णः सर्वाह्ण इत्यादिसिद्धिः। पुण्यसुदिनाभ्यामिति च चरितार्थं। अस्यैकदेशिसमासविषयत्वे तु तद्रूपस्यैव स्पष्टमेव अह इति।
। अकारान्तोत्तरपदत्वाभावान्न स्त्रीत्वं गणरात्रमिति। समाहारे द्विगुद्वंद्वे तत्पुरुषाधिकारे लिंगानुशासनेपात्रान्तत्वेत्र सर्वविधिलाघवानुरो
धाच्च समाहारद्विगावेव प्रवर्त्तत इति भावः। अविषयति मर्यादेति। स्वचस्य सिद्धं शाद्रम्यत्र पंचदशरात्र इति भाष्यप्रयोगो लोकाश्रयत्वाल्लिंग
स्यासिद्धेः। तत्पुरुष इति। अवेतिताहेत्राहद्वंद्वासंभवादिति भावः। अपथ्याइति। पथो विभाषेति समासान्तनिषेधः। अर्धर्चाः। बहुवचनादर्धर्चाव
गतिः। ननु लिंगप्रकरणं व्यर्थमर्धनावमित्याद्यर्थं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येत्यस्यावश्यकत्वादिति चेत्सत्यं जात्याख्यायामित्यादिस्तत्र सम्यक् व
दिष्यापत्तेस्तद्व्यवनपत्स्कृतानुपपत्त्यालम्पिता निमाचष्टे। जात्याख्यायामित्यादि जातेः धर्मेणाख्यायामित्यर्थः भावप्रत्ययं विना प्राधान्येन जा
तिवाचेगवादिशब्दानां साधुत्वे इदमेव सूत्रं मानं तस्या विशेषणत्वे च वा हाध्यन्वयो व्यक्तिघटितपरंपरयावोध्यः तच्च जातेरेकत्वे नैक
वचनमेव प्राप्नोतीत्यपमारंभः। एकत्वं चात्र बहुवचनार्थः एकस्मिन्नर्थे वर्तमानः शब्दो बहूनां वचनं वोधको भवतीत्यर्थादर्थातिदेशोऽय
मित्याह केऽप्यर्थ इत्यादि तदुक्तं भाष्ये यथैवत्तूपादेको ऽर्थो बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन्बहुवचनमितीतिरेकत्वेऽर्थे बहुत्वप्रयुक्तं का
र्यमतिदिश्यते इति। अयमपि कार्यातिदेश एव सम्यक् विस्तरः। एतच्च भाष्यप्रत्याख्यातं जातौ संख्यान्वयेएकवचनस्यैवं को संख्यान्वये

मर्थानां ३

तुम्माप्ये धास्विति धातूत्पर एव व्याख्यानात् तेन षड्दधातीति षड्धेम्स्त्रन॰ ग्रातोनुपसर्गे इतिकः स्त्रीयांटाप् धास्वेवेत्येतेनेत्वेसेव विकल्पः
तेन षुत्वं नित्यमेव तेनोत्वाभावेपि षड्धेसेवेति कैयटः उत्वपक्षे नित्यं षुत्वमिति हरदत्तस्तदनुसारेणाह षड्धेति॰ अत्र कैयटोक्तं पुक्तं भाष्ये
पि षड् ह सेवशादस्य धायेरणपत्सं भात् षोडनिति वहुव्रीहावपसिदंतस्येति तत्रादेशः परवल्लिंसमाहारे स नपुंसकमित्यस्य वाधकत्वाद्द्व
पदमितरेतरयोगविषयं तत्राङ्गतावयव भेदस्य समुदायस्य तद्धूह्यपत्पावयवलिंगेना नियमे प्राप्ते नियमार्थमिदं तत्पुरुषत्वेकदेशिसमा
से पूर्वपदार्थप्रधाने परलिंगातप्राप्तावि अर्धपिप्पलीत्युत्तरपुरुषयोरिति षष्ठ्यंतमर्थपरं तेनानुप्रयोगे पितल्लिंगशब्दार्थयोर भेदाच्चसूत्रे तथा
निर्देशस्तदाह परपदस्येव। समासार्थस्य लिंगमित्यर्थः द्विगुप्राप्तेति द्विगुग्रहणमेक विभक्तीति सूत्रस्यैकेयदानुरोधेन वस्तुतस्तदर्थं परव
ल्लिंगमित्यस्य परपदाहितप्रायस्थित पूर्वपदप्रयुक्तलिंगमात्रवाधकत्वेन तद्धितार्थद्विगावतद्प्राप्तेः समाहारद्विगोनपुंसकत्वमेव प्राप्तेर
ध्याते। अतएव भाष्ये निषेधवार्तिके द्विगुग्रहणेनोक्तं पत्तु ग्रलंशब्देन पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे इति समास इति तत्र तस्य नित्यसमासत्वेनाल
कुमार्यै इति भाष्योक्तविग्रहानुपपत्तेरत आह अत एव ज्ञापकादिति। अतएवालंशब्दयोगे चतुर्थीविधानं सार्थकं गतिसमासपदं गतेः गतेः
समासोयेनेति वहुव्रीहिणा कुगतीति सूत्रे परं तन्नाम्न्यत्र फलाभावात्स्वादिपरमेवेत्याह निष्कौशाम्बिरिति। हूंहूकेदेशिनो रितिम्मासेना
यं प्रतिषेधो भाष्ये प्रत्याख्यातः अर्धर्चमिति अतएव पूर्ववदश्ववडवाविति च रितार्थमस्य निपातनादेव सिद्धे किं तेन समुदायस्य पूर्ववल्लिंगत्वे कृ॰ प्र॰
पि उत्तरपदे स्त्रपडव पूर्वापराधरोत्तराणामिति निर्देशाट्टापो निवृत्तिः अश्ववडवाविति समुदायस्यावंतत्वाभावाच्छीभावाप्राप्त्या १५५

नि बहुव्रीहावपीति। तत्पुरुषे एव समासांतः सुलभ इति न यतो बहुव्रीहावप्यसमासांतः सुलभ इत्यर्थः एतेनास्य साधारणत्वाद्बहुव्रीहावपीति विं
शमित्यपास्तं योगविभागस्य भाष्ये प्रदर्शनादाह समाहार इति। एवं चगोरतद्धितलुकि टजिति भावः एकादिनवांतानां द्वंद्वे तत्पुरुषयोरप्यर्थे द्वंद्व
ति स्वरस्य भाष्ये ध्वनितत्वेनाभिधानात् अधिकाविंशतिरित्याह अधिकादशेति। द्वाविंशतिरिति। समाहारद्वंद्वे स्त्रीत्वं लोकात् इतरेतरयोगस्तु
ने न तत्र भाष्ये एव ध्वनितानभिधानात् अधिका विंशतिरिति तत्पुरुषो वा अधिके च संख्या संख्येये वान्यपदार्थः एकादीनां वृत्तिविष
ये विंशत्यादीनां च सर्वत्र संख्यापरत्वस्याप्रसिद्धत्वात् तेन द्वाविंशतिर्गवां द्वाविंशतिर्गाव इत्युभयसिद्धं तत्र द्वंद्वे संख्येये सेनेन पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरत्वं तत्पुरुषे समासांतोदात्तत्वमिति बोध्यं भाष्ये अधिकाविंशतिर्द्वाविंशतिरिति समानाधिकरणसमासे स्वरो न सिध्यतीति संख्ये
यस्य द्वंद्वविषयत्वादस्तु तर्हि द्वंद्व इत्यस्य द्वंद्वेपीत्यर्थः स्वरो न सिद्ध्यतीत्यस्यापीष्टः स्वरो न सिध्यतीत्यर्थ इति केचित् परे तु भाष्ये इतरे
तरयोगद्वंद्ववत्समानाधिकरणद्वंद्ववत् समासो रेकदेशिनः साधुस्वरासिध्या दूषिता ततो लुत हिं द्वंद्व इति सिद्धान्तोक्तिः तस्मादितरेत
रयोगद्वंद्ववत् समानाधिकरणतत्पुरुषस्याप्यनभिधानेन भाष्ये स्वरस इदमप्याख्यानो वायमात्र वस्तुतः संख्यांतराणि निरस्ताव
यवान्येवैकविंशत्यादीति। अत एव तेभ्यः कृत्वसुजादिसिद्धिः रन्यथा स्वांगसमुदाये स्वांगकार्याभाववदिहापि संख्याप्रकार्यं न स्यादिति सालुः।
त्र्यसीति। सातः प्रादेशोत्मारभ्यानादिनाह त्र्यपरस्यादिति सुजर्थ इति। संख्ययेति समासः सुजर्थ इति पाठे तदर्थे न द्वित्रिशब्देनार्थः व्यवहितं
ध संबंधाय सर्वेषामिति। एकादिरेव। एवैकशब्दः संख्यावाच्येव प्रसिद्धत्वात् तृतीयेतीति सहेति योगविभागान्मयूरव्यंसकादित्वाद्वेति।

२६

ल०को०प०
१५३

नोतिनिष्कुंतोतिनिः स्वाफलकसक्थमिति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः नावोमंडूकप्लुत्यातद्धितलुकीत्यनुवर्त्ततेपरवल्लिंगतयास्त्रीत्वंप्रा
प्तौतिइत्यतआह क्लीवत्वमिति द्विगोरिति खारीशब्दांताद्विगोरित्यर्थः अत्राप्यतद्धितलुकीत्येवतेनद्वाभ्यांखारीभ्यांक्रीतोद्विखारिरित्ये
वउदाहरणेअर्धखारमित्यादौक्लीवत्वंप्राग्वत अर्धखारीइति एकविभक्तावषष्ठ्यंतेतिवचनादुपसर्जनत्वाभावेननह्रस्वः ह्रस्व
पाठतुलोकतानपुंसकह्रस्वत्वं अंजलिभ्यामिति तत्परिमितधान्यादिनेत्यर्थः अस्यपरिमाणत्वाद्द्विठञोध्यर्धेतिलुक् जनपदेनवाजा
नपदः भावप्रधाननिर्देशस्तदाह समासेनेति प्रत्यासत्तिलभ्यतेततकस्येत्याकांक्षायांसन्निधानाद्धस्तरणइतिलभ्यतेसुराष्ट्रइति
अधिकरणस्यशेषत्वविवक्षायांषष्ठीसमासोत्रबोध्यः सप्तमीतियोगविभागस्तुनभाष्यारूढः जानपदेतिकिंदेवब्रह्माणोनारदः कुब्रह्मइ
ति ब्राह्मणपर्यायोब्रह्मशब्दः श्मशानाद्यधिकृतोब्रह्मेतिवार्थः तयोश्चापिम्लेर्तिविषयसत्तायांसर्वेषुप्रसिद्धत्वात् आन्महतः अहोष्यतइ
ति एवंचसमानाधिकरणग्रहणंव्यर्थमितिभावः महाबाहुरितिबहुव्रीहिः नन्वत्तरसूत्रेघ्ट्नोरेवग्रहणादेकादेशत्वचात्वंनस्यादत-
आह आदितीति योगविभागस्यभाष्यानारूढत्वादाह निर्देशाद्वेति अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वमितिपरेकृते आत्वमिति आन्महतइ
त्यत्रलिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्यासूत्रेभाष्येउक्ततयापरत्वात्सुवत्वंबाधित्वात्वंस्यादितिनशंक्यमिति भावः महद्भूतश्चंद्रमाइ
त्यादौद्धंतेगौणत्वान्नात्वमितिभावस्यस्पष्टं महतोमहसावेतिपुंवद्भावश्चेतिचोन्वाचयइतिभावः समुच्चयेचशब्दः पुंवत्वसन्निपा के०म०
तपोगेनैवचात्वमतएवभाष्येत्सिपामेवोदाहृतमितिमतांतरंकैयटेस्पष्टं अष्टनः कहविषि किं अष्टानांकपालानि अष्टकपा १५३

नाधिकरणेपनान्वयोऽदंतपूर्वपदेत्यर्थलाभेनतग्रहणंस्पष्टार्थं ॥ अन्हइति नांतानुकरणात्षष्ठी अन्हेति द्वयोरन्हो भवेत्यर्थः इदं तद्धितार्थे द्वि
गोर्विशेषणमिति घुत्वादिनां मते ॥ वस्तुतस्त्वस्त्रीत्वमेव नास्ति रात्राह्नाहाः इति पुंस्त्वेन बाधात् न चेदं स्त्रे रात्राह्नाहादिशब्द घटितसमास
मात्रनिमित्तलिंगस्यांतरंगस्यैव बाधकं ननु बहिरंगत तद्धितार्थनिमित्तलिंगस्यापीति वाच्यम् स्त्रेऽपि स्थितरात्राह्नादिशब्दार्थविशे
ष्यत्वप्राप्तस्यैव बाधापत्त्या वहिरंगत समाहारविशेष्यत्वप्राप्तस्य बाधानापत्तेः न च पुंस्त्वाधिकारे ह्नाहांताः द्विगौ अभेदरात्राः प्राग
संख्यका इत्यनंतरमर्थोताः द्वाघलं प्राप्तापन्नपूर्वीः परापगा तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदंतका इत्यमरोक्तेन परं विरोधेशेषं
तु हेयं विशिष्टप्रयोगत इत्युक्ते रन्हाहांता इत्यनेन प्राप्तस्य पुंस्त्वस्य तद्धितार्थे द्विगुरितिपुरापगत्वेन परत्वाद्बाध इति वाच्यं कोशस्यै
कवाक्यता सिद्धलिंगानुवादकत्वात्साकरणैकवाक्यतया तद्धितार्थे द्विगुरित्यत्र रात्राह्नाहांतातिरिक्तस्यैव ग्रहणात [redacted]
॥ पूर्वापरापघलं प्राप्तस्यनेनापि परत्वात् बाधेप्रारान्हः परागतमन्हः परान्ह इत्याद्यसिध्यापत्तेरिति दिक् द्वन्द्वादिषु च तत्पुरुषाति
रिक्तो हन्शब्दांतः समासः सर्वोपि द्वन्द्वादौ पुवादिरपि द्वन्द्वाद्यंतर्गणएवेति घुवादिषु पाठ इति भाष्येणाविरोधे स्तद्ध्वनयन्नाहादंता
नुकरणेति तस्य द्वे षष्ठ्याः स्थाने व्यत्ययेन प्रथमा सप्तम्यर्थमिति समाहारस्यास्पष्टत्वभावात् पुण्याहमिति पुण्यसुदिनाभ्यामिति
क्लीवत्वं ॥ पुण्याख्या ॥ पुण्ये भवो ग्यामुरम्यः ॥ पुण्येत्यादि किं देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः उपानसमिति प्रादिसमासः ॥ प्रतिष्व इति ततो
धिकवेगवानित्यर्थः सेवेति नीचेत्यर्थः ॥ प्रकर्षष्व इति पंचांगुलेधान्यादिकर्षकः काष्ठविशेष ॥ प्राकर्षः उपमाना किंशु

ल॰श॰प॰

१४२

तदेवेति॥ कालादेरयेष्वप्रतेष्वभावेवतुल्यविधानत्वाभावान्नदोषः।अमितिणमुल्खमुञ्ञोः समासग्रहणं तेन चोरंकारमित्यमुदाहरणं तत्री
पाद।वा समस्यते इति यद्यप्युपपदनिमित्तकोहि धौ समर्थपरिभाषोपस्थितेरुपपदसंज्ञा सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनोपपदकृदन्तयोर्वैयत्ता
दुरुपपादा कृतो साधुत्वापत्तेः।अत एव महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्र सविशेषणत्वेनासामर्थ्यान्नाणिति तत्रोपपदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं वि
शिष्टस्य तु नोपपदसंज्ञोपपदत्वात् तेषामेकार्थीभावरावग्रहणसंज्ञाभावोत्र पक्षेगंगापारमित्यत्राव्ययीभावत्वाभावः नचसंज्ञा
या भावाभाविष्येते इति भाष्ये महाविभाषेपतिशेषः एवं च महता मूलके नोपदंशं भुंक्ते इत्यसाधिव साधुः उपदंशेमूलकादेरर्थक मे
त्वस्यापि सत्त्वात्सामर्थ्याविभक्तिस्तु प्रधानक्रियानुरोधित्वाच्च तृतीयेवेति निरूपितमन्यत्र त्काचत्केतित तृतीयान्तं अलंकृत्वेति।
अलं खल्वोरितिसूत्रमुपदंशस्तृतीयायामित्यतः पूर्वमिति भावः।अप्रतत्पुरुषेसाधारणसमासान्तानाहतत्पुरुषस्यांगुलमिति
तद्धितार्थेतिसमासः द्व्यहार्थमिति वृत्तेणात्होव पवी सतामानुषीरात्रिरित्याद्यर्थेष्वष्टोतत्पुरुषाद्यनभिधानेमितिभावः सर्वरात्र इति
पूर्वकालैकेतिसमासः पुंवत्कर्मधारयेयतिपुंवत् सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे इतिवा।अतिराजीति उत्तरपदावयवत्वस्य भाष्यासंमतत्वे
नटितोनुपसर्जनत्वान्ङीप् अहीन इति समासान्तविधेरनित्यत्वान्नटच्।अतएव द्विगोर्वेत्यनुवर्तमाने रात्र्यहः संवत्सराच्चेति च
रितार्थे समासान्ते हि रात्र्यहरन्तद्विगोरपि सिद्धेरितिवाच्यं।अनित्यत्वादिति।अतएव समासान्तप्रकरणे सानेतिज्ञापकसूत्रे भाष्ये
उक्तं मद्रराज्ञीति टचि भस्याढे इतिपुंवत्वे टिलोपे मद्रराज्ञीति स्यादिति भावः।अह्नोदं अतइत्येव पूर्वपदविशेषणतया सामा

के.श.

१४१

भागेनवातत्रार्थो ऽधिकारानुरोधेनात्रापि। अतिङन्तः समासः इति व्याख्यातं। अत एवानवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रे किं वृत्तस्यानधिकारादकिं
ति ग्रहणानर्थक्यमित्युक्त्वा सामर्थ्याद् उपपदसंज्ञार्थं तर्हि त्याशंक्यातिङि तिप्रतिषेधात्संज्ञानर्थक्यमित्युक्तं संगच्छते। अतिङिति सोपपदवि
शेषणान्त्वेतदसंगतिः स्पष्टैव उपपदेमतिङन्ततेनेति तु नार्थः। अतिङिति ज्ञापयति। अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति केनेदानीं समासः सम
र्थनेति भाष्यासंगतेः लुप्ततृतीयांतत्वकल्पनेमानाभावाच्च भाष्यरीत्या प्रत्युदाहरणाभावाच्च न चैवं तत्र एव तु तदुदाहरणमुपतत्रतत्स्यचा
रितार्थत्वात्पर्यायेक्यं तत्र सुपेत्यस्यासंबंधेतस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यं उपपदमिति सूत्रसंबद्धेनैवानेन तिङन्तव्यावर्त्तकेन प्राचीनप
ठितपरिभाषानुरोधेन सूत्रद्वये पि सुप्सुपेति तदसंबंधज्ञापनात् तदुक्तं भाष्ये। अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति। अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति
तत्र पूर्वसूत्रेगत्यंश एव तदसंबंधः परिभाषानुरोधादेव तदाह तथा चेति कारकांशेप्येकदेशानुमत्यैव इति गम्यते भाष्ये चकर्त्तृ
करणे इति सूत्रे विहितसमासो बहुलग्रहणात्क्वचित्सुबुत्पत्तेरनंतरमपि स्याहितस्य घनक्रीतत्यादौ चाकृत्सुबुत्पत्तेरिति। स्त्रीप्रत्यया
न्तेः बाधित्वपिवाध्रं। अश्वक्रीतीति। अश्वेन क्रीतेति करणस्य कृतासमासः क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष् सुबंतन हि समासे पूर्वं टाप्पदत
त्वाभावात्सनस्यादिति भावः व्याघ्रीमपि। व्याघ्री घ्रशब्देन वेराघ्रशब्देन गतिसमासः कच्छपीमत्रापि सुपीति योगविभागात्केकच्छे
पिवंतीत्यर्थे उपपदसमासः। अग्रे मैवेति। तुल्यविधानमित्यस्याहरलक्ष्यं संज्ञायाः तुल्यविधानत्वमाश्रित्य तत्संज्ञकस्यातु विधानत्वमु
क्तं पेनामेव विधीयते तेन यस्योपपदसंज्ञा विधीयते तदुपपदमव्ययेन समस्यते तेनाम्येन तुल्यविधानमित्यर्थे लक्ष्य लितमनुवदति।

सप्तम्याः प्रथमार्थत्वेमानाभावात् तस्योपपदसंज्ञायांफलाभावाच्चतुमुन्विधेतुक्रियार्थोपपदस्येसमर्थमुपपदसंज्ञावश्यकीतिदिक् ॥ प्रतिङ्ग्रहण
मिति नचकारकोगतइत्यत्रसुवंतोपपदस्य समासस्यव्यावृत्तयेतिङंतार्थेक्रियावाचकाघटितइत्यर्थकंतदितिवाच्यं तस्यइत्यवाच्यितया तिङं
तार्थत्वाभावेनतद्धटितस्याशक्यत्वात् किंचगतादेद्रव्यवाचितयावाचकोपपदत्वाभावेनएवुलएवेतचाप्राप्तेः क्रियावाचकशब्दग्रहणेक्रिया
याः साध्यमात्रावस्थायाएवग्रहस्यगतिकारकोपपदादितिसूत्रेप्रकृतस्त्रेचभाष्येध्वनितत्वात्प्रकृतसूत्रेउपपदमक्रियेतिन्यासेःक्रि
यतस्यदेप्रत्युदाहरणमाशंक्यास्यक्रियावाचित्वाभावात् दूषितंतत्रक्रियावाचित्वाभावादचप्रत्युदाहरणत्वंनतुसुन्भवतीसस्याम्
यत्वात् नचधातोःक्रियावाचित्वेनतन्मिवं चनतुमुन्साद्देवेतिवाच्यं। उपपदमितिमहासंज्ञयातुमुन्विधावपिपदत्वपर्यंतंनिवेशात्तत
स्मान्नतुमुन्एवुलोरसाधुत्वएवभाष्यतात्पर्यं प्रथमामात्रग्रहणे [illegible]मात्रेतुमुन्विधावपिग्रहणेनुगतयाकादियोगेपिकारक
विभक्तिकृत्वसुचक्रोदीनांसाधुत्वंभवत्येवेतिभाष्यप्रदीपोद्योतविस्तरःकारकोव्रजेतितरामित्यादेरस्वनभिधानमेवेतिभावः सुपेत्ये
तदितिग्।सुवित्यस्योप्युपलक्षणमिदं किंचकारकोव्रजतीत्यस्यैवभाष्यप्रत्युदाहृतत्वेनतद्व्यावृत्तेः सुवितिप्रथमांतानुवृत्तेरेवसिद्ध्या
तेहत्पर्थमितिप्रथमांतनिवृत्तिरेवतेनबोधयितुमुक्ताप्रयुपरिभाषाऽकरणेलाघवानुरोधेनतुभाष्येसामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्यो
भयोर्निवृत्तिरुक्ताप्येवंसूत्रेपीतितत्रगतस्येशःतिङ्ःतस्यसंबंधेफलाभावेनतिङंताघटितसमासइत्येवंसमासविशेषणेतेव ॥ प्रतरण
वप्रपचतितरामित्यादौनगतिसमासःकिंतुसंतवतागतिमताचतिङ्ःतिवान्तिकेनसमासःतत्रतिङ्स्यतिङंतघटितत्वस्यर्थःसहेतियोगवि

गुणीभूतंदेरपि
त्र[illegible]मिविहि

क्रि॰ स॰
१५१

परिभाषाया अदर्शनपरास्वीकारेस्पर्थः

ने १

व्रजतीत्यत्र। अत्रेतिङिति बहुव्रीहिणा तिङंताघटितः समास इत्यर्थेन तदप्रवृत्तेस्तदाहातिङंतेत्यत्र समास इति कथमपि तिङंताघटित इत्यर्थः समा
स इति तत्संज्ञकः। समुदाय इत्यर्थः कुंभ अत्र सितिति नन्वतंरगानपीति न्यायेनेत्संज्ञालोपयोर्लुका वाधादिदमयुक्तमिति चेन्न इत्वेपालवाधयोः
फले विशेषाभावेनातरंगानपीत्यस्याप्रवृत्तेः। अलो किक प्रक्रिया वाक्यमित्यस्य समासप्रवृत्तिर्यागपलोके प्रयोगानर्ह मित्यर्थः हरिडीत्यत्रापि
त्संज्ञा प्युत्तरमेव समासो लोके प्रयोगानर्हत्वस्याभयत्रापि सत्वेनाविशेषाद्दकृतेत्संज्ञालोपमेवाश्रित्य मित्यर्थं लं कृत्योगलक्षणा चात्र षष्ठी
न चांतरंगाद्वितीया प्रकल्पापवादविषयमुत्सर्गप्रवृत्तेः। अत्र षष्ठी समासोन उत्तरपदे विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवास्य प्रवृत्तांतरंगत्वात् कारकष
ष्ठीत्वेन षष्ठी समासस्यापि तत्पूर्वं प्रवृत्तेस्तु। अनुसः। अस्य नित्यत्वेन तत्कृते तत्पुरुषसंज्ञाप्रयुक्ते कार्यीभावाभावप्यतत्कृते तत्संज्ञाप्रयुक्त
स्यतेस्यानपगमेनादोषात् एकस्याएव संज्ञाया उभाभ्यामपि प्रवृत्ताविरोधेन युगपदेवोभाभ्यां समृष्टं चेदमत्र भाष्ये एवं च द्वितीयाश्रितेत्या
दि समासो प्युत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेव। अतएव कारकेति सामान्यत एवोक्तं भाष्यकृता चतदंशेप्रमाणं नोपन्यस्तं परिभाषा न कर्त्तव्येति प्रकृ
तेस्तत्र भाष्यं तु विशिष्याया। अकर्तृत्वपरमतएव भाष्ये प्रत्याख्यानोत्तरमपि गतिकारकेति समासवचनादित्युक्तं तेन कारकांशवचनत्वमे
व वोधितमितिदिक् माभवानिति समासे सति व्यवहितप्रयोगानस्यादिति स्पष्टचपितु भवानिति इदमुपलक्षणं कारकोव्रजतीत्यादे भीष्या
क्रस्य किंच माङ उपपदत्वे महे संज्ञाकरणवलात् माकदाचिदवर्णी न्न दित्यत्र इतिस्पष्टत्वत्रस्य भाष्यप्रयोगमाकदाचिदप्रवृत्ति स्सदितितदि
तार्थेतिस्त्रेस्य भाष्ये प्रयोगेहि त्रिपदव्यवधाने प्रयोगानस्यात देवदत्त गामं व्रजती तिन प्रयोग किंच माङोमेनोपपदत्वं लुङ्ङो माङीति

कौ॰ तं॰ ३२

दुःभयप्राप्तौ विकल्पस्याप्राप्तेर्ग्रहणं पदद्वयं इति तेउदाहरणे देवदत्तस्येति षष्ठी कर्त्तरि निर्बाधा नित्यं लुगिति तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं
लुग्वक्तव्य इति वक्तव्य इति वार्त्तिकपाठादिति भावः षष्ठेनेति पञ्चभिः रूपैः स्तोभं गृह्णाति किंतु षष्ठेनेत्यर्थः ध्रुंखलमिति ध्रुंगलमिति भाष्ये
क्वचित्पाठः काष्ठमयं पाशकं यस्यादेव्यतिषज्यते तत् ध्रुंगलमिति कैयटः कालप्रयो कालबोधकः पूरणप्रत्ययान्त एव ततः सप्तम्यन्ताद्भवे
प्रत्ययः कारणवाचका तृतीयान्तात् ज्ञानितत्त्वार्थे फलबोधकात् सप्तम्यन्तादस्य कार्यमित्यर्थे अभिधानस्याभावात् तदस्मिन्नन्नं अन्न
मत्राभ्यवहार्यम् वटकेभ्य इति संज्ञायामित्येवं वत्यनुवृत्तेरिति तावतिथमिति सूत्रान्निर्दृष्टः कल्लुकेति भावः ग्रन्थपाकेनावाधादरणस्या
त् इदं च त्वनुरोधेन सूत्रेऽधीत इत्यस्याध्ययनपूर्वं तदनुष्ठानमर्थः तेनाध्येतमात्रे एस्सिद्ध इत्यन्य श्राद्धीति श्राद्धशब्दात्तत्साधनद्रव्यवृत्तेः प्र
त्ययः पूर्वादिनिः अनेनेति कर्त्तृबोधकमनुवर्त्तते तस्य क्रियाकांक्षायामन्तरंगत्वात् करोतिक्रियैव गृह्यते स पूर्वो दिलस्य विद्यमानपूर्वात्
पूर्वशब्दादित्यर्थः कृतपूर्वयोः सुप्सुपेति समासः छन्दसीति यत् छान्दसमपीदमनुवृत्तिसौकर्यायेह व्याख्यातम् साक्षाद्द्रष्टरीति साक्षाद्द्र
ष्टत्यर्थे प्रथमोच्चारितादिनिरित्यर्थः संज्ञाग्रहणान्नूनदात्तग्रहीत्रोरयं प्रयोगः किंतु पार्श्वे स्थितः सन्नुदासीनतया यः पश्यति तत्रैव इन्द्र
आत्मेति स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यदिदमदर्शमिति तस्मादिन्द्रो नाम तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते इति श्रुतेः कर्त्रधिष्ठितानामेव क
रणत्वात्तस्य लिंगमनुमापकं तदस्यास्त्य गोमान्देवदत्त इत्यादावाधाराधेयभावाभावात्सप्तम्युपादानम् न च तत्राप्यधिवासदत्ते पञ्चाला इति
वत्संभवः अधिशब्दयोगे तथाबुद्धिसत्त्वात्तत्र तादृशबोधाधिकरणत्वसत्त्वेप्यत्र तत्सत्त्वमानाभावात् गोमान्द्र शब्द इत्यादावधिकरण
त्वेपि संबन्धाभावेन षष्ठ्याप्राप्त्या सप्तम्युपादानम् सर्वत्र क्रियाकारकभावमूलकः संबन्धो द्रव्यान्वये षष्ठीनियामकः न चैवमत्र संयोगाए
व घटत्राधारत्वमूलं न तु तन्मूलकः सः किं च संयोगो न षष्ठीनिमित्तं कथंचित्संयुक्तयोर्घटयोरन्यतरबोधकात्षष्ठ्यापत्तेः अत्त एव भूमादि
भ्यसं सर्गपदेन संयोगग्रहणं तस्मात्संयोगस्य भूमादिवत्संबन्धान्तरे सत्येव प्रतीतिर्न तु षष्ठ्यर्थता नापि मत्वर्थता तदुक्तं भाष्ये पर्वतेवृ

पार्थिकसंख्यावाचिनो ग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यापूरणे चायं वार्त्तीशाखेतिवदवयवः प्रत्ययार्थः नान्तादसंख्यादे मुक्तु नकृतः प
श्चमड्त्यादौ नलोपानापत्तेः डडित्यनुवृत्तस्य नान्तादिति पञ्चम्याः षष्ठीकल्पनात इत्याशयेनाह डट इति छेयनाविति विशेषविहिताभ्याम
प्याभ्यां चतुरोडरान बाध्यते थुग्विधानसामर्थ्यात् इत्यपवाद इति सहायवाचिद्वितीयशब्द स्तस्मुसन्तं प्रातिपदिकम् अनेन नतु नास्य साधुत्वं
नह्यपूरणार्थीयशब्दोऽस्तीति पूरणाद्भाग इति सूत्रस्य भाष्यासंगतेः तत्रत्यपूरणग्रहणं तु प्रागेकादशभ्य इत्युत्तरार्थमिति भाष्ये स्पष्टं
विंशत्यादिभ्यस्त अत्र विंशत्यादयः पंक्तिविंशतीतिसूत्रस्थाः उत्तरसूत्रे संख्यादेरितिलिङ्गप्रकरणे तदन्तविधिज्ञापकं तेनैकान्नविंशतित
मः एकविंशतितम इत्यादि सिद्धं ज्ञापकेन च प्रत्ययविधिविषयता बोध्यते ग्रहणवतेत्यादेरयं चागमविधिरिति षष्ठ्सादेरितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं मतौ
छः अस्य वामीयमित्यादौ प्रकृतिवदित्यस्यानित्यत्वाद्वुः सादेर्नलुक् अस्य वामस्येति वेदे पठ्यते तत्र द्वितीयविभक्तिप्राग्भागानुकरणादनुकार्ये
णार्थवतः प्रत्यय इति बोध्यम् विधानसामर्थ्यादिति ज्ञापकसिद्धविधानसामर्थ्यादित्यर्थः भाष्ये वालुगिति वचनभेदार्थं बोध्यम् विमुक्तादयः शब्दपरा
णो निर्दिष्टाः गोषदादयोऽप्येवं मतो छ इत्यारभ्यैतदन्तादनुशब्दादेव प्रत्ययाः साध्वः कामइच्छेति ननु कामपितानपिधानात् तत्रेत्यनुवर्त्तते तदा
इष्वनेकाम इति तद्वचनायामिति अत्रैवार्थेऽस्य साधुत्वं स्वभावात् उदर तत्रप्रसित इति च वर्त्तते यः प्रसितः स चेद विजिगीषुरित्यर्थः उदरकोमलः
श्रीतोमाभ्यां संज्ञायामित्यनुवर्त्तते इत्याह लसइत्यादि अधारूढशब्दादिति वुत्पादनमात्रं शुद्धरूढस्वयमिति बोध्यम् अनृजुरिति संज्ञाधिकारादीर्
शेर्ये एव साधुत्वं बोध्यम् दम्भ इति दम्भसाधनत्वात् दाम्भिका हि प्रायेण दण्डाजिनं धारयन्ति तावतिथमिति ग्रहणमिति भावे ल्युट् तत्र प्रत्ययार्थः ता
वतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तोपलक्षणं तृतीयार्थे प्रथमा तृतीयान्ताद्ग्रहणमित्यर्थे प्रत्ययः तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानमिति वार्त्तिके तृतीयाया
तावसमर्थविभक्तित्वेऽस्य लुक् मत्वा तत्ध्वनपन्वद्येति द्वितीयेन रूपेणेति पूरणप्रत्ययस्येति षष्ठेन एकादशो नाति बद्ध इति भाष्योदाहरणे न लुक् एवदर्शि
नादिति भावः द्विकं वा ग्रहणमिति ग्रहीतर्यपि प्रत्ययविधानेनासंदेहाय ग्रहणमित्युक्तम् द्वितीयेन रूपेणेति द्वितीयया गुरुकृतया शोभावृत्ते
त्यर्थः इति लोकविवक्षार्थः तेन ग्रन्थविषये ग्रहणएव तेन द्वितीयं ग्रहणं देवदत्तेन दण्डस्येत्यादौ न एकत्वगत्यस्य रूपकर्मणः प्रत्ययेनोक्तत्वा

भ्रातृरूपसपिंडे जीवति जीवतः परत्वाद्वृद्धिकस्याप्यावृत्तये जीवतीत्यनुवर्त्तमाने जीवतीति किमर्थमत आह हैकमिति तिङन्तं तदिति भावः द्वितीय
मिति शास्त्रे तातस्य प्रमंतमिति भावः ननु ज्यायसीत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तरवंतं किमर्थमत आह तरब्निर्देश इति तरबंतनिर्देश इत्यर्थः उभयो
रिति स्थानवयसोरित्यर्थः स्थानपदं पितृत्वपुत्रत्वादिकं तत्तद्रूपेणैव तेषां पूज्यत्वात् यद्यपि भ्रातृत्वेन न पूज्यता किं निष्ठा भ्रातर्यपि पितृत्वा
देव च भ्रातान स्थानतः उत्कृष्ट इत्यनेनैव व्यावृत्तिसिद्धावन्यस्मिन्निति किमर्थं तथापि अन्यस्मिन्नेव सपिंडे जीवति विकल्पः भ्रातृसहितेन्यस
पिंडे जीवति जीवतो नित्यमेवेत्यर्थे तत् न च ज्यायसीत्यस्यानुकृष्टत्वाज्ज्यायसि स्थविर इत्यस्याप्यनुकर्षेण लाभे तरप् अर्थ इति वाच्यं स्पष्टा
र्थत्वात् मातामहभ्रातरीति मातृसापिंड्यमपि गृह्यत इति मते इदं किंतु पितामहभ्रातरीति पाठः स्थानवयोन्यूने इति स्थानन्यूनः स्वकपौ
भ्रातृपुत्रादिः जीवतीति किमिति सूत्रोपात्तमनुवर्त्तमानं च किमर्थमिति प्रश्नः मृते तु सपिंडे मृतभ्रातुर्यादि वृद्धस्य चेति पतनेश्रुतिश्च वार्त्तिके
तत्र भवानिति पूजागमकं पूर्वसंज्ञकानामल्पवयस्त्वेन वृद्धाधीनत्वेन स्वातंत्र्याच पूजातां च गोत्रेऽन्यतः स्ततीयोपि मन्यते अत्र युवसंज्ञा
विधानसामर्थ्यात् गोत्रयुवप्रत्ययो वोध्यः जल्म इति जीवद्वंश्येऽपि न हि वृद्धाधीनेन भाव्यं पत्युवृद्धेन नादत्तस्वातंत्र्यं कुरुते स एव मुच्यते।
एको गोत्रे गोत्र इति अभिधित्सित इत्यर्थः एक एवेति संख्यावाची एकशब्दोऽधिकारत्वे प्याय पत्यप्रत्ययस्य विशेष्ये इति भावः अतएवा
नंतरापत्यप्रत्ययान्तत्रापत्यप्रत्ययः अप्रपत्तग्रहणानुवृत्तिश्च अनंतरापत्ये स्वसंप्रत्ययो ताहो त्रप्रत्ययपवारणापातमप्यानियमस्य तुल्य
जातीयतया गोत्रप्रत्ययात्तदेव गोत्रप्रत्ययो वा पत्त इ उपगारस्य गार्गादिभ्यो यञ् नडादिभ्यः फक् तन्नेत्थं सर्वथैवापत्यं अत्यल्जस्तनयः

सुतः सुत पुत्रः स्त्रियात्वमी। ग्राहुर्दुहितरं सर्वेपत्यं तोकं तयोः समइत्यमरात् तयोः पुत्रदुहित्रोः अत एव पितामहोत्संगे आसीनं दारकं कश्चित्
छे इति कस्यापत्यमिति स तत्पितरमेव व्यप दिशति नात्मानं तदाह गोत्रेइति। उपगोः स्ततो पेवाच्ये औपगवादिति अनिष्टा प्रत्ययपरं परैवं प्रा
प्नोति ननु कदाचित् एषो पगवइत्यत्र विशिष्टमिष्टं सिध्यति एवं गार्ग्यस्तत्तो पेवाच्ये गर्गादिभ्य इत्याद्यर्थं ने सामर्थ्यात्स्वपरापत्यवत्संबं
धे प्रवृत्ते सिद्धेऽपि गर्गादिति ततः प्रत्यपातरे प्रत्ययपरंपरानिष्टापि प्राप्नोतीति भावः यद्यप्यनंतरेणादीष्टमेव तथाप्यनिष्ट घटकत्वा
सोऽप्यनिष्टः परं परेत्यस्य प्रसज्यतइत्यनेनान्वयः नन्वत्रप हेत उपगोः स्ततीयेण विधर्म्यत्वमस्य वाच्यं प्रत्ययमालाव्यावृत्तये नियमार्थत्वं चाति
गौरवं न च गोत्रपदेन गोत्रसमुदायालक्षणीयं तरा कपदं च सामर्थ्यात्स्वावधारणविधिमात्रार्थं तेहित अर्थमेव गोत्रे इत्युक्ते बोपगवादिभ्यो
णादि विधानेनेष्टसिद्धेः एवं च पुत्रे एकः पौत्रे परस्तदपत्ये चापर इति गोत्रागोत्रसमुदायेव हूनां प्राप्तौ एक एवापत्यप्रत्यय इति नियमेनैका—
ऽत्युत्साहारा परमप्रकृते विधिरपि परं परापत्यापत्यवत्संबंधे प्रवर्त्तत इत्यनुमीयतइति वाच्यम् एकग्रहण सामर्थ्यनैकाप्यनुज्ञानादि
पयूर्वीक्तार्थकस्य नोपपद्यपापितामहादीनामप्यपत्यमिति तत्कस्येन स्यैव युक्तत्वादत एवापत्यं पौत्रप्रभृतीति सूत्रं स्वरतः संगच्छते तद्या
स्तु पुरुषेषु यस्य कुले विवाहिता स्त्री नास्ति स सोमं पिबेदित्युक्त्या यथा एकपाते सर्वेषां पातस्तथा तद्रहितस्येकस्य सर्वान्यस्य पातहेतुत्व
नापत्यत्वमपि युक्तमिति स्पष्टं भाष्ये जरकावादीघुपाख्याने च स्पष्टमेवैकस्य सर्वान्यस्य पातहेतुत्वं अपतनादपत्यमिति च पंक्तीति सूत्रे भा
ष्ये स्पष्टमपत्यं तोकं तयोः समइत्यमरस्यैतु तयोरात्त घटितसंतानपरंपरयोरित्यर्थ इति नासंगतिः पितामहोत्संगे स्थितस्य दारकस्येति

ले॰ शा॰ स॰
२१.

फलाभेदापत्तिस्त्वमेवोचितं पित्वेनुम ऽओदात्तत्वं स्यादित्यपरे रणतः हुपेय मतुप्र ऽअस्य रूढिशब्दत्वादवयवार्थाभावेन तदत्राप्वेरित्यस्य न वि
स्तरः पद्वत्वमिति तेन यस्येति लोपेन ऽअनुवर्त्तयतीति बहुलं छंदसीत्यतः वाचोग्मिनिः ऽगकारोच्चारणार्थः प्रत्यये भाषायामित्यनुनासिका भो
वाप उत्तरस्तत्र स्य बहुभाषिणो यस्या वापि संवंधास्तस्मिन्क वहुभाषिणी वा ग्मीति समासांताइतिस्तत्र स्यवोध्यं गोऽग्र्ये यिति तेन धनवान्नि
त्यर्थे स्वामीति नकटक वलयिनीति कटक वलययोः कंचिद्भेदं परिकल्प्य हूहु उपपाद्यः ऽअतइत्सवेति समासांताइतिस्तत्रस्य भाष्यात्मे
दूक ह्येत्यानुवर्त्ततइतिभाव, ठनादीति ऽआदिना मतुपो ग्रहणं सतु समुच्चयार्थो न्यतरस्यां ग्रहणस्यैकोगोइतिस्तत्रे नित्यग्रहणात् वला
दिभ्यो मतुवितिस्तत्रेन्यतरस्यां ग्रहणाच्चासंवंधइति भावः ऽअस्मायेत्यन्तु संवध्यतरवतसाविति स्तत्रे यशस्वानिति भाष्ये उदाहरणात्स्व कृते
काजितिस्तत्रे स्रग्वन्नरइति भाष्ये उदाहरणाच्चेति वोध्यं वातातीकुग्यमेवदं ऽअदंततत्वादे वेनेः सिद्धत्वादितिवृत्तिः ठन्नाधनायेमितिसा
मान्यस्तत्रेण सिद्धेः सत्रस्य फलांतराभावाच्च वर्णाद्व वर्णात्त्रिवेदाध्ययनार्थं ब्रह्मचर्यं ऽपर्याद्वेति ऽअर्थशब्दोत्रधनवाची कालतोत्र
सन्निधिनिर्देशात् तत्र विरोधादस्तीत्यस्या संवंधइत्यप्राप्तेरेवनि विधीयते सत्वोपाधिकादिति ठन्नार भावोनभिधानात् ऽअतएवासन्नि
हितइति किमर्थमर्थवानिति भाष्ये उक्तं ऽअर्थोसमर्थो विद्वान्यः शास्त्रानुपहतश्चयइतित्वार्थं ऽअर्थेनमर्थइति किपाशब्दात्सत्वोपाधिका
दिनिठनौ भवतएव मतुप्तु नानभिधानात् तेनार्थिकअस्त्यर्थिकोधान्यार्थीत्यादिच सिद्धं धान्य करणकवार्थनावानित्यर्थः वलादिभ्यो ऽअ कृ॰ स॰
न्यतरस्यां ग्रहणादस्ति पतापेति प्रकृतस्येनः समुच्चयार्थे तेनैतस्माद्धत्रपि मिनीति इम निजंतापकेति ऽअतिनि स्मनित्यमनर्थकेनापितद २१.

त्वमिति वक्तुमुचितं मणिवइत्यादि विंवावं कुरएव मिष्टकाव मित्यस्यैवोदाहरणं॰ अत्रन्ये षामपीति दीर्घः॰ अणि सोमापत्रे इति भाष्ये न दृश्यते।
नेहेति शत्रुवलः पुत्रवलइत्यादौ भ्रातृवत्ते॰ णाइत्यनुवृत्तेरपि तदभावः॰ धृतइति राकाद्दणांत कृतेजातेः सम्यमंभाचनतोस्मतावितिभा
ष्यं राकवृत्यादिगणेपि पाठादिहार्थग्रहणं तेन शालिलः शालिकः इति सिद्धमिति वृत्तिः राकगोपस्तेत्रे बहुव्रीहिः अधिकारत्वात् प्राति
पदिकादित्यनपवार्थः राकरातिकइति। पूर्वकालैकेति समासः तद्धितार्थोत्तरपदेति समाससमत्वर्थेनाभिधानेनाप्रवृत्तेः संख्यापा
संवत्सरेत्युत्तरपदवृद्धिस्तु न तत्र संख्यापदमुच्चापि विहितस्य तद्धितार्थे ति समासस्यैवइति पदोक्ततया ग्रहणात्॰ अज्ञातइति निवृत्तं॰ अत एव
गोशाकहिरस्यास्तीति विग्रहेपि गोशाकटिकइत्येव ननु गोशाकटिमानिति गोविंशतिरस्यास्तीत्यादौ त्वनभिधानान्नेति स्पष्टं भाष्यहृद्दौ
पतोपत्यादौ मंडूकप्लुत्या तरस्य संबंधः समासांताइति सूत्रस्य भाष्यादितमले निष्कात्परावितिसूत्रे सामर्थ्येपि सोत्रत्वात्समासः॰ अंत
ग्रहणं शातादिपूर्वार्थं ष्कादितदर्थनिरासार्थं मिनजितिपाठः हृदपा हृदयिकइत्यादि॰ अनेनान्यतरस्यांग्रहणे नात इनीत्यस्यप्रवृत्तेनात्र
मनुष्यसमुच्चयबाधकान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्ते अस्यायत्रयसोल्समिति भावः तपर्वपिदपमित्येके निदयं मरुद्वृदितोमरुतइत्येव मरुतं
साधयितुमस्यत्वासम्भोष्यवत्याख्यानात् तत्रहिमरुतउपसर्गत्वे उपसंख्याने नोपसर्गत्व सामर्थ्यादजंततत्वाभावेप्यत्रउपसर्गादिति तत्वं
तत्रतत्वविधानुपसंख्यानेन सिद्धे प्रथमेउपसर्गसंज्ञायामुपसंख्यानमनेकसंज्ञालाभार्थमिति निपातत्वान्मरुतः॰ आद्युदात्तत्वे नरूसौ
पाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणामरुतस्याद्युदात्तत्वं एतान्यसंज्ञासत्व विषयाएवेति मरुद्वृदितइति भाष्यप्रयोगानानुपपन्नः एवं च

कर्षोत्वत इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् च्छ्विकर्षणोपि कृषाविति किं द्वितीयं करोति पटं संख्याया गुणगुण शब्दांत संख्यावाचकस्येत्यर्थः कृषोति
द्विगुणा करोति रज्जुं समया करोतीति करोति पीपना यांतद्रहमापयतीत्यर्थः इति निष्कुला अंत रवयवानां बहिः करणं निष्कोषणं तत्र किंनि
ष्कोषणं निष्कुलाकरोति शत्रूनिति आनुलोम्यमाराध्यचित्तानुवर्तनं तत्र किं सुखं करोति वा धंचित्तपीडनं प्रातिलोम्य प्रतिकूलाकरोतीति करोति:
चत्यर्थे सत्तु साधुसत्यं ॥ इति तद्धितप्रक्रिया ॥ सर्वस्य द्वे नच वाक्यादि द्वित्ववारणाय वस्यपकेन पदस्येत्यपकर्षणात्तिद्धसर्वस्येति व्यर्थं एका
ज्ञा द्विर्वचनन्यायेन सर्वावयवद्वित्वसिद्धिरिति वाच्यं द्वितीयशब्दप्रयुच्चारणेन स्थाने द्विर्वचनत्वबोधनात द्वेत्यस्य सार्वत्रिकापेक्षायां शब्दानु
शासनप्रस्तावाद्धु शब्दरूपप्रत्यासत्त्या स्थानिसमानाकारे सर्वस्य पदस्य स्थाने भवत इत्यर्थः अन्यथे का चो द्वे इत्यादावि बोच्चारणक्रि
यापेक्षया परस्येति कर्मषष्ठी स्यात् तेन पौनःपुन्य पौनःपुनिक इत्यत्रव्याजग्रौ सिद्धा तत्र हि पुनःपुन भवितरि वर्तमानात्पुनः
पुनश्शब्दात् भावे भवे च प्रत्ययः अन्यथान्तरंगत्वात् सुपि लुकृत्वाच्वापपात् सुपो लुकि वीप्सारूपेर्थे द्वित्वप्रवृत्त्या धर्यवत्वेस सामर्थ्यग्रहण
कृतनियमेन सात सत्रेणापि पूर्वयोगार्थिवसमुदायविषयके प्रातिपदिकत्वाभावान्तन स्यात्स्थाने द्वित्वे तु स्थानिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वे
प्रत्ययलक्षणेन प्रत्यय इति निषेधाप्रवृत्त्या स्थानिनः प्रातिपदिकत्वे तिदेशेनादेशे तत्सुलभं न चैवमपि वीप्सारूपेर्थे तत्र प्रकृतिकसुबं
तत्वे दुर्लभे पुनः सुबुत्पत्त्या सुलभत्वात् यद्वा तत्तेवाधिभावेऽस्यापार्थे प्रातिपदिकात्प्रत्यय इत्येवार्थः स च कुत्सितेन इति सूत्रभाष्यात् एका
लेतिज्ञापकाच्च सतिसंभवे सुपव्यवहितत्व इत्यन्यत्र तत्र द्विराबन्नपादरूपमादेश इत्यर्थके द्विरिति वक्तव्ये द्वे इति द्विवचनवत्तेनातस्स .

ल०शे०प०
२२२

मितावयवभेदसमुदायस्यैवादेशास्योपस्थितपदसमुदायात्मकस्यविधानात्प्रत्येकमर्थनयोः पदत्वमित्यग्रेग्रे इत्याहौपूर्वस्मा
दिग्सिद्धिः एतेनैकैकमित्याद्योबहुव्रीहिवद्भावेपितद्वयवयोःसुप्स्यमानाभावात्सुवंजुगनापत्तिरितिपरास्तं अत एवैतद्दिखयेन स
हितायानानित्यत्वम संहितैकपदेइत्यस्यसमाग्रहणाद्दरखंडपदेष्वेतान्निस्यताबाधकाभावात् समुदायस्यापिस्थानेवद्भावेन पदत्व
मिति श्चाम्यचास्तिपचासिद्धेवद्भेत्याद्यवामएकान्तरत्वासिद्धिःकस्मादिषुकैतप्कृतःपाठेननुआण्डभिकद्वित्वाद्प्रातिपदिकावयव
तद्धितोत्पत्तिर्नायतेनाहुःप्रयोगपरेनापिनदोषइत्यन्ये पदस्येमपकैवेपिप्रपचाप्रिपचतीतिसगतिकस्याद्विर्वसगतिकस्येति
वार्तिकेनसिद्धमितिदिक् नित्यमाभीक्ष्ण्येव्याख्यानात्तचुपोनःपुन्यंतद्दाहाभीक्ष्ण्ये इतिननुप्राक्त्रियाकर्त्रीप्राधान्येनानुपरम
न्कैरोतिताच्छील्यपुनःपुनःक्रियायाविच्छेदोत्पत्तिपभीक्ष्ण्यमितितयोभेदस्यैकेयमादिभिरुक्तहेनेदमसंगतमितिचेन्नमानाभा
वात् तदाश्चाभीक्ष्ण्येवृत्तितस्येदंयद्ग्रहणमितिप्रकृतंस्तत्रस्यभाष्यविरोधाच्च अपाभीक्ष्ण्यमितिशब्दशक्तिस्वभावादितिभावः हि
ग स्तादीनांक्रियाविशेषणत्वेनक्रियाप्रधानत्वंनतुक्रियावाचकत्वमतोनद्वित्वंप्रमन्नभिधानात्परेर्वर्जनेवर्जनीयोतकस्यपरेरित्यर्थः उ घो
दाहरणेदंचम्यर्थवर्जनरूपसंबंधस्यपरिद्योतिकः पंचम्यपाङ्परिभिरितिपंचमीपरित्रिगर्तेभ्योवृष्टोदेवइतिसमासस्तुनद्विर्वक
सिप्रवचनीयानांस्वयोगविहितविभक्त्यर्थसंबंधपरिच्छेदकतयासमासेविभक्त्यभावेनतत्वासंभवइतिपरेनैरपेक्ष्यात्किं
चवाक्यदृष्टविभक्त्यर्थांतरभावेणतत्रसमासस्यैवप्राप्तिकसनेनपरेस्तद्योतकत्वाभावः नहितमासस्यपदर्थांतरभावोस्ति राम.
२२२

ल॰शे॰र॰
१९९

वातघ्रश्च: निषेधेनस्यादिति। पूर्वपदस्यवृद्ध्यभावप्रसंगेहृद्धिं च तिकलोपहितनिमित्तत्वाभावादिति भावः तस्यवृद्धिपदहेतुतामादायैव निषे
धः सिध्यतीति बोध्यं शताच्च ठन्यतावसत्ते प्राप्तकनोपवादोयम्। असतइतितु प्रकृतेर्विशेषणमसंभवात् किंतु प्रत्ययार्थस्य तत्रापि यत्र प्रकृ
त्यर्थः शतं तस्यैव प्रत्ययार्थत्वे तत्रैव निषेधः इष्यते तदाह इहेति। तेन शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमित्यादौ न निषेधः। व लुगिति। अभेद एव पार
मार्थिको भेदस्तु काल्पनिकएवेति भावः द्विशतेनक्रीतं द्विगुणाशतेनेत्यर्थः तेन द्विगुरुत्वाभावात् कनो न लुक् द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतमि
त्यर्थे कन्लुगेव द्विशतशब्दात्त्वलुक्कीति। तदंतविधिनिषेधात्त्वाच्छिरेवेनेति बोध्यं। संख्यायाः अतीति। अत्रैवेह द्व्यगर्भे बहुव्रीहिगर्भे नञ्त
त्पुरुषः। अंतग्रहणमेकसप्तम्यां क्रीतमित्यत्र निषेधाय अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न स्यात् इति हरदत्तः वतोरिड् वा। अत्रेदंमन
प्रत्ययो वा स्यात् योगविभागइति। अन्यथा त्रिंशतशब्दं तत्त्वो द्विदशशब्दस्य विंशादेशात्ति प्रत्ययइति पक्षे विंशते स्तनत्वात्तसा
दिति भावः विंशकेति विंशतेर्डित्वात्ति लोपे परस्य पंचत्रिंशत्के इति टिलोपः अध्यर्धिकइति। अस्य भागवदपेक्षत्वेपि नित्यसापेक्षत्वात् सा
मर्थ्यं। अध्यर्द्ध संहि गुसाहचर्याद अर्द्ध पूर्वो पत्रसमानाधिकरणासमास एव गृह्यते संख्या संज्ञा स्त्रेत्र भाष्ये अर्द्धपूर्वो द्विगो
रिति पाठो दृश्यते द्विगोरप्यपरस्येति तन्निमित्तस्येति शेषः समाहार द्विगोर्द्विभ्यां क्रीतमित्यर्थे स्वनभिधानात् प्रत्ययएवेनेति बोध्यं। अ रूप॰
संज्ञायामिति। द्विगुविशेषणं पंचकपालः परिमाणमस्य पंचकपालं यं कृते तद्धितलुगिये समस्य द्वि संज्ञा ततउत्पन्नस्य लुक् तस्य द्विगु॥ १९९

तदाशयः यद्यपि कालोपि परिच्छेदकस्तथापि तस्य नेह ग्रहणं परिमाणं ते सेव सिद्धे संख्यायाः संवत्सर संख्यस्य चेति संवत्सरग्रहणेन परिमाणग्रह
णे कालाग्रहणज्ञापनात् न च तज्ज्ञापकं पूर्वार्थं संवत्सरग्रहणं ज्ञापकपर भाष्यप्रामाण्येन तादृशार्थज्ञापकत्व भावकल्पनात् एतेन संवत्सरस्य चे
त्तं संख्यायाश्चेति नियमार्थं तदित्य पास्तं भाष्यप्रामाण्येन नियमभाव स्थप्रयोगानभिधानेन ज्ञापकत्वस्यैवांगीकारादिति दिक् ज्ञापकमितिनव
परमते नैष्किकमित्यत्र परिमाणत्वात् सर्वस्य त्र प्राप्तः ठको निषेधार्थं तदिति वा अयं तद्भाष्यप्रामाण्येन तत्र परिमाणशब्देनोन्मानस्या
पि ग्रहणात् ध्वनितं चेदं निष्कस्य परिमाणवाचित्वात् सर्वेण प्राप्नेन ठग्विधीयत इति वदता कैयटेन पणपादाद्यपुरुश नरूपमेवा
नेग्रहस्ते ज्ञापि तत्तत्त्वं भावनामानेयात् संचारिता र्थं तत्फलितमाह इतत्प्रागिति प्रत्यासत्यायां च मिके स्ववेदं तदाह स्युगवामित्यादि प्र
त्ययाः प्रत्ययविधित्वात्तन्निषेधः स्यात् इदमुपलक्षणं व्यपदेशिवदित्यस्यापि तेन गव्यमिति सिद्धं व्यपदेशिवद्भावनिषेधस्य सत्त्वे गृहीतां
तादिशब्द विषयकत्वाच्च प्रतिषेधस्य समर्पकं गोपुच्छादिषु तदंतविधिव्यपदेशिवद्भावोस्त्य एव तन्निषेधस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् ग्रंसनि
षेधस्योक्तमुक्त्वाप्य प्रवृत्तिर्वोध्या इतऊर्ध्वमिति वाचनिकमेवेदं अस्मिन् समासे इति स्त्रचातुर्थमर्हीयेनाह्रीये चेत्सर्यसदाह प्राग्वतेरिति तत्राल्लु
कीति लुगंतायाः प्रकृतेर्नेत्यर्थः क्रीतं द्विस्पर्यमिति न तावदेवालुगंता प्रकृतिरिति संख्यापूर्वपदाद्व्यादजस्मतर स्यासिस्य जस्व जो वा र्थे
ति लुक प्राग्वत्य जंगलधेन्विति सूत्रे विभाषितग्रहणं सोत्तरपदसंवद्धत्वासुन र्वा ग्रहणातपरः किमिति दीर्घस्य वृद्धिनिषेधफलाभा

ले.शे.प्र.
२०१ उपलक्षणमित्यर्थः इण्प्रत्ययो भवति वाहुलकात्। विधेयसमुदायेन चेत्तुल्या सत्या ब्राह्मणस्य संज्ञा गम्यत इत्यर्थः। लघुमिति उपदेशे क्विपा मात्र
स्यतेनोपवासं कर्तुं योग्या भवतीत्याद्यर्थे। औपवासिको दिति धातीति नित्यस्ता भी हस्यमिति एतद्धृत्यनुरोधेन वाक्यसदर्शनात् नित्य गृहण
मनर्थकमिति भाष्ये केचित् दर्पित्वा नो विशयं दंडादि यदिति। दंडादि भ्योयइति त्वपपाठः। पाचात्। वत्र निस्सुत्यय। कटंकरः कटमिति
दमित्यर्थके कटंकरं बुसंतत्कर्मार्हतीति। यद्यपि यज्ञत्विक्शब्दयो स्तल्लक्षणी लक्षणया स्ति धातीति तथाप्यत्र प्रकरणानुरोधार्थ
भ्रमएव वृत्यय इति ज्ञापनार्थमिदं पारायणमिति। यद्यपि तत्र शिष्या स्तानि वेष्यते तथापि शिष्यैरेवेष्यते तन्निधानस्वभावात्
तदाह छात्र इति एवं तौरायणिको यजमानएवन तु ऋत्विजौ इति बोध्यं चांद्रायणंतयो विशेषः। संशय संशयशब्द स्तु हि षय
त्वेलाहलीकः। आपन्न इति कर्त्तरि क्तः। ततो निगमनमिति पंचमं तातसिल् पाथोण पयः पंथादेशो णश्च प्रत्ययः। प्रतीतिफ
वस्तु छेदादिभ्य इति सूत्रस्य भाष्यासंमतः। नित्यं गच्छतीति वृत्त्यनुसारेण भाष्ये नित्यग्रहणप्रत्याख्यानात्। कालात् कालग्र
हणे यथा कथंचित् पिकालबोधकस्य ग्रहणमिति तदस्य परिमाणमिति सूत्रे भाष्ये स्थितं। प्रति प्रसंग स्त्वनभिधानात्। प्रकृष्ट
रेवारेवेति नियमात्रिरेलोपः। तादृश एवेति स्वसत्तया बाध्यमानकाल इत्यर्थः। तमधीष्ट इत्यत्र संयोगे हि तोपा मुहूर्त्तेन ध्येयबणे कृ.प्र.
पितत्फलीभूतताध्ययनक्रियाया माप्रेत आप्तत्वोपचारात् यावत्कालमध्येयबणाभरेणा क्रियेते तावत्ततः। चेत्ययोतेन ध्यते ज्ञतभा॥ २०१

याःसंज्ञाःऽअत्रतदंतविधिः डज्विधौ संख्यायाः प्रयोजनमिति येन विधिरिति सूत्रे वार्त्तिकात् डज्विधायके संख्याया इति पदघटिते सूत्रे तदंतवि
धिरिति तदर्थः तेन द्विषष्टीपरिमाणमस्य स्तोत्रस्य संघस्य वा द्विषष्टितपरिमाणमस्याऽयनस्य तद्द्विषाष्टिकमिति सिद्धं ऽअत्र द्वितीय
स्य न लुक् द्विगुनिमित्तत्वाभावात् पूर्वसूत्रमिति। तेन पंचगावास्य संघस्य घनमित्यादौ न ननु पंचादीनां संख्येयवृत्तित्वात्परिच्छे
दकत्वाभावः पंचसंख्याकपशुस्यादिपरिमाणके तु नेष्यत इत्यत ऽआह तत्र संज्ञायामिति। यद्वेति। वृत्तिविषये तन्मात्रवृत्तित्वमिति
भावः संघे पंचक इति। पंचपरिमाणमस्य संघस्येत्यर्थः प्राणिसमूह इति परे तु संघः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरमिति पत्र्यादि
सूत्रभाष्यात् समूहमात्रं संघः परंतु तस्य बहुसमुदाये शक्तेः पदद्वयात्मके केण इत्यादौ द्विकसूत्रमित्यस्य सिद्धये पतदित्याहुः
पंचकमध्ययनमिति पंचावृत्तयः परिमाणमस्येत्यर्थः स्तोमेड मंत्रसमूहे स्तोमशब्दः शक्त इति कैयटः समूहमात्रे प्रयोगस्तु ल
क्षणयेति तदाशयः मंत्रसमूहः प्रत्ययार्थः स्तुति स्तोम इत्यत्र स्तुतिपदं स्तुतिकरणमंत्रसमूहपरं पंक्तिविंशति ऽअत्र विंशत्याद्याः
संख्यायां संख्येये च उभयत्रापि एकवचनांताः तेन विंशतिर्गावौ मित्यादि सिद्धं तत्र नवत्यंताः स्त्रियां सहस्रादिवदेक ध्यादिवच्चै मास्य
पत्यसुसत्रा निदिति वार्त्तिककृतः एषां प्रदर्शनं तदाहरणमात्रं पंचद्दइसेता विपात्येते तदस्य परिमाणमित्यर्थे त्रिंशच्च ऽआभ्यां तदस्य
परिमाणमित्यर्थे डण् प्रत्ययो भवति ब्राह्मणे भिधेये समुदाये न चेत्संज्ञा सत्या ब्राह्मणस्य संज्ञा गम्यत इत्यर्थः लघ्वमिति।

५९

ल॰ श्रो॰ र॰ त्रोऽभृतिरूपइत्यर्थः। उक्तोऽच इति उपदार इत्यन्ये रूपकस्येति रूप्यकार्षापणस्येत्यर्थः। वर्त्तमानं चेतं। सामर्थ्यं तु निरसत्तोपदर्त्वा उभकत्वाद्दार
२०० पितुं सकः ऊर्ध्वमित्युक्ते कस्येति जिज्ञासायां रूपकस्येत्युत्तरमत एव संगच्छते भारभृते भरतीवंशादिशब्दानां भारभृतत्वतया भृतायाः
भिधानपित्वाद्धंसोत्रे मेकवचनं। अत्रा घं आरब्धान मेवपुक्तं घात्र कि कीति। नषाभ्यामित्यस्यानंतरस्येति न्यायेन परिभाषाणांतस्ये
ति वृद्धि निषेधकत्वाभावादत्रैजन्ते लुग्भावेइति। अन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्तत इति वृत्तनुरोधेनेदं वस्तुतस्तदत्रानुवर्त्तते पुनः स्वग्रहणा
त लुक्तु वत एव खश्नोस्तु नलुक् सहविधाने ढूरुपविसूपभावासंभवात् ढूढ्नेचेन च सहविधानस्य स्फुटत्वात्। अत एव भाष्ये ढ्नलक्षे
नाप्यनुकृष्टस्य खोऽन्यतरस्यामित्यस्यानुवृत्तिं स्वीकृत्य लुक्करे वाचेति प्रत्याख्यातं तेनन्ढकुमलिजिकीति चिंत्यमेवतदस्य परिमाणउत्त
रेण योग विभागो त्र भाष्ये ध्वनितः। अत्र परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं तेनोत्तरत्र संख्यायाः अनेन विशेषणं संगच्छते तेन
बाधिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिक इति सिद्धं ढूष्यादिभस्त्वनेनानभिधानान्नप्रत्ययः किंतु ढूष्ये षष्टी भृतइत्यर्थेतमधीष्टो
भृतइत्यनेन तस्य च न लुक्। अनार्हीयत्वात् कालादित्यधिकारे पियाकथंचित्कालवाचकानां तत्र ग्रहणान्नदोषः स्मरणीया
दिभ्यो नभिधानात्र प्रत्ययः स्पष्टं चेदं सर्वमत्र भाष्ये सोऽस्येति वर्त्तमाने पुनस्तदस्येति तु सप्तार्थं तस्मान्न षष्ट्यादार्हीयत्वनिवृत्यादि कु॰ स॰
षाष्टिक इत्यादो लुक्नेति तत्र भाष्यविरोधादनादेयाकाकवाशितेने वत दस्येत नेनार्हीयत्वनिवृत्तेरशक्यत्वाच्छेति दिक्संख्या २००

निमितत्वाभावाल्लुकोप्राप्ता भाष्ये प्रत्याख्यातमिदं विभाषाकाकार्षापणात्ताद्धिगारष्ट्यं र्धपूर्वाच्छेत्यर्थः १प्रध्य र्धप्रातिकमिति १आदेशस्य प्रत्ययसन्नि
योगशिष्टत्वान्नतत्सहोपदिष्टस्य लुगिति भावः द्वित्रिपूर्वग्रहणं स्पष्टार्थं १प्रतरा वद्धि त्रिभ्यामिति यदुच्यते तन्न द्वियोगपमिति भाष्ये उक्ते द्विनिष्कमिति
ठेजोलुक् बहुपूर्वादिति इदं विस्ताच्चेति सूत्रेपि वोध्यमिति भाष्ये स्पष्टं विंशतिकात्खः १प्रद्वित्रिपूर्वादिति न संबध्यते खार्यादष्टौ घौ आरगं
स्पष्टार्थक मूर्त्तेकेणइतिहृस्वेन चत्ति द्वेइकारो आररा सामर्थ्येन लोपबाधपूर्वके सवर्णदीर्घे कस्तस्मे गोरवात खारीशब्दस्य स्वपर्या
यपुंलिंग खारशब्द प्रकृतिकत्वपुंवत्वेन प्राप्तसिद्धेः पणपादमाषशताद्यत् पणादिसाहचर्यात्पादशब्दः परिच्छेदकवाची त्रे त्रयोदशेति ठजठकौ हमेतो
कन्ष्टुन्दिठनः ११प्रज २शतमाना घणा ९खइकनो ११ पणादियत् १२ द्विनीतिवार्त्तिकोक्तोरार १३ चेत्येवं त्रयोदशेत्सर्थः १अनुवर्त्तनेन
तु नान्यत्वमिति भावः तेन क्रीतं क्रपोनाम द्रव्यदानपूर्वकं वस्त्वन्तरग्रहणं तेनेत्यनेन च प्रत्यासत्त्या क्रयघटकं द्रव्यमेव गृह्यते सोस्यांशवस्त्र
मनेनेन तु न सिद्धिः पञ्चशतं मूल्यं न भवति अपचकार्यवशात्तेन क्रीतेत द्रव्यतस्य प्राप्तेः धनपतिसंयोग इति संयुज्यते येन पुरुषाः फलेन स संयो
ग इति भावः १अतएव संयोगोपाभेदकृत्वेदमवाप्यते इति भाष्यं करणव्युत्पत्त्या यागादिरेव संयोग इति केयट स्पष्टं गच्छते गोद्व्यचोष्ठकोपवादः
तस्येश्वरः तस्येत्यनुवर्तमाने तस्य ग्रहणं निमित्तमित्यस्य निवृत्त्यर्थं पात्रिकीति षित्वान्ङीप् तदस्मिन्वृद्ध्येमेकमिति राकेककमेकदानाद्धि
करणेपि प्रयोगस्पष्टत्वाद्धद्दस्तु सौत्रत्वात्साधुरिति भावः १आयादिसाहचर्यात्संज्ञा हद्दूरग्रहणं उपदेति टावंतेर ज्ञानिर्वंश इति रक्षानिमि

रा जन्म इति अग्राद्वा विति तज्जातीयास्त्रिपामितार्थः टिलोपेन स्वाद्भूतसमासः ॥ अल्लोपस्याप्युपलक्षणमिदं राजेभ्यपुरोहितत्वाद्यका संयोगादिस्थ
इति परायनपत्तनइनरणीतिवर्तते तेन पत्तइति च निवृत्तं वा माणेएकयोगत्वे ॥ अजोतो वा मा इति निपात्यते इत्यर्थे पि वा मारणे न सिध्येत ॥ अपि
तु नमपर्व इति निषिद्धमत ॥ आह योगविभाग इति प्रकृतिभावनिषेधादिलोपः ॥ निपातनस्य साधारणं प्रयोजनं कुतः ॥ आह नपसइति ।
वा मानारदे इत्यादावपसनमपर्वइति प्रकृतिभावः निषेधादिलोपः सिरवचात्तनिपातनसामर्थ्याद पपस इति न संवध्यते ॥ अजातौ विति
समर्थसमासः ॥ अत्र म इक नुलापत्स इति संवध्यते तदाप मेजातावितिजातो किं वा मानारदः ॥ औ हूणा इति न नु प्रकृतिभावादल्लोपापिन
स्यादतः ॥ आह षपर्वेति ना हूणेन हूणण उपसंख्यानमिसरणता हूणेपकारि लहूणेए ॥ हूतात्यइति स्वरूपग्रहणं व्याख्यानात् लिंगादिति ॥ अत्र
याप्रत्ययविधौ तदंतविधिनिषेधात्तदर्थस्यादिति भावः ॥ आम कुलीन इति एवं च ईकार उदात्तः कुले चाप्यत्वप्रतीतिः कुलीनशब्देन समा
से तु तदप्रतीतिरिति भावः बहुकुलम इति बहु ॥ अपसपर्द्धेरव इति तेनादिवृद्धिरहितमपि पर्ववदिति ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेति शेषः ॥ श
त्रुरिति ॥ अपत्येइति कल्पितार्थेनान्वाख्यानमात्रमिति भावः सपत्नशब्दसहस्रुप्याप पततीति विग्रहे यतेर्नप्रत्ययः सहस्पसादशाइत्याहु
॥ अग सेतस्तु हृत्तं पंचम्या विपरिणम्यते तदाहांगादिति तेनाठ चस्यान ॥ अत्र दस्मस्यगतु नाकारेणोच्चारणार्थेन निर्देशः वर्णमात्रं स्या
नि ठगादि प्रत्यये ष्ववर्णमात्रं प्रत्ययः उच्चारणार्थो कारः ॥ आदेशस्त्ववकारांतः ॥ अत एव वर्णग्रहणं पदेक मेठ इत्यत्र दोषवारणायांग
स्य निमित्तं यष्ठकार इति भाष्यव्याख्यातं यद्यपि संघातग्रहणपक्षेपि भाष्ये उक्तः ॥ अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेन करणहादिष्व

ल.शे.प. णादिषु न दोषः मान्थितिके पियञ्चमीसमासेनाल्लोपस्यस्थानिवद्भावान्न दोषः सन्निपातपरिभाषया कर्मठ इत्यत्रार्थे
१८ वत्त्वात् भाषया न दोषः तथापि लघुत्वाद्वर्णग्रहणमेवात्र युक्तं इति बोध्यम् पुंवद्भावादिति वृद्धिनिमित्तस्योत्कादि निषे
धः सौत्रस्यैव न भस्याढे तद्धितस्येति स च प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवेत्याह गार्ग्यपत्त्यादिति पुंवत्त्वेनार्थस्य निवृत्तावपि भूतपूर्वगो
त्रस्त्रीवाचकत्वं गृहीत्वा रत्रणठकौ तद्धिवद्वामुपजीव्यैव पुंवत्त्वप्रवृत्तेः स्त्रियाः किम् औपगवस्यापत्यमौपगविः
प्रकरणादिगम्यात्र कुत्सा गोत्रेति किम् कारिकेयः एणस्य एणि त्वं ग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायन इत्यादौ वृद्ध्य
र्थम् वतण्डा अपत्यं वातण्डो जाल्म इत्यत्र तु पुंवद्भावेन ङीन्लुको निवृत्तौ सा सिद्धेति बोध्यम् वृद्धात्ठक् गोत्रेत्येकदेशो गोत्रा
नुवर्त्तते सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् भागवित्ति तार्णविन्दव आकशापेय एभ्य एवायमिति वृत्तिः फिन्नन्तस्य सौवीर
त्वाद्वृद्धादिति चिन्त्यप्रयोजनमेतदेव ध्वनयितुं वृद्धसंज्ञासूत्रे नेहोपन्यस्तम् फिन्नन्तस्य सौवीरगोत्रस्याभावादाह फि
ञन्तादिति नैकापनिः सौवीरो सौवीरस्य तेनात्र प्रत्युदाहरणत्वं तैकानीय इति भाष्योदाहृतं च संगच्छते फाण्टाहृति
रत्रापि सौवीरगोत्र इति संबध्यते मिमतेन तु न तस्य संबन्धो व्याख्यानात् गोत्रत्वाभावाच्च वत्सु क्रमसंगतमित्याह भा ६३ कृ.सा.
ष्ये त्विति पूर्वनिपातव्यवस्था तु न विवक्षितं सर्वत्र शास्त्रे आश्रीयते इति न तदनाश्रयणे न यथासंख्याभावसूचके १८

मिति कैयटः एतस्य सिद्धत्वं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव पठ्यते इति प्राचां मत इत्यर्थः तिकादिभ्यः तिकादिगणे कौरव्यः पठ्यते
स च कुरुनादिभ्य इति व्युत्पन्नो ब्राह्मणगोत्रवाचीति ण्य क्षत्रियेति सूत्रस्य वृत्तिस्वरसः परमप्रकृतेरिति कोसलश
ब्दात्कमारशब्दाच्चेत्यर्थः विकृतनिर्देशस्तर्हि व्यर्थः स्यादत आह प्रत्ययेति सूत्रे च कौसल्यापत्यादिप्रयोगे श्रूयमाणप्र
कृतिभागानुकरणम् आभ्यां परः फिञ् साधुरित्यर्थः अन्ये तु आयनादेशोत्तरप्रत्ययस्य युडागमो निपात्यते अन्यथाप्र
त्ययादित्वाभावात्सा न स्यादित्याहुः कौशलस्यापत्यमिति सूत्रे इत्यपाठ इत्यन्ये छागेति आपिनादगोरपि कार्त्रीय
णिरिति कर्त्तुम्फुत्रः कार्त्रेस्तस्यापत्यमिति विग्रहः अट्कुप्वाङिति णत्वम् कर्त्तुरपत्ये तु कुर्वादिगणे कर्त्तृह त्रिति
पाठास्य: एवं एतदुत्तरं त्यदादीनां वा फिञ् भाव्य स्यादय निस्याद् इति दृश्य क्वचिद्दृश्यते स ग्रन्थः त्यदादीनि चेत्य
नेन तेषां वृद्धत्वादुदीचां वृद्धादित्यनेन सिद्धेः भाष्ये तस्याभावाच्च ओ पगविरिति पूनीजेवेति भावः वाकिनादीनां
यदिह वृद्धमगोत्रं ततः फिञि सिद्धे आगमार्थमिदमन्येषामुभयार्थम् उदीत्यनुवर्त्तते तदाह वेति वृद्धादित्यनुव
र्त्तते इत्याशयेनाह वा फिञ् सिद्ध इति प्राचामा प्राचामिति पूजार्थम् अवृद्धात्किम् राजदान्तिः बहुलग्रहणान्ने
हैदादिः मनोर्जातौ किम् मानवी प्रजा जनपद जनपदवाचकः सैन्यः क्षत्रियवाचक इत्यर्थः जनपदेति किम्

लशे॰ १२:
१८१

द्रुह्योर्द्रौह्यवम्। अत्राणेव क्षत्रियसमानेति क्षत्रियवाचकशब्देन समानो यः शब्दो जनपदवाचकस्ततः षष्ठ्यन्ताद्रा
जन्यपत्येऽपत्यवत्प्रत्ययस्त्यर्थः इदं चात्रैव सूत्रे वार्त्तिकम्। तत्र प्राचामनुसारेणाहान्वर्थसंज्ञेति भाष्ये वस्यास्तत्व
नोक्तं किं च तत्त्वेपत्यवाचकत्वे सान स्यात्। अ्यादीनां च सानस्यादित्यन्ये शाल्वेय शाल्वावयवस्तन्नो देश क्षत्रियो
भयवचनो अत्र प्रकरणे सूत्रपाठात् वृद्धेदिति तत्परकरणात् कुमार्याः कौमारः जनपदक्षत्रियोभयवाच्ययम् उ
दुम्बरादय उदुंबरास्तिलखला मद्रकारयुगंधराः भुलिंगाः शरदण्डाश्च शाल्वावयवसंज्ञिता इति ह्यजमगधे
तिसूत्रे भाष्याद्दुह्यजमीढाजकन्दा अपि वोध्याः बहुष्वर्थेषु इति बहुत्ववदर्थेषु विद्यमानं यत्तद्राजातं तदवयवप्रत्ययस्य लुगितिः
र्थः तेनांगश्च वंगश्च कालिंगश्चेति विग्रहे ह्यंगवंगकलिंगा इत्यादौ लुक् सिद्धः इह ह्येकशेषसंख्या प्रतिपादकविभक्त्यभावेन
बहुत्ववत्त्वे नैव सर्वेषां प्रतीतेः यद्वा तद्राजार्थसमूहगतबहुत्वे तद्राजस्य लुगिति नदोषः तदर्थेति तद्राजांतमात्रार्थाश्रितमिति
यावत् तेनांगश्चैत्रश्चेत्यादौ न तत्र चैत्रादावप्यन्वयेन बहुत्वसत्त्वेपि मात्रार्थाश्रितत्वाभावात्। अत एव गार्ग्यकाश्यपगा
लवानामिति निर्देशः तत्र गालव इत्यणंतः यप्रत्ययाप जजोश्चेति लुक् स्यात् भृगुवत्साग्रायणेष्विति निर्देशात् क्वचिल्लोपस्यापि दृष्टवि कु॰ स॰
षयपतैवेत्संगवकस्यापि प्रवृत्तिः। आग्रायणेत्यालोपी न्यगावत्रि न ग्वैति कस्यणो लुक वत्सेपजजोश्चेति यत्रो लुक् तद्राजातेति १८१

व्याख्यानात् पाउपास पांचालस्यापत्यं माणवकः पांडवः पांचाला इत्यादौ पुवप्रत्ययस्यापत्य विये तिलुकि पुववहुत्वे वर्त्तमानतद्राजप्रत्ययस्य
लुक् सिद्धं विद्यमाणैरीत्या पुंवत् प्रत्ययस्यैवाजादिप्राग्दीव्यतीयस्य विषयसत्वात् प्राग्निगोत्रेलुगचात्मलुक् न गोपवनादिषु गर्गेनार्गे वि॰
काशब्दपाठेन यस्नुपसंक्रान्तस्यैतेनालुभ भावज्ञापनात् तस्य हि अस्यगते गार्ग्य वा पुंववहुत्वे इञो ग्रहणं विये पति लुकि पुंववहुत्वे गार्ग्य वस्य॰
वृत्तेरित्रि २ रवेति प्राग्निलुकोनिषेधाय गोपवनादिषु पाठः । ग्रेत्रयथा गोचे गोत्रे लुग्चो सेवी सिद्धे तेहूप यस्य सप्तमे व गर्गे भगत्रणोमे पुनि केसर्थ
विधि सैव गणपाठ उगीदिपत्रो लुकोन निषेधः । एसाविशिष्टस्य पाठे स्पत्रेन भाष्य कैयटो माने न चैव भाग ब्रातिकृतयः शागाइ सत्र लुगाप
त्तिः यजञो स्त्रेसत्र लौकिक गोत्र ग्रहणात् तस्या समासस्य बहुत्वे वर्त्तमानस्येव तेन लुगंगीकारेण तस्माद् चर्येणास्यापि । प्रत्ययस्य तद्राजार्थ
स्यतरगतवहुत्वेर वहुवृत्तेरदोषात् पञ्चालापत्य यौगिक पञ्चाल शब्दाहूं वचनांता पुंवत् प्रत्ययस्य एकत्व द्वित्वयोः पांचालः पंचालौ विस्त्र
रेवलुग्वीत्सलुक् पुंवत्प्रत्ययस्यापत्य विये पतिलुकापि प्रत्ययलक्षणेन नाजादिप्राग्दीव्यतीय विषयसत्वात् नलुमतेति निषेधस्य लुना स्यप्रत्य
यो हि रूपकत्वे यो गाहि रूपकत्वाभावात् प्रत्ययलक्षणस्य प्रत्य नियमार्थत्वेन गोत्रेलुगचीत्यत्राप्यस्य हलाभ्यप विधितापा । प्रत्यासत्तिन्यायेन तत्रा
वृः ध्वनितं चेदं जनपदशब्दादिति सूत्रे भाष्य प्रकृतस्त्रेच्च । जनिपदा किं । श्रौत्र । भौत्वे प्रधानमेवात्र गृह्यते तेन पंचनिर्वीगीभिः कीर्तः
पंचवंगा इत्यैवावहुत्वं प्रधानमपि आरव्यानात् ते नांगा चति कर्त्रासंगइसेवति सृष्टतेव भाष्य कैयटयोः कथमिति बहुत्वे लुकः प्राप्तरि
तिभावः । एतत्सूत्रत्वान्न लुगित्युत्तरं रं प्रयुणामिति । रघुप्रभृतिशब्दयोर्जनपदसमानशब्दत्वाभावादिति प्रश्नः । लक्षणयेति यद्यपि व्या॰

ल॰शे॰प॰
१८२

करणशक्तस्य साधुत्वनियामकं तथा तत्त्वं च अपत्यमित्यर्थे वृत्तपातं स्यापत्यादिपदघटितसमासस्य च साधुत्वबोधनेन केवलप्रकृतेस्तदर्थलक्ष
णायामसाधुत्वमेवोचितं तथापि लक्षणायेमस्य रघुत्वाधारोपेण त्यर्थः एवं च रघुत्वेनैव ततो वो ध इतिना साधुतात्त्वं च अपत्यमित्यर्थे त्वसा
धुत्वे वेति स्पष्टं परस्परं पुंयोगादित्यादि स्त्वे भाष्याके वाजात अव हल्यमिदं अवंतीकुरुरिति अव ङीषः ओर्लुक् तद्धितलुकीति लुक् अनुपसर्ज
नत्वात् अत अतपर करोत्यस्य स्वार्थिकपामित्यस्य अपत्यार्थकस्यत्यर्थः शूरसेनीति अव लुकि जाते रिति ङीष् निपतं गोत्रत्वारोपात् एतथा
च्या इति द्वेष्पि पा इत्यर्थः जन्यजनकभावेति दापत्यलक्षण एव पुंयोगस्त्वत्र ण घत इति मते गौरादित्वात् ङीषिति वो अंलुकि त्विति स्यादयः
स्तत्रस्य द्वाजत्वे यौधेयादिग्रहणादेव पांचमिकानामप्यत अतेति लुक् तेन क्षत्रियजनपदोभयवाचिपर्शुशब्दो घचोणितस्या तस्येति लुकि
अव नेन स्वार्थिकेणितस्या यनेन लुक्ताङ् पर्शूरित्यादि सिद्धिरेते नानंतरत्वाच्चातुर्थिकानामेव लुगित्यपात्तं ङीपीति योप धत्वा न्ङीष् अत्र
ओकार इति व्याख्यानाच्च नङीनेति भावः उदात्तनिवृत्तीति अनुदात्तस्य च यत्रत्मनेन ङी वुदात्तः स्यात् सिद्धांते त्वत्र तत्वान्ङीसाधुदात्तत्व
मिति भावः अणितोः अत्र पारिभाषिकं गोत्रं गोत्रापवादेति स्त्रत्रारंभसामर्थ्यात् तद्यनंतरापत्यार्थकोगोत्रा दव पुंतानंतरो मेदेव दत्त्या
यज्ञदत्तेति भारद्वाजीयोक्तिपरं भाष्यात् शाक्तीयगोत्रे पन्यक् अतेतत स्वदेशनंतरापत्यप्रत्ययांते विधर्यते न पुंवापत्येन अत्र ति च
संगत्त्वेन निधानान्नेति कैयटः यदितु अनंतरापत्यप्रत्ययांते देवदत्त्याः पत्नदत्तयोः कोऽप्यादि पाठकृत्वा गोत्रावयवादिति प्रत्यय स्वा
येतेतदा लौकिकगोत्रग्रहणेपिनदोषः रपत्येमेङ् कारोपदः अत्रा विसत्वात् स्यापिग्रहणं यो वकारः समानग्रहणा विघातार्थोपथे

कृ॰स॰
१८२

कानुबंधत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् तृज्अइः नचटापासिद्धिः। एतेतात्त्वानापत्तेः। अपंघादेशाएवनतुप्रत्ययः। शैदमेधप्रायपत्ययसे स्त्री मोदकि
।शौदमेधे यासिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टं। अदेड्इस्तुकाम्यपुंवत्वाद्भावे:। अस्यापत्यार्थकत्वाभावेनापत्यस्येति यलोपो प्राप्तेस्यलोपाभितिविशेषो
क्तो स्वार्थिकत्वेपि स्त्रीत्वरूपस्वार्थार्थ्यकं तेवास्य गोत्राणतानिजितशब्दादसंत स्वार्थिकपञ्चलुविशेषानुक्तेः सकलस्वार्थबोधकते
ति। अपत्यार्थकत्वात्ततो गोत्रचरणादितिवुञ्। आपत्यस्येति यलोपे। आनिजितकसिद्धिरितितदाशयः नचोदस्त्वहस्तिशिरसोपत्यं हा
स्तिशीर्षिः वाह्वादित्वादिञ्। अचिशीर्षइति शीर्षादेशस्ततः इञः ष्फञ्हास्तिशीर्ष्या। अत्रशीर्षस्य स्थानिवत्वेन शिरस्शब्दत्वाघेवतद्धि
तइतिशीर्षनादेशः प्राप्नोतीति लोपस्तुन पंचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात्स्पष्टं चेदंयेचतद्धितइत्यत्र भाष्येइतिचेन्न पंचतद्धितेइति
सूत्रस्य भाष्यैकदेशयुक्तित्वात् अतएव प्रकृतस्सूत्रे भाष्ये। आदेशापहूमुपक्रमैषपक्षोनिर्दोषइत्युक्तमेवंचयेचतद्धितरितिसूत्रे
सर्वपस्तुक्रमप्रयोगयोरनभिधानमेवेतितद्भावः यद्धाकोऽपादिगणेतयोः पाठादञ्ष्फञ्ः प्रत्ययत्वमेवत्मारोजमांत्र्ययवधानादत्रशी
र्षनादेश भावइत्याशयः गोत्रावयवा। अवयवशब्दोवंतोप्रधानवाचीतेनाप्रधानंगोत्रंयत्कुलप्रतिष्ठाकरंततगृह्यतेतदाहगोत्रा
भिमताइति पुणिकभुणिकमुखरादिहिदेशविशेषप्रसिद्धकुलनामपुणिकादयोतइत्यंताः। किंचगोत्राद्वयतुतपत्यस्तुम
नंतरापत्यं तदर्थंचेदंनाव्यप्राप्तारपादर्थइत्युपेस्तुचतात्पर्यः। अनयोरुभयोरपिक्रोड्यादित्वकल्पनेतु अपर्यमेवरुत्रमितिवोध्यं।
क्रौड्यादिष्वइति पंचमीनिर्देशादञ्प्रत्ययत्वमेवेत्याह प्रत्ययतिस्तेत्यादिगणसूत्रे स्तुतशब्दाद्भोजशब्दाच्चप्रत्ययः स्तत्याभ्राप्नेयोवनाजा

ल॰शे॰र॰
१२३ तोऽस्तीत्येवं वर्णक्रमहत्त्रिया नो जैवक्रोडपादिपठितगोक स्याशब्दस्यष्यङ् तत्त्वपिगोकद्व्यायाः प्रतिषेध इति वचनात् न संप्रसारणं तेन गोकक्ष्या
पुत्र इत्येव यज्ञादेवपतिर्देवायज्ञाय छत्यायसतदपत्यमित्यर्थः कंठाविद्धमस्याकांडेविद्धीति पाठे कांडे नविद्ध इति समासे तत एव निपातनात् क्रौ
ड्येकारः सत्यमुष्यम स्पतर्थे निपातनान्मुक् अगोत्रार्थमिति अनंतरापत्यार्थमित्यर्थः गोत्रे शाल्तीयेरवंचो भयत्र विभाषेयमिति भावः इदं
च गोत्रावयवादित्यस्य पुणिकादिमात्रविषयत्वमितिवादिनां मते बोध्यम् अन्यथा तु चाप्तभाषेवेतिदिक् कइ सपत्याधिकारः रागशब्दकरण
यज् । रागवाचकात्तत्करणक रंजनकर्मेत्यर्थं प्रत्ययाइत्यर्थः कौमारेपिपर्यंतेतन्नेतिवर्तते दैवदत्तेनेति रागादित्यस्य भावकर्म स्तोया
तस्यापि ग्रहणं स्यादिति भावः लाक्षारोचनाशब्देन समाहारद्वंद्वः शकलरागद्रव्यविशेषः कृत्रिकार इति भाष्यं तेनेतद्दृष्टं न ह्यत्रेणायुक्तः अ
क्षिन्यादयः केवलनक्षत्रवाचकोऽस्य युक्तं चंद्रवाचकाश्च तत्राद्यप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपयोगस्यासंभवादन्त्यग्रहणं सचसंकल्पवा
केपुष्ये सिद्धः नक्षत्रशब्दोऽप्येवं अद्य किंनक्षत्रमित्यादिव्यवहारात् तन्नक्षत्रयुक्तं च समासायुक्त इत्यर्थः प्रथमान्त्यप्रत्ययो भवति यो युक्तः सचे
त्कालइतिसूत्रार्थः सचनक्षत्रवाचकादेवाभिधानस्वाभाव्यात् नक्षत्रेणेति किं चंद्रेण युक्ता रात्रिः किं पुष्येण युक्तं गमनं अद्येति अद्यतः
नमहोरात्रमित्यादावि वराहोशिरइत्यादाविव चाधारत्वोपपत्तिर्वा ध्या पौर्णमास्यामिति अत्र नत्तु पुष्य पंचमीत्येव अत एवेति तत्र श्र
वणात्युक्ते रव अनेन च पौर्णमास्यां लुप् समस्यानित्यत्वज्ञाप्यते तेन श्रावणी अवाधकान्यपीति वृत्तिमतं तत्र युक्तं वाधकान्येव निपात कृ॰स॰
नानीति सर्वाणैतेन श्रवणा रात्रिरितिसिद्धं द्वंद्वाच्छः अयं चाविशेष इतिनानुवर्ततेस्वरितत्वात् कल्हेगिति वार्त्तिकं परिहृतो तेनेतिवर्त १२३

तेसमंताद्वेष्टितः परिवृत उच्यत इत्यपाठः पुत्रैः परिवृत इति प्रयोगाच्च तदेकांतग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकाच्चैतद्रूपमिति प्राग्दीरजतादिभ्योऽत्र
नतावापि वादास्त्वेरे विशेषः ॥ अपूर्वस्त्वइति ॥ अपूर्व उच्यते येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तदपूर्वं वचनं तत्र महत्तराय्यइति भावः ॥ तद्वुपक्रम्य सर्वगतं
॥ अपूर्वस्यापतिरेव रूढेः योगपतावशात्तृतीयांतात्तु प्रत्ययः ॥ आद्य उपपत्तिरिति द्वितीयेत्यपपमन विशिष्टस्वर्थ इति बोध्यं द्वितीयं तस्येदमि
त्यणापि सिद्धं ॥ अपूर्वपतिमित्यादिवत्तु ब्रीहिः तत्रेति सास्मिन्नित्यतः प्रागनुवर्त्ततेतेन विधाननिधाननिरूपिताधिकरणत्वेन उद्धरण
स्याल्पविधिः ॥ अष्टाकपालइति द्विगोर्लुगिति अणोलुक् संस्कृतमिति भोजनादिरूपापयोगफलाक्रियासंस्कारः ननु गुणाधानोमवडेष
ति वसेः द्विपिसंप्रसारणे तृतीयांतमेतत्तदोषइति भाष्यकारीयमेततानविति ॥ अत्र वृत्तिः शरणं संज्ञायामिति तेन सावनातिरिक्तभासा
र्थ्यासपोरवानेनप्रत्ययइति बोध्यं पुत्रादेरिति सा च प्यानुजावेरत्यादिपांचमिकवार्त्तिकेनापत्त्वमिति भावः सासेदास्यसंबंधित्वेन
यद्देयं मंत्रस्य प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थस्य देवतात्वं वृत्तिस्वभावलभ्यं तत्र संबंधित्वेन बोध्योपि विशेषरूपेण बोधपदस्यादिपदप्रयोगो
पि ऐंद्रं दधीत्यादिऐंद्रं देवतासंबंधीति बोध्यं ॥ मंत्रस्तुत्याचेतीति ॥ अत्रार्थे देवताशब्दस्य रूढिः दिवेरप्यर्पककर्मणो देवताः तेनीनीतरादेव
तेति सिद्धमिति देवा त्रलस्तेत्रे भावात् आग्नेयइति ॥ प्रत्युद्देशेन त्यागस्य भागाभावइति शाकादि गिति ॥ पुंस्त्वेरपभक्तइत्यर्थइति भावः
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति लिंगाद्यस्य सर्ववेदवतात्वे पि वैश्वदेवमित्येत्यादौ तद्धितवृत्तिविषये समासो विश्वदेवइति वहुब्रीहिश्च साधुरि
ति बोध्यं कशब्दस्येति ब्रह्मरूपस्यैवात्र ग्रहणं एवं च कापान्तु ब्रीहीमेव प्रपः कस्मा ॥ अनु ब्रूहीति केस्य स्तेत्रा कामा र्थ इत्याहुः परे तु किमाः

ल.शे.पू.

१२४ यन्नतेनेण निर्देशः शब्दपरत्वेपि किमः कादेशः ह्रिपइत्यादौ विषयः वत् किंशब्दोपि प्रजापतिवाची। अतएव कस्मै देवाय हविषा विधेमेति श्रुतौ।
प्रजापतये इत्यर्थकं कस्मा इति संगच्छते। एवं च कस्मा इत्यस्य विशेषण उक्तश्रुतिमूलक शास्त्राणेदे नवस्थितः विष्णुसहस्रनामसु च एको
नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तममित्युक्तेः न च संज्ञात्वादस्य सर्वनामता भावेक स्मायादिः सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधे ज्ञापुनिकते
ज्ञायाणप्रग्रहणात् अतएव विश्वेषां देवानामिति सिद्धं तदुक्तं भाष्ये अप्रथपत्कापहविः कथं तत्रं पेषः कर्त्तव्य इति केतलकार विप्रति
षमासंशय इति कैयटः अकृतिविप्रति षमासंशय इत्यस्य यादेतावत्स्वे किमः कादेशः कस्मा अनुवृत्तहीति नवितव्यमथ्यन किमः का
यानुवृत्तहीति न वितव्यमिति अत्राप्यन किमइत्युक्त्वात् तेनेण नयनिर्देशसंदेहं नेति पूर्वपक्षे एवं स्वीकृतमिति सिद्धान्तिनानकिमप्युक्ते
तदुत्तरमुनयथापि कस्मा इति कशब्दस्यापि सर्वात्मकप्रजापतिवाचकत्वेन सर्वनामत्वात् गणपाठस्यप्रपञ्चार्थः सकलकृत्स्ना
दीनां त्वनभिधानात् सर्वनामकार्यमपरः आह किमोपि कापे सेव संज्ञात्वेनासर्वनामत्वादिति भाष्ये उक्तं तद्रूपमेव केदेशपुक्तिः
सर्वादिप्रकरणस्य भाष्याद्यसंमतत्वाद्देतस्मै माह भावव कादेशस्यापि कापेत्यादावभावापत्तेरित्याहुः परत्वादिति उत्कृष्टत्वा
दित्यर्थः तत्वचेकारविधानसमर्थ्येन बलवत्वं अपमित्यत्र तु परत्वाद्धायइति बोध्यं केचित्तु रणीं च वहीति सूत्रेण ग्ला पात्यग्लापी
ग्रहणाद् डे र्लोपो वलिपानित्युक्तं भाष्ये तच्च सामान्यापेक्षमित्यत्रापि वृद्धेर्लोपाव लीयान् अतएव स्त्रीपुंसाभ्यामित्यत्र चेत्य क.शे.
तयोर्विधेयोनुगागमस्याकार्योन्नजरसोऽग्रहणं च मर्थ्यमित्याशंकाटिलोपः स्यात् न च नुग्विधानसामर्थ्यं स्त्रेणं यदि विधिप्रतो १२४

तिस्याये नतहि धानसामर्थ्यान्न स्नावेपि पीपोस्ते दोष इत्युक्तं त्वद्रीत्या स्नेरेणुवपेवदिलोपप्राप्तिरस्य यावत्स्मावाधात्तद प्राप्तिरिति भाष्यासं
गतिः स्यादेव ममतु न सा वृद्धेर्लोपस्य बलवत्वात् स्नापमिति तु पधार्थे च माणसिद्धं तदा वर्णव्यत्ययेन सा ध्यंलो केत्वसाध्वेवं श्रुत
एव किमः कापमिति भाष्योक्तं संगच्छते ॥ धन्वयात मद्देमस्येत्व परत्वाट्टगागस्य बलवत्वाम्नुलोपस्य वर्णादेर्घाविधित्वाद्वि
त्यावृद्धेः पूर्वं सयणादेशात दसिद्धिः स्यादेवाममतु वृद्धिं बाधित्वा यस्येति लोपे परे वैकारस्य वृद्धौ तत्सिद्धिकोदेशत्वत्वादुर्लभः वि
भक्तिपरत्वाभावात् एतेन ह्यारादीनां चेति स्तेचे परस्य वृद्धिर्नेत्यनुवृत्तौ शौनं मास मितञ्चेदिलोपे एनागमानप्राप्नोति ध्यानुपर्द्यौ रिति
हृमतत् नात्राकृतेरुज्ञागमे दिलोपः प्राप्नोति पृक्ते सेकाजिति प्रकृतिभावेन न्नवितव्य भाष्यमुपादाय यत्केपटेनोक्तं मिश्रमेयः स्व
प्रकृतिभावः तथाच नोदेवतास्मञ्जः स्थालीपाक इत्यत्र न भवति तस्मात्परिहारदिग्भाष्यपरत्वाद्दिलोपं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्नो
ति षिध्यत इति भवत्येनागम इति ॥ अत्र परिहार उतितदपास्तं भाष्यकारेणानुदुष्टपरिहारोऽस्मानुवृत्तिय हादुष्ट इत्येव बोध्यते एतेन स्नौ
पुसाम्यामिति सत्यस्य सत्यादोषाभावपरं भाष्ये कस्मादिति स्तेचे लोपस्येकारविधानसामर्थ्येन वारणपरं भाष्यं च विरुद्धं भवतिय
त्केपटेनोक्तं तदेव चिंत्यमितिदिक् सन्निपातगन्वेति ॥ धेपानप्रस्त्वो हेत्वादित्तु द्यादर्से रीङ ॥ ध्रुगवृत्त पारिभाषया क्रुत्सार्वेति चौचेति
वृदीर्घा प्राप्ते दीर्घोच्चारणं वस्तुतस्तेत्त परिभाषायाः फलाभावास्य प्रार्थमेव तत्र ईगागमेन यत्णसिद्धौ रीविधानं प्रक्रियालाघवा
र्थे निर्दिश्यमानसर्वादेशात्व भ्रमवारणाय चाडित्वमिति संप्रदायः वाघाय ॥ प्रणेस्तुत्तर पदस्यपोर पवादः मरुत्वा निर्ङ्धः प्रणीवोम

ल॰ शे॰ वृ॰
१२५

ईदग्नेः सोमेतीत्वं वास्तोष्पतो वाचस्पति दिवस्पति वत्तत्पुरुषे कृतीत्यत्र वहुलग्रहणादलुक् कस्कादित्वात्सत्वं महाराजो वैश्रवणः श्रोष्ठप
दादेरिति प्राप्ते वचनं सोमेन्द्र इति नन्ववन्तातरेण त्वाद्गुणेऽनयत अन्याश्रयेणेता दिवत्वाभावेन पूर्वपदान्तरेङ्ग शब्दाभावेन निषेधोऽनर्थः
किं च वृद्धिरप्यत्र न प्राप्नोति पूर्वोत्तरत्वेनैकादेशो विशिष्टे पूर्वपदत्वेने इशब्दस्यैकदेशविकृतमापेनोत्तरपदत्वेपि तस्यानकृत्वा
त एकस्यैकादेशेन परस्य नित्येन यस्येति लोपेनापहारात् न च परादिवद्भावेनैकादेश विशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्तत्
न वइतिवाच्यं उत्तरपदाद्यज् निमित्तकत्वाद्वृद्धेरप्राप्तेः तादृप्यानतिदेशात् एतेन सामर्थ्यादंत्यवृद्धेरेव निषेधइत्यपास्तम् अम
रादिनिरिन्द्रस्य वृद्धे इन्द्रस्यैव पूर्वनिपात इतिचेन्न अग्नेनैव निषेधेन पूर्वोत्तरपरनिमित्तकार्यात्सर्वमेकादेशानावज्ञापना
दित्यंतादिवत्त्वे विप्रतिषेधइति स्त्रत्रेच भाष्ये स्पष्टं पौर्णमासादिति यद्यपि पौर्णमास्या अणिति पौर्णमासीति सिद्धं तथा
पीदृशो यथार्थसाधुत्वमेवमस्तित्तिज्ञानपूर्वकप्रयोगएव चाभ्युदय इति भावः पित्रत्वे निमित्तयसि सिद्धेतिवहुक्तैते विचार्ये मातु
रिति भ्रातरीतिवर्त्तते वर्त्तते मातरिपितरि चेति गोरादिषु मातामहादिशब्दपाठो सांप्रदायिक इति भावः सकारपाठे पुत्रस्येयष्ठितिरो
धः उदाहरणे तु भाष्ये षत्वाकरणात्सकारप्रयोजनांतरानभिधानमिति भावः दुग्ध इति सप्तमीस्थानिनो धिकरणत्व विवक्षायामिति
दुग्धस्य स्थाने एते प्रत्ययाइतिनु चित्तं प्रत्ययान्नवंतीति भाष्यवाक्यशेषात् तिलान्निष्फलादिति निष्फलवोधका तिलशब्दादि-
त्यर्थः प्रत्ययस्तु स्वार्थे यौवनमिति इनितिप्रकृति भावः शत्रंतादिति प्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तत्वादनुदात्तादिरयं ऊर्णापुरि वृ॰ सा॰
१२५

ममादिग्रावृत्तये ग्रहणानुनासिकयोरिति लुप्त इति त्रिषु सानुनासिकोनान्यत्र पुर्वोरितीतरेतरयोगद्वंद्वः उत्तरपदे सोऽत्वात्‌ लोपः लु
एवुलादिषु उकारोऽनुनासिक एवादेशेनैव तदपहारसिद्धेरिति प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टं ग्रहः एव इति वार्त्तिके कृतो वर्तमा
नाहनशब्दात्स्मृहे एव इत्यर्थः एवं बसुत्यास समस्तेहे स्रुषाहीनशब्दः तस्मिन्‌ लितमाहार्हगणात्सादि यञ्छाविति । यथा सरव्यम
त्रुरगणाविति केशादच्चितत्वेन ठक्‌ ग्रस्मादरिति सर्वः वासेति दिग्भेदेन वुद्धिकल्पित वात नेदात्सपः साम्यहिकः इनि
त्रयोग विनागा यथासंख्यार्थः विषयो देशः प्रहणाद्विषयशब्दोऽत्र ग्रामसमुदायवाचीति वृत्तिः विषयः स्वत्वेत्वावनिवा
सस्तुन नियमेन तथेति तयोर्भेदः देशोऽत्र पक्षकृतिप्रत्यय समुदायशकात यो प्रयोगोपाधिः क्वचिद्विशपदद्वयोगस्तु नानार्थ
त्वात्संदेहवारणाय देवदत्तस्य विषय इति । तेनात्यत परिशीलित इत्यर्थः गौरिकादेः । यथासख्यमत्र संग्रामे प्रसो स्येति एवं च प्र
य मेवात्र समर्थविभक्तिः प्रयोजनयोद्धृम इति पंचमी निर्देशात्तद्धाकस्ये व प्रकृतित्वे संग्रामे इति सप्तमी षष्ठ्यर्थ इति तदस्येति
प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामे इति किं संतापः प्रयोजनमस्य भोजनस्य प्रयोजनेत्यादि किं स नद्राउद्धिकास्य संग्रामस्य तदस्यात्र
य मातामुहरणापाधिकात्‌ क्रीडारूपसमतार्थस्येत्यर्थः घञः सास्येति स्त्री लिंगं क्रियापेक्ष गतिकारकेति तस्म लभ्येनं पातादावा
दिवृद्धिः इतिः सर्वत्र लोके कविवक्षानुसरणायतेन यथाभिधानमेव साधुत्वं तद्धी शब्दपाठे श्रयनं तदर्थं ज्ञानं वेद नेहि
स्त्री ष्ठे ह्योपादानं सप्तार्थे कर्तृ कर्मणोरिति सूत्रस्य भाष्य यथा लोचनपात स्थितार्थस्य क्रिया ता भवे यथौ किके हितीयातास्य

ल॰को॰व॰
१८६

त्यपविधानसामर्थ्यादेव द्वितीयाएवंतत्रभवद्इत्यादिविषयेसप्तम्याद्यपि॥अधीतेइत्यादीनांलौकिकप्रयोगेकिंपाप्रधानत्वेप्यत्रका
रकप्रधानतेमन्यत्रप्रपंचितंतत्प्रतिपादकेतिउभयोःसद्भाधिकारेणोत्तरस्त्वचारणमर्थद्वयेपिप्रवृत्तिरितिभावः॥प्रधेतरीति
तत्रापीत्यर्थः॥गुण्यविशेषः॥ग्रोक्रियकंप्रातिशाख्यंलहृणया उक्थत्वारोपेण॥ग्रोक्थिमशब्दात्तुनानयोःप्रत्ययानविधानात्
नेष्यतइतिकोनविधानमात्रेभाष्यस्वरसःवृत्तिसंहिताइत्यादीति॥अनुस्त्यपविशेषः॥अनुस्कःइत्युसितिकेकेराइतिहस्वः
सत्वांगतात्वेति॥एतच्चकेपटेस्पष्टंसाम्यहस्त्रिकेसमाहारद्वद्वइतिकश्चित्द्विगोतद्धितलुकस्यादत॥आह त्रिविधेति पदोत्तरप
दादिति।पदस्यादोत्तरपदकादिस्यर्थःशतषष्टेरितिताभ्यंपरोपःपथिन्शब्दस्नदंतादित्यर्थःप्रोक्तादितितदधिकारस्यप्रस
पपरेप्रोक्तादितिकक्रवेपंसोत्रोनिर्देशइतिभाष्येस्पष्टं इनण्यपसइत्लुकेरापत्यार्थवचनेगाथ्यिविदर्थीति एपदोत्रिएपादपः
सर्वगोत्रप्रत्ययाएवगृह्यतेगात्राघ्नीत्युक्तेःहेविपवाचिनोगोत्रप्रत्ययांतादित्यर्थः॥शार्षीति त्रैषिपृक्तिकपत्यपातादिस
र्थःकैरव्यइतिवृासणगोत्रेमतत्ववामरथ्यस्पेतिवामरथ्यःकुर्वादिस्ततोवामरथ्यस्यकरबादिवत्स्वरवर्जमिष्टुक्तेजीत
स्पकएवादिम्योदिमोगोत्रइत्यणोनलुगितिभावःत्रैष्यणएवेतिपणिनशब्दात्तुनत्रैष्यण।किंत्वौत्सर्गिकएवपत्रेह्योत्सर्गि
कस्पेजावाधःप्राप्तस्तत्रैवतद्धाधनार्थंत्रैष्यणप्रवृत्तेरितिभावःइदस्त्राचामनुरोधेनपैरत्वाम्यस्मिन्नितिस्तत्रैवद्विशब्दादि
तस्मान्निजइतिठकिततपतिएपहविपतिलुकोभाष्येउक्तत्वेनदविसंतस्मादत्रप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेरवयणिनश्चेद

कृ॰प्र॰
१८६

यौगिकोनतुरूढः लुग्विधौतु ऋषिवाचकस्य रूढस्यैव ग्रहणं यदि नि ऋषित्वाभावएवेत्याह। वृद्धाच्छइति। तत्र विवक्षितेइञोप
त्यस्य लुगिति लुक इञश्चेति। प्रत्ययलक्षणेनञंतत्वादितिभावः। गोत्रेइति। यथा तत्र पारिभाषिकगोत्रस्यैव ग्रहणं तथावक्ष्यते स्वरेप
ति। प्रसत्ययेण लुकि प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं स्त्रियां ङीप्च स्यादिति भाव छंदोब्राह्मण छंदः पदेनगायत्र्यादि छंदोयुतमंत्राणामेव।
ग्रहणमिति ब्राह्मणग्रहणं जात्यपिपितेच छंदसीत्यत्र छंदः पदस्य ब्राह्मणेलक्षणानित्यमंत्रे इत्युत्तरसूत्रेचमंत्रग्रहणात् पुराण
प्रोक्तेष्विति सूत्रविषयनिर्णेकल्पसूत्रेचैतद्विषयतेष्यते इति। अत्र भाष्ये स्पष्टं प्रवचनभावे विषयशब्दस्तेन प्रोक्तप्रत्ययांते
ष्वः स्वत्यन्तेः पूर्वमेवाध्येतृप्रत्ययोतः काश्यपिन इत्यादौ उत्तरपदत्वेचेति वार्तिकारंभेप्यवारस्युपपदत्वमात्रेण न्मलोपान्नप्रोक्ता
दित्यत्र तेनप्रोक्तमिति बहुवचनेन विपरिणम्यते तद्विषयाणीति तच्छंदोध्येतृवेदितृपर्यंकप्रत्ययपरामर्शी अर्थमात्रपराम
र्शी कठं महदिति वल्कं कठमधीतइत्यस्यासाधुतानापत्तिरिति दिक्। तदस्मिन् मत्वर्थीयापवादः। इति शब्दः प्रत्ययान्तं
चेत्तस्यसिद्धदेशनाम तदैव यथा स्यादित्यर्थं जनपदे लुबिति तु न्यायसिद्धानुत्पत्त्यनुवाख्यानमेव तत्र प्रत्ययान्तस्य दे
शनामत्वाभावेन प्रत्ययानुत्पत्तेः तेन निर्वृत्तम् इति देशइत्यस्यापि संबध्यते तेनेतिकर्त्तरि तृतीया अदूरं निकटं तत्रभ
वमिति समासः त्रयोऽर्थाइति व्याख्यानादिति भावः चातुरर्थिकत्वमिति चतुर्णां सूत्राणाम् अर्थेष्वातुरर्थ्यास्त
त्रभवश्चातुरर्थिकः औरञ् सुवास्त्वादिभ्यः प्राग्जन्मविक्रियते मत्वन्तेति सामानाधिकरण्यस्यन्याय्यत्वाद्भावर्त्तं

ले॰शे॰प॰ १२१

तुस्त्वानिस्यात् तथाचाहिमतमित्यादावतिप्रसंग इतिभावः रोपणी लुप्तपञ्चम्यन्तमेतत् येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्या
न्त्यप्रत्ययविधावपि तदन्तविधिः यथासंख्यानुरोधात्कुमुदशब्दयोरेकशेषो न कृतः पयइति प क्षाद्यन्तर्गणसूत्रम् वि
शेष्यानुरोधि लिंगवचने प्राप्ते आह लुपीति प्रत्ययार्थेन नित्यसंबद्धत्वाद्युक्तं प्रकृतिः लुपि लुबन्तार्थे प्रकृत्यर्थ
इव व्यक्तिवचने लिंगसंख्ये भवत इत्यर्थः लिंगातिदेशफलं कटुबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुबदरीति व्यक्तीत्या
दिकिं शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः वरणादिभ्यश्चेति लुप् तस्य वनं शिरीषवनमत्र वनस्पतित्वातिदे
शे विभाषौषधीति णत्वापत्तिः तदेतत्पाणिनिः प्रत्याचष्टे तदशिष्यमिति संज्ञानां लोकव्यवहारेणान्तत्र प्रमा
णत्वेन तु तदंशे शास्त्रव्यापार इत्यर्थः यथा दारादिभिः शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्याभानं तथा लु
बन्तैरपि शास्त्रीयप्रकृत्यर्थगतलिंगसंख्याविशिष्टस्यैव स्वार्थस्याभानमिति भावः एवंच लुबपि व्यर्थ इत्याह लुब्योगे
ति योगोवयवार्थस्तस्याप्रख्यानादप्रतीतेरित्यर्थः नह्यंगासंबन्धिनिवासत्वेनांगा इत्यादितो बोध इति भावः प्रत्य
यस्वीकारे बाधकमप्याह योगप्रमाणे चेति पञ्चालादेर्योगस्यावयवशक्तेः प्रमाजनकत्वे इत्यर्थः तदभावे क्ष कं॰स॰
त्रियसंबन्धाभावे पञ्चालादीनां जनपदप्रयोगो न स्यादित्यर्थः प्रसंगादन्यदपि पूर्वाचार्यपरिभाषितं प्रत्याचष्टे १२१
प्रधानेति यत्पूर्वाचार्यैः प्रधानोपसर्जने प्रत्ययप्रकृत्यर्थावित्येवं वचनं कृतं तन्न कार्यमिति सूत्रार्थः अतीता

पाराचैरिति। अतीतरात्रेरंत्यर्धप्रहरेणागामिरात्रेराद्यप्रहरेण सहितो दिवसोऽद्यतन इति लुङ्सूत्रे भाष्यकैयटयोः। विशेषणानां चाजातेः। युक्तवल्लु
पीत्यनुवर्तते तदाह लुवर्थस्येति लुवंतार्थस्येत्यर्थः यद्यपि लुवंतार्थस्यैतत्वातिदेशान्न विशेषणानां युक्तवद्विशेष्यवल्लिंगादिसिद्ध्य
ते गुणवचनानां माभूयते। मपि सिद्धवदरिष्टृन्द्र इत्याद्यविवादात्रापि जातिरूपविशेषणेन तदभावः सिद्धस्यापि जातिभिन्नविशेष
णानां युक्तवद्विशेष्यवल्लिंगादी स्यात् न गुणवचनानां माभूयतो लिंगवचनानीमेतत्सिध्यर्थमिदमिति भाष्यकृतः। आश्रयतः वि
शेष्यतः इदमपि वाक्यसंस्कारपक्षे। आश्रयविशेष्यस्य परं वै प्रक्रमेण विशेषणानामपि तल्लिंगसंख्यात्वं स्यान्मिति स्यापत्तिष्ठार्थानु
वादः। आश्रयत इत्युक्ते वाक्यसंस्कार एवास्य प्रवृत्तेः। अत एव विभक्त्यर्थसंबंधस्य बहुत्वाद्यर्थत्वे लिंगाद्यनुपपत्तिमाशंक्यानेनेत्याप
न परिहृतमनेकमप्यपदार्थे इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं चैतत् तत्रैव कैयटे संस्कृते मद्वाइत्यादि तु पदसंस्कारपक्षे साधुत्वमद्दे स्ववाचनिकत्वां
गीकारे तु समासाकडारसूत्रोक्तभाष्यरीत्या त्वद्वचनत्वाभावो दत्तद्वचनस्य प्रवृत्तो न भाष्यासंगतिः। स्पष्टं चैतत् एव भाष्ये गुणवचनवल्लि
गवचनानीत्युक्ते गुणवचनत्वे हि व्यतिनिर्देशासंगतिरिति दिक्। लुपीति सूत्रस्य विषयविवेकमाह हरीतीति। व्यक्तिः स्त्रैणतेत्यर्थः हरीत
क्यादिषु अत्यंति लुप् वचनमिति तत्र देवस्थः खलुतिकावरणादिः। विशेषणानां चेत्यस्य प्रतिषेधमाह मनुष्येति चंचाभिरूप इति स
ज्ञायामिति कनो लुप् मनुष्य इति लुप् न चैवं विशेष्यगतलिंगादिविशेषे सामान्ये नपुंसकमुक्तमभिरूपपद इति वाच्यं लुवंतार्थ
द्वष्टलिंगस्य तद्विशेषणे विशेषणानामिति प्राप्तस्य निषेधेपि वस्तुतो विशेषस्य पुंस्त्वात तद्दत्तेः। प्रसारव्याने तु लोकत एवात्र

ल॰शे॰प॰
१२२

पुस्त्वबोध्यं कुमुदादावितिं अष्टाध्यायीनंतरे इत्यर्थं वा ग्रहणेनेति ॥ अन्यथा तत्र पाठसामर्थ्यादेव ठक्कोः विकल्पेन लोपे तद्धे यत्रर्थस्य स्पष्टमेव च
ड्विति अष्टाध्यायावपि पठतां मते स मेति बोध्यं नद्यां मतुप् समासेन मतुपि सिद्धे पृथक् तरे विधानार्थं न द्या॥ अपिदेशत्वेन तद स्मिनिति
प्राग्वारेण वाधनार्थं चेदं मध्वादिभ्यस्तु शब्दपाठस्तु ॥ ओर जितिस्त्वत्रस्य भाष्यविरुद्धः तत्र हि ॥ शरज विधेर्नद्यां मतुप् विप्रतिषेधे
नेत्यस्ये दृष्टमतीतादुदाहरणं दत्तं कुमुद्वान् ॥ अपमत्वर्थे वेति न पदांतस्त्वे भाष्यके यत्ययोर्वतस्वानिस्पादेरुक्तं न ॥ अल्लोपस्य स्था॥
निवत्वात् न पदांतेति निषेधस्तु न पदे परतस्मन्नरमावयपवकत्ते पर पदस्याजादेशस्पेवत न्निषेधप्रवृत्तेः नचपर्वत्रासिद्धे प
नस्थानिवदिति निषेधः नपदांतस्येदतानंतरत्वात् ॥ अंतरंगासिद्धत्वं तु नात्र कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यां तद प्रवृत्तेः अपड्ति ।
नड्प्रा प्रियोगपताभावे रोणवमुक्तव तृतोऽपइत्स्य सासित्वान्नेद्गंपमादुपधायाइत्सेवोचितं प्रकरणं प्रकरणमसिद्धमिति पदस्यमा
श्रेणवत् दूषितइति दिक् ड्वित्वं तु टिलोपार्थं पित्वं तु न र विषयत्वेनाद्युदात्तकुमुदशब्देउदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्त्यामतोरनुदात्ता
र्थं महिष्मानिति ॥ अत्र प्रत्यये भाषायामित्यनुनासिकानमकारसवर्णानुनासिकाभावात् ॥ अनुनासिकविधौ सवर्णग्रहणाप
केर्थेणसवर्णोनुनासिकइत्यर्थात् यादादोपधः नडाद्यंतरिति । नडाद्यंतर्गतविल्वादयः कृतकुगागमाउच्चारणर्थाकारसहिताः
सूत्रे निर्दिष्टाङ्गाख्यानोक्तोगणपाठ भावाच्चेति भावः धूमस्य किमिति तेभ्यः परस्य छस्येव संभवत्यतिप्रसंगः सन्निपातेति ते कृप॰
षामनंतरापायेउभयोरप्यपायइतिस्मापेनेत्यर्थः ॥ अस्य चेदमेव ज्ञापकं ॥ अत एव पंचेंद्राण्यो देवता अस्य स पंचेंद्र इत्यादौ ही बोलु १२२

क्यानुकोनिवृत्तिः लुग्ग्रहणमितिठल्लोपइत्यतोलोपइत्यनुवर्त्तमानेइत्यर्थः लोपग्रहणानुवृत्ताउपधायाइतिवर्त्ततेनवा ॥ प्राचेय ॥

हे यमाचसेति ॥ पुंस्त्वादेः परस्येतीकारलोपापत्तिरितिवोध्यं इतिचातुरर्थिका ॥ घ्नेमार्थइति विशेष्यतयाभासमानइत्यर्थः एवं

चेदंत्वेन भासमानमपत्याद्यपिनशेषः ध्वनितंचेदंतस्येदमित्यपस्यपीति वार्त्तिकेन लक्षणं चेत्यादिशेषिकात्मनुवर्थीयादित्व

स्वविषयत्वाभावमावश्यकमिदंतस्येदमित्यादावपत्याद्यर्थस्याग्रहणायाधिकारोवश्यकः ॥ प्राजंतमिति ॥ प्रमयस्याह च

र्थात्नटावतादत्तिरणशब्दइतिभावः ॥ प्रतएवदाक्षिणास्यइत्यत्रनपुंवत्वंके चित्तुठक्छसोऽस्तिवार्त्तिकारंभेणभाष्यकृतासर्व

नाम्नइतीष्यातदप्रत्याख्यानेन चेष्टरतिमत्वादनमपग्रहणेपिनदोषः ॥ प्रतएवानव्ययात्प्रस्यपांतरेणरूपांतरं नेत्याहुः ॥

रांकेवकोमनुष्यइति मनुषतत्स्यपरितिवुजरंकुः कच्छादिः रांकवोमनुष्यइति क्वाचित्कोयंपाठः रंकोमनुष्यग्रहणानर्थकस्य

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात्सेरणचेतनमनुष्यष्यकगणेवाधसिद्धेः तत्स्थष्यकगणज्ञापकमितिचेन्नानिष्टत्वात् ॥ प्रणग्रह

णानर्थकंचकच्छादिम्योएविधानादितिवार्त्तिकात् ॥ प्रतसत्पाठसमर्थनेनाभिनिवेष्टव्यमित्यलं वर्णुरिति ॥ प्रहूरमवक्षे

त्यर्थस्वास्त्वादित्वादरणजनपदेलुग्वर्णुः सिंधुनदः पदांतत्वात्मत्वाप्राप्तेराह हस्वानाद्यो ॥ पूरणपातरणः ॥ शरीहिज्ञोप्यादिति

भावः वत्समाराणाविति सायंचिरमित्यादिना काकतीरमितिककतीरः प्रकृतिः कारवतीरमिति पाठांतरं संज्ञात्मतायाइति स्र

त्रे पंचम्यर्थे सप्तमीति भावः उदीच्यग्रा उदीच्यग्रामात्कि मायारः मध्यदेशग्रामाप्येवहुचकिं ध्वंजीडीषंतस्य ध्वांजः ॥ ध्वे

६३१ १२

ल॰श॰र॰ तोदात्तात् किं शार्ङ्गरवी। अनेनायं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। एतदुदाहरणेषु स्वरप्रत्ययस्वरे विशेषः यस्योत्तरयः उदीच्यग्रामलक्षण
१२५ ञापवादः तस्याश्चानुवृत्तेः शार्ङ्गरवीयमिति सत्रद्वयेपीत्यर्थः एतन्निर्मूलं सत्रभाष्येत पोक्तत्वात् क एवादी नीगर्गाद्यते ङीण्त्वेनातत्र
शार्ङ्गरवीयपत्ते एव प्रत्ययस्त्वात् अर्थाधिकाराद्व्यापितदेवेति भावः अपवादइति प्रतिषेधइत्यर्थः लिंगमिति ते नोहूत्वात् किं
पिता औद्दालकायनः पुत्र इत्यत्रेत्यर्थ प्राचामिति तरते य्यौलुक नवृद्धिर्पा अप्राचामिति जातो सौ च बहुवचने तेन च आ लोपसिद्धिः अ
पदे शिवद्भावात् ङीपसिद्धिः आदिरिति किं स नाकिनयने भवः सा नासंनयनः वृद्धिरिति किं यस्या चामादिर्हलि स्यपोः साम र्था
स्मात् चरहित सार्थराहित इत्यादावेव सान्त्वोपगवी यादाय सेतिसंज्ञिनो व्यपदेशाय अप्राचामिति किं तदन्तावयस्यादि
द्धिरित्यर्थ औपगवीपादावेव सात्लगार्गी यादोरङ प्राचामिति विकल्पोऽयं व्यवस्थित विभाषा चेयं तेन शैषिके ष्वेवदं अ
प्राग्देशवाचिनो हृऽदेवदत्तयोरत्र शैषिके पिनदेवदत्तीयइति अत्र देवदत्तो मनुष्यनाम काश्यादिगणे च प्राग्देशवाचि देवद
त्तीया इति भाष्योदाहृते इत्येवं ग्रहणमितिनातष्टजिठो अतएवात्र देवदत्तीया इति भाष्ये उदाहृत अत्र नाम शब्देना धुनिकसंकेति
तमेव अतरा वेङ प्राचां देश इति सार्थकं पटी पादितु गहादित्वात् साधितिके चित् अन्ये तु रूप्याबोधक शब्दत्वमेव नामत्वं के॰स॰
पशुनाम मः कारनाम्नीति विवृ एङ प्राचामिति तु देशवृत्त्यर्थेदंडादरेवेति नियमार्थं पटीपाद्यनेनेन वसा धिवसाधुः उच्चार १२५
णार्थेइति विधेय घटकसत्वेपि तदतिरिक्तफला भावइत्यर्थः वृद्धात्स। अत्रा देश इति संवध्यत इत्याह वृद्धा देवे ति। वि

परीतनियमस्तुनव्याख्यानात् धन्वमरुदेशः धन्वविशेषव्याख्यानात्स्वरूपपर्यायाणामग्रहणमवृद्धत्वाच्चेति भावः देशवाचिनइति
।एतएव धनुर्वाचकधन्वशब्दस्यनग्रहणं उत्तरेणेतिरोपधत्वादिति भावः ईकारेति व्याख्यानाद्दीर्घग्रहणमिति भावः जनपद
त नदवधेरितिकर्मधारयस्तेन सुजनपदएवावधित्वंचसन्निधानाज्जनपदप्रत्येवजनपदत्वेन सिद्धावपिउत्तरसूत्रे
णात्रिगर्तशब्देपरमपिगर्तोत्तरपदछंबाधित्वावुञर्थंतदाह त्रैगर्तकादजि। दार्वक इतिदार्वाइतिवहुवचनान्तात्पंजनपदे कालं
जरकाइति कालंजरेषुभवाइत्यर्थः कच्छाग्निवजनपदेत्यादिनिकृत्तदेशइत्येवके वलस्यापिकच्छस्यदेशेवृत्त्यात तदर्थमुत्त
रपदग्रहणं।अन्यत्रसामर्थ्यादेवतदंतविधिः सिध्यतिदाहकच्छकुंडाग्निसिंधुवक्त्रे बहुवचनीः प्रकृतयः गर्तेतिपाठे जनपद
तदवधेश्चेतिसूत्रस्य भाष्यविरुद्धः नागराब्राह्मणइति कच्छादिषु माहिष्मतीसाहचर्यात्स्त्रीशब्दस्यैव नगरस्यग्रहणमतान्नठक
ज्ञ्याचांग्रामनगराणामितिसूत्रे नागराइतिभाष्योदाहरणादितिभावः विभाषाकुरु। कुरोः कच्छादिपाठसामर्थ्यात्सहोरिसिद्धेयु
गंधरार्थाविभाषाकुरुयुगंधराभ्यांजनपदेत भ्याम्वृद्धादत्रीतिनित्यं प्राप्तेविकल्पकोपधात् प्रस्थोत्तरपदेनसिद्धेजनपदवुञ्च्वोधार्थमिदं
तनुदीच्यग्राम लहणाज्जवाधनार्थं महिषिकामाहिषकावाजनपद वुञादेरिति। सिंधोरोर्देशेठञ नियमार्थमिति साल्वादेवेतिविप
रीतनियमस्तुनव्याख्यानात् सुरवेत्यादिचत्वारिगहादंतर्गणसूत्राणि देवकीयमिति सूत्रमत्रदेवानुग्रहइतिभाष्यात् देवस्य
दमित्यर्थेदेवद्यनञाविप्यपीति वक्ष्मितस्वकीयमितिस्वार्थिककप्रत्ययांतात् छइत्येके राज्ञः देशइतिनसंबध्यतेअसंभवात्।

ल॰शे॰प॰
१९

ब्राह्मणकीय इति। कोपधात्वादणाप्राप्ते अप्रयोमुखीयमिति वाहीकग्रामे भवः प्रातिठ ञिठौ प्राप्तौ ठञिठादेरिति। नगरान्तेरोपधेतोरितिवु
ञादिशब्दार्थः। विभाषा अमनुष्यशब्दो यौगिको व्याख्यानात् कुकणय देशवाची भरद्वाजशब्दः प्रवृत्तिविशेषेण व्याख्यानात्
उष्मादस्य अत्र सूत्रेऽपि न यथासंख्यमनुस्वरितत्वात् नचैकरेवरवात नविधीयते चेन्न तस्य ससहायतो द्योत्यते सा च प्रकरणाच्छे
नेति यथासंख्याप्राप्तिरेवेति वाच्यम् ससहायता द्योतनेऽपि तस्याः सर्वध्मतब्रह्माको हि तथा द्वितीयोपस्थितेः विनाप्यपर्यवसानेन त
तत्प्राप्तेः नचैवमपि प्रसपत्रे विधानानन्तर्यात्प्राप्तिरिति वाच्यं विकल्पार्थेनापहेतः भावमात्रार्थत्वेऽपि अन्यभावार्थकत्वाभावात् प्रकृ
तेचमहाविभाषया वाक्यस्य सिद्धत्वादन्यतरस्याग्रहणबोधित तदभावेन वैयर्थ्यलक्ष्यसंस्कारवेलायां ज्ञानेऽपि विध्यर्थे प्रमितिका
लेऽत्र यारणामनुपस्थित्यात तस्याप्राप्तिरिति दिक् चाध्वेरिति विधेयस्य निहितचस्य विधेयसमुच्चायकत्वमिति भावः तस्मिन् पूर्वसूत्रे सा त्वादि नि
र्देशेनप्राधान्यात् स्वजस्यैव तच्छब्देन परामर्श इत्याह स्वजीति एकवचनइतियोगिके षष्ठ्यर्थे प्रथमा द्विवचनं तदाह कार्यवादिनोरि
ति प्रथमयोत्तर उत्तरपदे त्वसुत्रेऽत्यादुदाहरणे कालाहृज। कालग्रहणं यथा कथंचिदपि कालबोधकानां ग्रहणं तदस्य परिमाणसंख्या
पाइति सूत्रेपायः कालवर्त्तते समकाल इति भाष्योक्तेः रमणीयादिष्विति प्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेमपि लत्रैवोक्तेः अत सायप्रातिक इत्य
त्रठञ्सिद्धः अन्यथा सायंसमुदायस्य सायंवाचकत्वाभाववत्काल समुदायस्य कालवाचकत्वाभावाद्ञ्न स्यात् मम तु पर्याकर्थ क्रैय॰
चित्कालेबोधकत्वमस्त्येव सायंप्रातिकः पौनःपुनिक इत्यत्र तदंतत्वेन स्याणिवत्त्वेन वा अपत्वस्यानभिधानात् त्रु त्रुलोन भव १९
तः नत्वाहृत इति सूत्रे भाष्ये तथा प्रयोगात इतियावदिति। नच छेनहृत्तारणा स्त्रृ तृ तृलोक्ष्य विप्रतिषेधपरसंतत्र सूत्रस्य भा

यस्यासंगतिः तावत्पर्यंतं कालाधिकारे हि परत्वेन छेवाधकठजपवादतयोत्कृष्टबलानामरणादीनां दुर्बले न संप्रधारणायोगः तदधि
कारा भावे हि तदपादत्वमेव नेति न दोष इति वाच्यं तेषां छेवाधकठजपपवादत्वेपि परस्पर परिहारेणाचारितार्थ्यं पूर्वकं युगपदसं
भवस्यैव संप्रधारणावीजत्वेनाभिदोषात् ऋतोर्हश् अरहाशब्दाः स्वज्ञाम्भ्रेष्टेति सञ्चम्पर्येणापि कर्मविशेरूढो यद्धुरादीनां च ॥ घञ्
परस्य वृद्धिरिति नानुवर्त्तत इति कैयटस्तत्त्वे निरूपितं रहतदादिग्रहणमपि एवं च स्वग्रामस्वाध्यायपयोः पाठो नियमार्थः स्वशब्दोदत्तपरेवृ
·तितेन स्वार्थिकोः स्वाभाविकमिति सिद्धमिति ह्वरादीनां चेति तत्त्वे नाष्टेश्वेनितंतत्रस्वाध्यायेसर्वे स्पोपराम्भः पूर्वेणैव ॥ प्रत्यानादेरिस्मनुवर्त्तत
दनंतरयोरर्थे पर्वा चेवाप्तिति व्याख्यानात् संधिवेला ॥ ग्रहणग्रहणं पौर्णमास्या ऋतुवाधितुं वचनं तुपया प्राप्तिविधानात् ठञ्वाधेनेन च रितार्थे
संधिवेलादिगणे श्वस्तोवेति पाठाच्छ्वस्तिकशाश्वतो सिद्धाविति नलोपित इति तत्त्वस्य भाष्यस्वरसः तत्राद्यकोदेशाभावटिलोपाभावौ येषां
चेविरोधः शाश्वतिक इति निपातनात् शाश्वतशब्दात् एव निपातनादवयानां भमात्रे इत्यस्या नित्यत्वाद्धि लोपाभावात्तरवारातीय सिद्धं तथापि
तिष्यपुत्रे काले नव मिस्यर्थः चाहृ यानहि वृत्तीति प्रशब्दस्य दीर्घः अत्त्वरोपवादः सर्वत्राणश्च छंदसीतस्य निवृत्त्येव सिद्धे सर्वत्रग्रहणस्पष्टा
र्थं तुटः चागिति ॥ प्रत्ययांतरंगत्वात्तुटि अंगात्परस्यैव तस्य पूर्वनिर्दिश्यमानत्पुराब्दस्य ततः परत्वाभावान्नस्यादंगनिमित्तयोर्यौरित्यर्थस्तु यदागमाइ
तिन्यायेन विशिशिष्टग्रहणेपि निर्दिश्यमानपरिभाषया परेवादेशाइतिनदोषः ॥ प्रत्यार्थ एवम् निर्देशो लिंगमिति वो एवं शेवसिके पंगानिमि
त्ते ठस्येति व्याख्यानात् एवं तुध्यपि न दोषः सायंतनमित्यादि सायंचिरयोर्मान्तत्वं निपातनादिति भाष्यस्पष्टं सायमिति ॥ अव्ययेषु पठितादव्यय।

ल॰शे॰प

१६१

त्वैवैव प्रत्ययसिद्धौ सायंग्रहणं ज्ञापकमस्या व्याप्तं घञंतं सायशब्दस्तु सायाह्न सायतरशब्दयो सायेइति सप्तमंते च कालपरः साधुर्न्नास्येत्येतन्नि
पात्यतत इति जितितद्भाव सायमंडनमित्यादिस्तु साध्वेव ॥ अत एव यथा मासे कालाधिकारावाधः ननु चिरमित्यस्याप्यस्य येषु पाठन्न उ ग्रहणाभ
पिवसर्प चिरशब्दादु जेस्त्वप्रत्यये नैववाधसिद्धेः नवाभयत्वप्रयुक्त उत्सुलार निमित्त ज्ञापनार्थं तत तेन ज्ञापनार्थं सायंचिरं तिकादि सिद्धि रि
तिवाच्यं ग्रहणस्याप्ययितत्वंस नवा इति चेत्सत्यमव्ययेषु तस्या ग्रामातीकि त्वात पररूतपरत्ववत्सरे पराइदर्वतरसंज्ञापारप्रवृत्ति भ्रम
पत्तमुदायेन चेत्संज्ञागम्मतइत्यर्थः नेहर्शरद तस्य उत्तर पदस्य ॥ अधिकोरायामिति ॥ अतरवात्तरपदवृद्धौ सर्वचेति स्वरविधायके उत्तरपदा
धिकारविहितवृद्धिपरिग्रहः सिद्धातिपूर्ववार्षिके वर्षाणां पूर्वइत्येकदेशिसमासः ॥ आदिवृद्धिस्तु न उत्तरपदवृद्ध्यपवादत्वात् ॥ अत
एवहगेतित्र्ये सर्वपदस्य चेति च रितार्थं सत्यपि सं नैववाधात पूर्वोविरतितिवृद्धितार्थेति समासः सूतोरिति सूत्रवाचकाहूद्धिनिमि
त प्रत्ययविधौ तदंतविधिर्वक्तृ भावप्रत्ययवाचकानां पूर्वपदत्वइत्यर्थः पूर्वत्र उदाहरणातेन तत्रैव वर्षा मय एक सर्वत्रारोपेतिदुगणो
सिद्धेरहतु प्रत्युदाहरणेति न तत्रकालाद्वुजे वृद्धि महिद्योकि पौर्वपातृअहरणं तेपा नवाचिनिकरावाप तदंतविधिः अनपदेति तर
धिकारेवृद्धदर्शासने नेत्यर्थः सूत्रवाधेति जनपदवाचिनः शब्दस्यानंतरे प्रत्यये विधीयमाने तदंतविधिर्यदि स्यात्तेति भावः परः के॰प॰
सम्भवतीत्यर्थः ॥ अपमपि वाह्निनिकएव पौर्वपञ्चालइति ॥ अत्र पूर्वशब्दो देशवाची कालवाचीत्यपि केचित् दिक्शब्दपदत्व वाचि
त्वाचकशब्दस्यैव ग्रहणमेतावता तदंतविधिविषयाभावान्नवुज शब्द ग्रहणं तु स्वरूपमेव पौर्वमगधकमित्यादि जित्सज्ञवृद्धि विधा १६१

यकेवृतिपदोत्तत्वाजानपदत्वदवध्योस्त्रेति प्रसयस्येवग्रहणेन तेनैवतत्रापितोयंतदंतविधिरित्युक्तं।प्रमद्रा मित्यस्यैवेयपर्यायत्वे।उ
त्तरापथइति प्राचांग्रामेस्तुत्तरस्त्रेद्दिशशब्दस्य धोयपास्यादित्यर्थे मित्यर्थः सुसर्वार्थदिशाजनपदस्यामद्रराणामित्युक्ते स्वादिमः पदस्यादि
मद्रस्यपपुंदासः संभाव्येतेतिइहार्प्योपिसइत्यस्ये प्राचांग्रामनगराणामिति देशातिदेशः।पद्यपिनगरस्यापिग्रामत्वमस्तितथापिनगराणामित्युत्त
रपदस्वैवनगरमाहेति विशेषणग्रामाणामित्यंगविशेषणमित्यर्थः प्रमयं पर्वेषुकामशम्यादिः समुदायोग्रामनामधेयं पूर्वपाटलि
पुत्रादावुत्तरपदस्यैवनगरस्याहेतिवृत्तिः भाष्यतु ग्रामत्वादवनेति इनगरग्रहणं प्रसारणात पर्वेषुकामशम्यादोपदेके देशस्यायेनोत्त
रपदस्यापिग्रामनामधेयत्वमस्येवेतितदाशयः तदत्रमसेलपिध्वनितं तदाह दिशइत्यादिना पर्वेषुकामशमेणप्रकृते तः संज्ञा
त्वादिक पूर्वपदादितिजान पूर्वपाटलीतिपाटलिपुत्रशब्दस्य दवयवेवर्ततइतिसमानाधिकरणसमासः।प्रमावास्यापावपकेस
ऐवेलापगास्त्वेदीर्घपाठइत्यत्रस्त्रेमावरपदमतरस्यापिस्त्वेव भाष्येसम्यक् नतत्रवाचिमइतिन तेत्रपुकत्वेइवाचिमइत्य
र्थः लुक्तः।अत्र धननिहे प्रसजेनन शास्त्रोपमसभवात विवेति लुक्त्विति लुकिजातार्थगतस्त्रीत्वप्रतिपादनायपुनरारंभे
मत्स्यादेरिति।अन्यथारेवतीरोहणीनहत्त्रइतिगौरादिषुपाठानहत्त्रवाचित्वाभावेनसनस्यादिति भावः कृतावितिविधानसाम
र्थ्यान्नाप्यपलुके नित्यमिमेवेति फल्गुनी।अषाढेति भाष्योदाहरणात।प्रतिपासपीति अंवे।स्त्रीपाइत्यादिभाष्यादहरणात।९
त्रेचित्ररेतीसादिलुम्वचनं भाष्येवहे त्रेमावहुल्लमित्यस्मात्रित्त प्रसारणात स्यानातपा स्त्रत्रेसमाहारद्वंद्वस्त्वपदकसमाहा

रद्वंद्वः तेन स्त्रीलिंगयोर्गोशालखरशालशब्दयोर्ग्रहणं विज्ञायत इति ॥ प्रत्ययघापित्यादिना प्राप्ते कदेश विकृतमात्रेनतत्रापि लुगिति शेषः एतेनक
तेन पुंसकत्वं स्वीनामेव द्वंद्वः गोशालखरशालयोस्तु लिंगविशिष्टपरिभाषया सिद्धमिति हरदत्तोक्तमपास्तं कृतमूस्वस्पर्लिंगप्रत्यये केशिस्यात
नेवात प्रतिपन्नत इति कालाद्वञ् ॥ निवर्तितं ॥ ग्रो सेर्गिकारारपुनः संधिवेलादिसूत्रेण अनुज्ञातइत्यर्थः कालात्सधु पुष्यदिति पुष्यविकसन इ
ति दैवादिको तोरस्य पंत उत्पन्नव इति यावत्कालादिति वर्तते ऽपक्त इति तत्रे भूतकालो विवक्षित इति भावः ॥ प्राप्तपुजो ॥ प्रावृषिनीयुक्ता पौर्णमासी
कालाप्य त्वे त्येतत्संहितदयस्मणं इत्येतद्यान्वयायकालादिसूत्रस्य संबंधापचकलापादयः कालेलाक्षणिकाइत्याह यस्मिन्कालइतिफलेमि
ति ॥ प्रत्ययस्यफले ज्ञापितत्वेन तेन फलो विहितस्य विधानसामर्थ्यात्लुग् न भवति उपचारादिति भावः एतद्धेति विषयस्वामणमुपचारः ग्रीष्मावरसमादि
दिसमाहारद्वंद्वः ॥ अवरसमकमिति ॥ आगामिवर्षागामाद्येवर्षेदेयमिस्यर्थः ॥ अवरशब्दसादिकशब्दत्वादसंज्ञापानप्यत्वेकर्मधारयः त
दस्य प्रथमातात्संदोषपधिकाषस्यैणादयः क्रियाकारणभावमूलकमवधसे वविवक्षणादित्यतिवक्ष्यत्थ मम्यस्तकालस्य स्वरूपेणास्ु
हनायोगानृत्संस्हचरितक्रियायालेक्षणत्याह निशासहचरितमिति तत्रभव नवनमत्वेसत्ता प्राचानग्राद्दक्षीयपनगरवाचिपन्नगरात्म
गतेत्रेत्यर्थः जांगलधेनुउत्तर उत्तरपदवि भाषितविभाषितवृद्धकमित्यर्थः परिनुखमिति वुजेनार्थे पर्यरीति समासः एषापचानामिति
॥ प्रादरयो विशेषणं तत्फलमाह देविकाकूलइति सोदविकेतुनात्वदेविकादृष्टप्राप्ते ॥ प्रत्ययवृद्धिपदानुवृत्या वृद्धिस्तत्काकारविधानाद्धि
विकोनार्पइत्यादेपुंवत्वनिषेधसिद्धिरित्युक्त ऋतुषपाकपज्ञोलपज्ञः वैश्वदेवहोमाभावानवपज्ञ ॥ आग्रपण ॥ अनंतादत्तार्थे इतिकठुत्तर॰ १९२

दप्रकृतिस्वरेणमध्योदात्तवाजपेयाद्यर्थ इत्यर्थः तदर्थमावश्यकमिदं मंतोदात्तपाकयज्ञादावपिपरत्वात् प्रवर्त्तत्वे इत्यभिमानः यज्ञार्थम ६५३
त्रेवाह्मणकलेपुलाकृतिकत्वेनव्याख्यातव्यनामत्वंवोध्यं॥ पृथ्वाये छेवेति एवकारः सफलार्थः नृतस्थमिति पैरोगशिककाण्डमितित्पुरो
डाशमधिकृत्यकृत पौरोडाशं तदेव पौरोडाशिकमितिविनयादित्वाठ्ठक् किं साधुकार्यकर्णककरणपरत्वादिति छेः॥ प्राग्वः तेर्यइति धर्मादित्वाठ्ठुञ
प्राग्वः॥ देशवादित्वेत्वाय्यानठक् प्राग्वः॥ अरारग्रहणं तदपादनात् सादेयमाविहितानवाधित्वाराणं॥ प्रमयायमानठकवाधित्वात्सा
वस्मृत गोत्रादततः प्रागतइत्यर्थे॥ ब्राह्मो चेमिति॥ प्रभृचरागतमित्यर्थः इति॥ अभिमानः॥ प्रभृचोभवमितिवा॥ श्रीहृत्रज्ञादयोप्येवं॥ अनेकम
र्थवास्मरणादित्वात्यञ एतेसर्वे भावार्थकप्रत्ययाता एवेतिमतेत्रेतत्स्वेलेरेवालरवकप्रमादात् प्रभवतिप्रभवः प्रथमप्रकाशनेतास
त्ति॥ जातएवेदनेनिर्देशात् विहरावालः वापर्यायोविहरशब्दः एतद्वृत्तिविषयः शारीरकमितिजीवमित्यर्थः शरीरशब्दात्स्वदमित्य
ण्स्वार्थिकः सोमदेशो पापात इत्यपसोदाहरणं निपातनत्वादिति सभाराजेतित्रेमनुष्यशब्दात् ग्राष्ट्रः पिशाचादेनाहमुक्तेरि
तिभावः तासंते निवासइत्यधिकरणे घञ् अस्येतिकर्त्तुः शेषत्वविवक्षापांषष्ठीतु॥ घाभिन्ननिवासस्यवाचीत्यर्थः लघुप्राधिक
रणाकवासकर्त्तेतिफलति॥ आपुघञौ किपार्थोपपदसतिचतुर्थी आपुघञौविनाभिधातुमित्यर्थः पर्वतइतिप्रकृतिविशेषणपर्व
तादितिस्तत्रेपाठांतरे पर्वतेइति किंसाकारूपकः॥ आपुघञौविनः येपघत्वाठुञ तंदीसलाशलेतितालव्यपाठोनृतो॥ अविनादः॥ अत्र

ल॰शे॰प्र॰
१९३

स्वरूपस्यहाणं॰प्रदेशकालादिसंस्पवैयर्थ्यापत्तेः गोत्रेतिलौकिकमिह गोत्रं वृद्धद्व्यमिति॰औपगवकइत्यादौ॰आरव्यागुहरणात् द्वाविपः प्र
रइत्यादौ प्रवरशब्दान्नपातीनइति॰प्रसप्रवराध्यायप्रसिद्धस्वरूपलौकिकगोत्रत्वाभावादेवसिद्धे बहुलग्रहस्य प्रयोजनांतरमृग्यं॰
दैविपा[illegible]पारवीयइतिवत् जनपदिनां जनस्वस्वामिसंबंधेमत्वर्थीयं दर्शयति स्वामिवाचिनामिति सर्वशब्दत्वेनमद्रवृज्योः कन्॰अंगाज
नपदइतिदृष्टांतार्थं॰वृद्धत्वादपीतिवुञ् पंचालब्राह्मणाइति॰प्रभेदापवारोत्रबोध्यः पौरवइतिपुरुः पुरूवीनजनपदवहुवचनेइति।
किंपक्वहुवचनाहुवचनयोः सत्यपिशब्दभेदेतिदेशापेवत्करणं पापजनपदवाचीततस्तजनपदेप्रसपायथा स्याजनपदांतर प्रत्य
योमाभेदितिहरदत्तः तितिरिवइत्॰प्रारभवहसमाणाः प्रत्ययासेनेकादिगिसेत्यर्यते छदसिवा वेरप्यते शौनकादिभ्यश्छंदसीस
तेश्छेदोग्रहणस्यसर्वमपकर्षाहुत्तरत्रानुवृत्तेश्चतदाह छंदोब्राह्मणेति तेनतितिरिप्रोक्तः आकइत्य त्रेनतितिरिर्यादिभ्यश्छणवसत्र
छंदसीति नियमहूपाश्रयणादप्यत्रच्छंदः शाब्देन कल्पस्त्राणपितत्रचरितेत्वप्रीतिज्ञयाधिकार्याविगतेः कोपपयको
॰श्यामाकल्पेपित तद्धुषयते प्यते कलापिवैशंपायनां ॰हरिद्रुः छगलीतुवुरूरलपञ्चात्वारःकालाप्यतेवासिनः हेतापानव॰यालेविकेर्लिंग
कमेलञेचामारुणितांडव्यपायानकठकलापिनः कलाप्यतेवासिनांवैशंपायनशिष्यत्वादेवसिद्धेतद्ग्रहणं[illegible] पाणि ल॰स॰
प्याणिनग्रहणं यत्रवसानीतिकणवादिभ्यः प्रतिषेधस्तद्धुषयताचेनेतिवचेनमेवारभ्यं शौनकादिभ्यश्छंदसिछंदस्यसिधेप १९३

एकेनाशीतिः छंदसि किं शौनकीयाः शिक्षाः ऋग्वेदमात्रविषयत्वमित्युक्तिः तेनाकलापी तित्तिरवस्य नाप्यविरोधात् कलापिनोऽवचनसा
मर्थ्यादप्यसिद्धेः पुनरग्रहणमनुमतोपिविधानार्थं तेनमा चुरेण पाकामधुरीं वृत्ति रित्यादौ ध्यादिकं न भिद्यतस्तत्वमि त्युक्तत्वात् पादकस्तत्रैव यानदस्तत्र
नेटस्तत्रेन नटस्सत्रजानो हि नट त्वं संपत्तिरेवं तज्ज्ञानेन ब्रह्मरूपत्वेन सर्वज्ञानात्कर्मस्वनादरेण भिन्नत्वसंपत्तेः वेदांतान्विविधिवत् श्रुत्वा तत्त्व संदर्
शनाद्दृढ इति मन्तव्यः सताम्प्रति विजिज्ञास्यः सम्यक्ववमेवतु दृष्टव्य स्तव्य मंतव्यः श्रोतव्यश्च दृढ जाति रिरिति याज्ञवल्क्योक्तेश्च विविदिषावाक्ये
पितृपरिवादिनां करणानां शब्दतो गुणमतो ॰ प्रयतः प्रधान मतेत्वदनरएवान्वयः कारकाणां तद्गुणानां कारकैः पाचक इत्यादौ गुणमतात् यथा
मध्यन्वयदर्शनात् पशुना यजेत ग्रामाय वा जिगमिषतीत्यादौ ग्राममग्रामः कर्मेड्यस्तु नयमितिमहाभाष्यकारीत्या वेदनं छायां वा मयज्ञापिके
रणत्वमिति तन्नत्व विरोधः वस्तुतस्तु छायावस्तुसौंदर्य वलेन सि ध्यातत्र करणापेक्षाणां स्वरांतरपत्वा अपिपृ स्वगाहपत्याहवनीयावतरे
णान्ते रथ्या वा भावा वृ तिपद्यत का तत्र प्रापश्रुतिरिति नेतन्मनसि कुर्वीरित्यात्मनस्साहिते भवंतीति तच्चेन्मनसि कुर्वात गार्हपत्यादावि च्छिन्नासुदक
धारांहरंतन्वतीति आत्मनस्य हितं सस्य मध्यवर्तकल्पितांऽतिपरं पर्दलयः संमस्य श्रवणं कुर्यादित्यस्य श्रवणेन व कुर्यादित्यर्थः रातेन हि
देमात्राधेयत्वाविशेषेत्सतत्वमस्य च तं निहन्वदिति भिन्नत्व पाराणडत्यर्थः गीनिर्मिडकस्तु तेन वर्जेत परा शार्थ्यं व्यासः प्रनपारोपितः। हुत तव्यते नेकृति
नोति सह यो ज्यते तायातनसहकद्विकृपादिकरणस्याप्यनित्यर्थः सादान्मनीति ग्रनीति पृक्ति भावः तस्मात्तु स्वभावाद धिकरणशक्तिप्रधानं तत्तीयापथ्य ध्याने
मिकृन्भोजन्तस्सत्वे कपटः स्वरादीति तत्र करणपठितत्वहुतपरिगणनेपाठादित्यर्थः कुलालादि भ्योऽइदमग्रेऽपि छुप्रान्त्रपादयाद्योपवादः केचित्तुपदय

लशो०४
१६४ त्यवृद्धिं वदति तस्येदं। अत्रेदमित्यनेन शेषत्वं तत्सर्वरूपं प्रत्येनेन प्रत्ययविधानं। अपत्यादीनां तु नके नापि रूपे रोण समर्थताशेषत्वाभावात् भो
चेति पचि भमिति स्तत्रानंतरं इत्यणीति विकल्प इत्यमितर्थः तेनाकडारस्य त्वात्सदत्ववाधासिद्धिः। प्रागिनाम्नि घे इति। अत्र त आविति एप कविंद्घिः स्रो
पाग्नीधु इति। अस्मा च्छरणेर्थे छ एव गतेनोत्तरेण ग्नीध्रीयं पश्च इत्यमिति वाख्यातं पत्र सर्वाप जेत्स थेग्रहणं एवमुत्तरत्रापि पितदाहाश्वरथ
स्येति इदमपि रथांग एव वाह्य इति। अर्थनिर्देशायमत्रैवं हृद्वाहुन वैरेदेवासुरेति वार्त्तिकपाठः हे हे इति तु लेखकप्रमादः तथा पाठे मेधु ति
कापाम तिव्याप्तिः भाष्ये त्र स्तु वैर इत्येव पाठात्र हे हे इत्येवा हृशिष्टं तु श्री अ कृं देति स्तत्रे भाष्ये पठ्यते देवासुरराक्षोसुर मित्युदाहृयते
चेद वा सुराद्यधिकृत सकृत माख्यानं मित्यर्थः गोत्रच गोत्रमिह लौकिकं द्यौ कमालवकमिति गोत्रत्वात् पात्या धुइ दखराउ कादि स्तु चेभा
षेस्मद्धर्मान्नायेति। आम्नायः संप्रदायः शास्त्रमित्यन्ये संघांके संघादयः इदमर्थे विशेषणाणि गोत्रग्रहणं तु वैत्तरजादीनामत्रगोत्र
प्रत्ययानां ग्रहणं। अत्र च लौकिकमेव गोत्रं न षष्ठपत्यरूपं वुञोपवादोयं परंपरेति यथा गवादि निर्दिष्ट चिह्न गोहरा स्वामिना संबंद्ध सा
ह्यादिति। यथा विदानां स्थूरणा। अतएवोक्तं इति। प्रत्ययसंबद्धं संघादीनामनुवृत्तेरिति भावः पदे इति गोत्रचरणाद्वुञिति सप्ततरत्रानुव
त्यावाक्यभेदेन व्याख्यानं सामर्थ्याच्चरणं हुमी नाभ्यापयोरित्युक्ता व पि संघादिषु तस्याप्रवृत्तिरिति भावः। अस्मिंस्तु पक्षे मे ध्वेति लक्षणं कौ
वतेति। उत्सर्गो यं लक्षणे वैदीस्य णेति भाष्यप्रयोगात् नदंडमादं इ मारण्ये स्यादि प्रत्ययार्थविशेषणं दा दाइति दाक्षीणा मिमिद इत्यर्थः के.प्र.
गोत्रेति वुञो निषेधः रैवतिकादयः सर्वे गोत्रप्रत्ययांता इत्याशयेनाह वुञोपवादः इति निपातनादिति। अस्मिन्पक्षे स्मात हास्तिपदे ह सि १६४

न इव पादो यस्येत्यर्थे हस्तिपादशब्दादपत्येऽण् वा द्वावो निपातनात् यस्येति लोपस्यासिद्धत्वेन पादः पदित्यस्याप्राप्तेः । पृथग्वर्णेनाप्रोक्तमधीयन आ-
पर्वणीकः ततोऽणि ईकस्य लोपं निनिति चकृति भावे आथर्वणः इति शैषिकाः आश्मइति एवं चर्मणो विकारः कोशः चार्मः चर्मणः कोशः इत्युपसंख्या-
नाद्वि लोपः । अवयवे च । अयमधिकारः चाद्विकार इति तेन वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योऽर्थद्वये ऽन्येभ्यस्तु विकार एवेति बोध्यं मयद्रोल
घावंतइति मध्योदात्तः बिल्वादिभ्योऽण् च गणेऽकोपधपाठो मयटो बाधनार्थः । अणग्रहणं तु डीषंतपाटलीशब्दादनुदात्तादिलक्षणाञो बाधकं मयटं
बाधनार्थं परमोयथाविहितमित्युच्यमाने जे वस्यात् । अञोपवाद इति उवर्णांतत्वाद्विहितयुक्तस्येत्यर्थः । देवदारवमिति देवदारुः पीतद्रुर्थ्येत्वोदाद्युदात्तः
दाधित्थमिति दधित्थेति स्त्री तिसृषिस्यइतिक उपपदसमासे पृषोदरादित्वात्सस्यतः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तत्वात् पलाशादि खदिरो अय-
ठपते शाम्या प्रजनत्रतिनप्रत्ययः जितश्चतनस्थलपादिति स्तत्र माष्यविकारविकारे पितद्धिकारत्वमारोप्यतस्त्वं च प्रत्याख्यातं । अस्य बिल्वे हित तस्य ला-
ख्याने बिल्वात् डीषः परं मेत्वजंतत्वाङ्गीत्विति फलभेदः स्यात् उष्ट्रस्यावयवः औष्ट्रकं चर्म उष्ट्राद्वुञ् कंसीय स्यविकारः कांस्यं कंसीय पर-
शव्ययोरितियजतयोर्विकारे औ शिकायानतकांसास्यालीत्यादौ तद्वारं ने सिद्धे एतयोरिति वचनं पुनर्विधानं वा धनद्वारापवाद विषये
पिपद्धेमयडर्थे तेनवै मयमिति सिद्धं मुञ्ज घृतादित्वादंतोदात्तः कर्पासी डीषंतत्वात् तिलं घृतं इह मयडिति भाषायामित्यादि चानुवर्त्तते
ग्रारंने सामर्थ्यादेवास नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं क्वचिदमयचापि नित्यविधानार्थं नित्यं शापेनाहे काचइति शरादिषु ... पादे स्वसा-
नित्वत्व बाधनार्थः वेदे माषु बरुणाम रामयेगरांमिसादिषु प्राचुर्येएव मपद गोश्च गोमुञ्जो हरपविद्वारे गो विकारत्वमारोप्य प्रकरणाबाधो

ल॰शे॰प॰
१६५

वैतिवोध्यं पुरोडाशेषु पुरोडाशरूपे विकारे इत्यर्थः पावके विकाराणां तावादिभ्य इति स्वार्थिकन् तात्वादिभ्यो ग्रहणं वाधकवाध
नार्थं तेन विकाराद्य यञ्जितेतात्वादिगणपठितत्वे वार्हिणशब्दे नित्यवृद्धेति मयट्न तत्सावस्तु जितस्वतन्त्रप्रत्ययपादित्सजो वाधेन चरिता
र्थः तप नीपशब्दो नुदात्तादिः मुकवको वार्हिणं कुवाणमित्याद्युदात्तौ वैल्वमयमिति तत्स्याववपवद्दस्यर्थः विकारत्व स्मादन निधा
नात्मयट् तेति भाष्य कौतवतस्य च पपरिमाणेशब्देन प्र॰ रि॰ध्येदकमाच्चं व्याख्यानात्तेन संख्यायाः अपिग्रहणं प्रतएवाह दित्ससे च पूज्य वे
संख्यापादुरितिवक्तव्यमित्युक्ते नैष्किके समासे निष्कादिभ्य इति ठक् शतिके शत्ताच्छठन्यतो प्राणाजाविति उभेति त्यण धान्यानामित्य
युदात्तत्वेस्ति संततोदात्तमिति भावः रेरेवाणप जगप गामहणमेकाचोनित्यमिति मय वाधः नार्थं मयशब्दा गौरेइति पेत इत्यर्थं चापदितिप
त्येत्यपातागुणाश्च पनवेद्यवस्तु निच माने च मानपुरस्यादि आमलकमिति मयटाल्लुकिन्नु केऽपि ते तिडो वो लुके लुका सुपनत्वा स्याति
त्वाभावेन नयस्पेति लोपः मयाधस्य केवलस्याति किमाग्नेय धम्मला शालयः फलपाकेति फलपाके न पक्व ञ्याति वृीह्यादयस्तथ
विनामित्यर्थः लुपइति शेषः वीहिमुद्गौ विल्वादीपाटलिशब्दस्येतत्र पुष्पाणीति। भाष्येमल्लानीतिपाठः सा त्वस्य हूत्वे पिद्ति श
मात्रापाद्द्व त्वादित्वे विल्वादित्वे वावोध्यं के सायय अत्र य यासंख्य लुकेशब्देन विधानान्न पेके ते लोपः प्रातिपदिकादिलस्य धिकारा
रात्तु नैरणादिकयोः प्रातिपदिकास्वरयोल्लुगित्यर्थोत तेषामनुत्पन्नत्वात्र जजस्सनलुक् विधानसामर्थ्यात् एककालसप्रतीताना
मुद्देश्य विधेयभावासंभवाद्वाक्यभेदमानाभावाच्च केसायपरस्या अयोरिति षष्ठीनिर्देशस्य व्यर्थत्वापत्तेश्च तदाह छुपतीरिति।

के॰स॰
१६५

इतिप्राग्दीव्यतीयाः तदोहतीति ॥ प्राग्दीव्यतादिम इतिवार्त्तिकारं न सामर्थ्यात्माराध्येतिसमुदायादयं प्रत्ययः तस्य च हितीयांत त्वासंभवात्कर्म्मसान्निध्य
रान्निरूपते तत्र पदसमुदायार्थ इतिन परामृश्यमानः स्फुटत यावचनाक्रियायां कर्मण्येवती माशब्दाये नाह माशब्द कारीरिति ॥ य ॥ प्राहेति वृत्तेनोधात्वर्थी
ते भतत इतिवाधर्मा शब्देति निर्द्दिनक्रिकादयं प्रत्ययः माशब्द कारीतिपाठेन क्रियताम्मिस्मर्थः स्वागतानक मर्त्यतान अनुवर्त्तते स्वपतावित
स्वशब्दस्माहरादित्वादेव ः पात्रिः वस्तुतात्वायोहावर्थः स्वशब्दादेश्वेत्स्वग्रामस्वाध्यायपरेवेतिनियमेन स्वारा ज्यादवि वाग्यां र्थ चाग्राष्यः ॥ आ
दोपश्वे ताविताद धात्वर्थ निर्द्देशाइक शितपो तेनादिश्यतिकरणे तृतीयादीव्यत्यादोक त्रुतके सत्ताहचर्या जितयोगे विसेव ॥ प्रचातिड तो
लौकिकप्रयोगे क्रिया प्राधान्ये पिद्रनात द्युग्रेह स्तवे चकारे प्राधान्य मिस्मुले संस्कृतसत उत्कर्षा धानंसंस्कारः पर्थिकीतिविल्वा तोषष्ठ
पादः पञ्चेतिगणस्तवमना धड्केच रेनायप्रावोपस्ते स्यानात स्यादरीति उ जिघरतायत्किंचिन्निमित्तकरूजन्तेनस्याम्नस्तेरिदम्भा मे स्वोमि
त्येव नतु हारादेरपूर्वाद्रा वेश्वतःशब्दपाहेपितदादेकपंचाम्निरते ॥ प्राहतददीति ॥ तत्कलशोवहानं नगरमितिनिषेध विकल्प वि धि विकल्प
स्यफलितत्वाद्रोहत्वाति स्यापदस्यातिं ॥ प्रनिधानलक्षणः कृत्तेनृतसमासाइत्यु करेणस्ति धानाध्या भावेरार एव शोवादेकुपीत्यके ॥ कृन्मेतु
मनुधवतदोषा भावणमात्रः स्यापदिकेपर्वविद्युतिषेधेन नित्य एव निषेधः वेमैय हुतः क्रिरेवग ह्यतेनतु संख्यावाचो विशब्दो स्या
ख्यानात ॥ प्रवच्चेरितिधिन्नंवाको विप्रत्यपातात्रित्यं निवृत्तमवितर्थः तेतोनित्ये योग निवृत्ते मयप्रत्यताद्ध व सेवेत्सर्थः तेन निर्देत्तेवा
कोन ॥ प्रयच्चयन्तस्य प्रयोगोन तदुक्तमाख्येयतमाद्वेषपमेवपयासाकेवलस्य प्रयोगोमाभोदिति एवं वाधदाका पिवत्स्यासवध

एवतत्तीपांतादिति वृत्तिस्वल्लौकिकाभिप्रायातदर्थकादित्यर्थकावेति दिक् पाकिममिति कुट्टिमाद्यप्येवं कजैनेह। सेचनेनमृद्धकरणमुपसे
कः। प्रभ्नादिरसमजकवाचकात्तृतीयातादुप सिक्तेर्थे प्रत्ययः क्रियाविशेषणत्वादिति। अकर्मकधातुस्थले विफलव्यापारे यो धात्वर्थे
त्वेनफलसामानाधिकरण्यात् द्वितीयेति भावः क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वं प्रथमांतत्वं चयुक्तं द्विगुणाख्यमिति। औपचारिकोदेवाप
प्रत्ययोभिधानस्वभावात् हृद्येति वेध्यर्थे द्रव्ये वृद्धिशब्दः। औपचारिकः निपात्यत इति संख्यापातनं तु सप्तम्येति वा मिके त्वव्ययादावेवे।
ति भावः द्विगुणवाद्यभांडविशेषः परिपंथ्य। प्रत्ययोभावामपूर्वसकादित्वान्तस्तु स्थावा। एतदेव निपातनात्स्यादेशः चोभिन्न क्रमस्तदाह
हेतिचेतितस्यैइतिभाष्यःपंथा। प्राक्रेदिक। आर्यतात्वातिकठमिति। प्रत्ययीभावोद्वेष्यते। अधर्मो धर्मविरोधिगुणविशेषजनककर्मप्र
तिपथमित्यव्ययीभावः अरकर्तिति समांतः हृतोत्वेत द्विहितप्रत्ययोनिर्द्दिष्टः समावायान्स बहुवचनादर्थनिर्विशेषाय तदाहसामर्थ्ये हेक इति
तस्य धर्म्यं धर्मान्नु क्ते। आचारस्तेनापेत मित्यर्थः परिणहद्विक्रमायप्रसारितं किसरादित्वात्वम् अध्यायो वृत्तौ शालालुकेदृष्ट्व कांताः
शिल्पं। अभ्यासपूर्वं क्रियासु कौशलं शिल्पं प्रहरणं। आयुधं धानुष्क इसितिकादेशइणः षः शक्ति ईका केदी घोच्छारास्य शाब्द्ये। अति
नास्ति दृष्टिरिति यस्य वि षयमतिल्लोकेशिके भी स्यादि मः प्रथमासमर्थभप्रत्ययस्तर्थः परलोकइत्य भिधानस्वभावलब्धोदृष्टशब्दो
देवपीयाख्यानात् ननु कालवाचीपुल्लिंगः शीलस्वभावः तदस्येत्येव। अपूपादिशब्दाः स्वमहताणलाहारिकाः क्रियापानंतभी
वेतुनवृत्तिरनभिधानात् एकोत्सिकमेत एकमेघ्यादितिविग्रहेतद्धिताथितिसमासः नियुक्ते नियतं संघातेति नियुक्तो धिकृतः आकरः

रवति ॥ ॥ आपित्व । प्रदेशे तस्मादेवाङ्कि का श्यामधीते सूर्वेरहे धीते प्रसारः संस्थाने सन्निवेश पर्यायो नक्कटिकइति निर्हृणाय्यागा स्रोशेवस्तुमिति
शास्त्रे तदनार्हूत निकटे वसति ॥ प्रत्येवसाधुः तद्वदितिरथशब्दसाहचर्यात् युगशब्दो रथयुगवाच्येव प्रासंगप्राङ् उपसंगो प्रासंगेनायुगा युगाद्दून
मरः स्यायुम्बर्थः युगाद्यापाशादन्यस्मिन्युगे स्कंधवाह्यका ष्टे इति रूढत्वात् स्येवाच गृहणामिति भावः ॥ नस्यातिर्वीरूप धाया इत्यत उप धायाद्गिति
वर्तते धुर्वी धातो भाज नासे तिह्नि पिरा ल्लोपे धः सिद्धः ॥ धौरेय इति दकञ् ॥ मपइत्यमे मत्ते पादेतु धौरेयक इति स्वार्थिकन तं सर्व धुरे स्क धुरो
नष्टुते कोस्तुत्रे निर्देशाल्लोका ख्येत्याहुः ॥ एकधुर इति ॥ प्रतरंगानपीतिमायेन स्युवर्णादी धान्स्प्रागेव दापालुक संज्ञायां जन्या ॥ जनीशब्दादिसर्पः
जमनात् मातुर्वयस्यानवध भूपाम्बवाहाश्च जन्याः ॥ जन्यावर वधूज्ञाति प्रियस्त्यहितेषु चेति विश्वः ॥ जन्याः स्निग्धावरस्येइत्यमरः ॥ अस्मा
त् वयस्याः स्याजन्या जनीवरप्रिया जननीजनपित्रो श्च जन्यं निर्वादयुद्धयो रिति तु धरणी ॥ भाष्येतु जन्या इति किं निपात्यते जनन्या जनी
नावाय वे जन्या इति पञ्चमी निर्देशात् निपातमात्रपर्यवसन्नामिति तद्वहतीमनन्वे व जनी शब्दात्यत्स्यप सिद्धेः ॥ रूपिर विपं कञ्जनित्यादिव सिद्ध
तितदाशय ॥ तत इदंतर्हि प्रयोजनं सर्वकाल प्रत्ययविधानार्थं कं नेत्यस्तु च मित्युक्त एव चेतद्युगा णी नालिंगमात्रापल तराधश्च रिति तनवो
रंविधत्ति एवं उनत्यादावे पिना नयत्त्रा सामा र्थ्यव्रधानस्य सापे तत्वेना दाबाते त्रुत्य पार्थिके देशाध्य धन स्य तदेशो नित्य सापे तत्वाश्च
वारं वि धतीत्याह तत्वमभिधानादुरशीपः सत्य निहत्वे तदिदमनुवर्तमानं हि तीयातावधायाह तनंतामिति तद्योगेहि नत्तो केति पष्ठीप्रे
धाद्धितीयात जंतत्वे हि षष्ठी स्यादिति भावः सर्वस्यापित्वे ध नुसारित्वेन सामर्थ्यात्मसमर्थनाह परे छो नुसारीति पद्मस्यार निर्दे

ले॰ श्रे॰ प्र॰
१६१

शादेवाद्वप्रथमासमर्थविभक्तिः १ प्रावर्हितुत्वादनेयाग्पंगहपतिमासंनिर्देशादेवतृतीयासमर्थविभक्तिः संज्ञयामित्यनुवृत्तेर्दद्विगणमोदेवनेमो
वपोमलेशादयोनैकशेषोयन्नदेतेमइतिवत् मलांतमलादिहृहुपोः पुनर्हृहूइतस्मेनावातार्थमिति शाकार्थेक्रहलोपपत् करणतते
यांतस्यस्वातेच्चो विवहायांकर्तरिवा वपसातुल्यमित्रत्र वयस्यः धर्म्मेधर्मेकलंवधावधाई दशादिमइत्यहार्थयतमूलेनेतिकर्मं
रितृतीयासीताकृष्टद्वेत्रस्मीकरणार्थः काष्टविषविशेषामर्ईइतिमध्यदेशवाचिहुः सामितमितिसदृशोदिगाः कोःधर्मोदनयेत
पतुदेदुपानधर्ममनुवर्त्ततत्रवतदिस्मर्थः निर्देशादेवपंचमीसमर्थविभक्तिः धूदेसानिर्मोणइधूपाः करणत्वेनतत्तोयातात्स्यः पुवदतिसे
सोधिकारवलल ध्वे प्रलितीतिप्रियः मावसाधनेचेतिलुदत्तु मयोर्विधानादितिभावः पृतिजनमितिजनेजनपतीतिविग्रह भोकाद्यते भकोद्वंतत्र
साधवत्तिफलीकृताइसर्पायोगविभागादितिसर्वेवेदपारिषदंहीदंशास्त्रमिति भाष्यप्रयोगादितिभावः एतस्यानुवृत्तेस्तमयेोविधानमि
मेत्येसमानतीर्थादिकरणकवासकर्तृत्यर्थे प्रत्ययइत्यर्थे प्रपमाद्यारितसमानतीर्थशब्दस्य प्रकृतित्वेवासीत्यस्य प्रत्ययार्थत्वपादि
पृत्यप विवद्यायांदर्वेमेवतीर्थेयइतिसादेशेष्येकदेशविकृतन्यायेनसमानतीर्थशब्दत्वात्स्यः पूर्वापरप्रथमेतितत्पुरुषः समानो
देरयेवसमासात्मातुर्थिकाः प्राकीताः प्रथेस्येवव्याख्यानतोवधित्वमिति भूर्योवाधकेष्वेवास्यापस्थितेरेतेनप्राग्वतेष्टञितिततः प्राक्छ
यतः पूर्वेणैवविधिरित्सपुत्तमित्यपास्तांतदप्रियाणांशास्त्राणामर्थवोधकत्वाभावेतुच्छवनुपस्थितेः नमोदइत्यादि १ प्राग्घितार्थेयत्नेन
चेकमितितुनाभिरिवेत्यर्थेशाखादित्वात्येप्राधुसधिकृत्याकावपवोनाभिः सपथाहार्थकाष्टविशेषे धारपतिपरिवर्ततेचाके

शे॰ स॰
१६१

उक्तं द्वंद्वस्त्वं समाहारद्विगावेव। अनुवादत्वे लाघवात्। अत एव पंचपूलीनामेकशेषेण। अनुवादे फलं तु द्विगुवाच्यस्य समाहारस्य नपुं
सकत्वयुक्तावयवभेदविवक्षेति बोधनं तेन द्वंद्वे वा द्योतयाविवक्षायां। अपि बोधनं उक्तावयवभेदः समाहार एवेतरेतरयोगपदेनोच्यते
सनपुंसकमित्सूत्रतच्छेदेन समाहारद्विगौ द्वंद्वस्य चापरामर्शस्तदाह सनपुंसकमिति। कुत्सितानि वर्तमानानीत्याख्यानात् कुत्सनेरि
तिकरणे ल्युट् द्वंद्वगोद्वृष्टकमेकर्त्तेरिरूढः लाक्षणिकमिति। अत एव समानाधिकरणाधिकारस्य बाधः येन वस्त्वंतरस्य वृत्तिधर्मवत्त्वेन परि
च्छिद्यते तदुपमानं समासवचनत्वे चोपमानोपमेययोः साधारणधर्मविशिष्टोपमेयवचनत्वं परेतु स्वसमभिव्याहृतनिष्ठमुपमानत्वमिवादि
घातसाधारणधर्मसंबंधस्योपमेयत्वबोधतात्पर्यग्राहकता चोपमानशब्दामघनाभिन्नः श्यामरूपमेयइति बोधः। अत एवोपमानोपमेययोः
स[illegible]मानविभक्तिकत्वनियमः समासे त्वसाधुत्वस्य समासशक्तिवलाद्बोधः उपमानानीत्यस्य समानत्वेन बोधकानीत
व र्थः। अन्यथा संसवधिकत्वात्सामान्यवचनैरित्यनेनैव समासलाभे तेद्व्यर्थस्य स्पष्टमेवत्वान्तरस्यैवे उपमितमित्यस्युपमेयत्वेन बोधक
मित्यर्थकं एवमेव भाष्यस्वरसलाभेन न तद्व्यर्थमित्याहुः उपमितं उपमेयत्वमुपमानेन परिच्छेद्यत्वं उपमानोपमेययोः समभिव्याहारे उपमा
गा नस्य विशेषणत्वे व तदा विशेष्यसेति [illegible] एतच्चोपमितमित्येतत्स्वारस्यात् तेसोपमानेन नि
त्यसाकांक्षत्वाच्च व्याघ्रादीनामुपमानत्वे एव उभयोः समानलिंगत्व एव च। अत एव परवल्लिंगमिति सूत्रे द्वंद्वैकदेशिनोरिति न्यासंकल्प
तत्पुरुषग्रहणं पुतारभ्यातं। अन्यथा स्य पूर्वपदार्थप्रधानस्य [illegible] ष्यान्विरित्यादो हरिश्मानचरेवल्लिंगस्यासि प्यपितत्पुरुषग्रहणावश्य

केत्वेनतदसंगतिः सत्येव भाष्यच्छिः क्रांतिगंभीर [illegible] इत्यपसामान्यधर्मप्रयोगेपिलिंगभेदेपिमयूरव्यंसकादित्वात्सिद्धं सचराजांतरमित्या
दौपूर्वपदार्थप्रधानोपिदृष्टः परवल्लिंगतापितसाद्वैनैवविशेषणसमासेनतुसिद्धिरुपमानस्यविशेषणतयापूर्वनिपातापत्तेः एवंचभा
ष्यच्छिरित्यादौरूपकमेवयत्तुः यत्तूपात्तधर्मेणसाम्यविवक्षणादनेनसमासइतितन्न एतदुपादानेवैयर्थ्यापत्तेरुपात्तधर्मसत्त्वेनैवसाम्य
प्रतीतेरनुभवात्सकलकलः पुरचंद्रोराजतेइत्यादावुपात्तधर्मातिरिक्तधर्मस्यसाम्यप्रयोजकस्याभावाच्चेतिदिक् पुरुषव्याघ्रइतिउपमान
स्यवाघ्रोभिन्नः स्यात्पुरुषउपमेयइतिबोधःव्याघ्रइवशूरइतिनचशूरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादत्रसमासाप्राप्तेः प्रधानस्यसापेक्षत्वेपिसा
मर्थ्याभावात्विशेषणमुपमानंतुनित्यसापेक्षमितितत्सापेक्षत्वंनदोषः साधारणधर्मवत्त्वेनपरिच्छेदकत्वंहितत्त्वंतच्चतत्त्वेनज्ञातस्यैव
यद्युपमेयत्वंतद्वत्त्वेनपरिच्छेद्यत्वमेवतथापितस्यतत्त्वंतद्विधेयैवेतितच्चनित्यसापेक्षमितिदिक् विशेषणं ॥ अत्रविषयताविशेषरूपंविशे
षणत्वादिगृहीतव्याख्यानात् वृत्तौभेदकमेवशब्दात्मामपितदेवंव्यावर्त्तत्वरूपंतत्तुनीलइतिसामान्योपक्रमेउत्पलस्यापरत्वेसव्या
वर्त्तकं ॥ अत्रजातिसंज्ञयोर्गुणक्रियाभ्यांसमभिव्याहारेविशेष्यैतेव गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोश्चानियमएव व्याप्यव्यापकभावानापन्न
जात्योरप्येवंयथाक्षतमूर्त्तयोः तद्भावापन्नयोस्तुव्यापकस्यविशेष्यतैव यथाशिंशपावृक्षइतियत्त्वेकोवयवशब्दःपरःसमुदायशब्दस्तत्रा
वयवस्यविशेषणत्वमेव अतएववर्णोवर्णेनेतिसूत्रेभाष्येकृष्णसारंगइत्युदाहृत्ययत्तेतापासमासेनेदंसिद्धमित्युक्तमन्यथाकर्मधारये
पूर्वनिपातानियमेनतत्तौपासमासेचतन्नियमेनतदसंगतिः स्यष्टेवहुपोरप्यवयवशब्दत्वेनियमः एवंचसामपाजिडिस्यइत्येवोचितं

छन्दो.प्र:

१३३

दे२ दे३

तेनदोषो। विग्रहेतस्यैवप्राधान्येपितास्थितिवत्समासादपितदापादनसंभवात् तदुत्तरखण्डेएवंतत्रसमासविशेषणकसंबंधप्रतीतिवत् समा
सेपि विशिष्टेतरप्रसङ्गात्तत्संभवइत्याशयः शब्दस्वभावएवचैतन्मत्यासेवीजं ... एकार्थीभावबलाहुत्तो विशेष्यविशेषणभावव्यत्या
ने२ सइति ... एकार्थीभावफलेषु भाष्येस्पष्टत्वात् वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभंगापत्तेश्च किंप्रधानोयंसमासः उत्तरपदार्थप्रधानइतिभा
ष्यं वृत्तिविग्रहोभयपरंसमासपदेनतत्सर्वोप्युपलक्षणात् प्रथमयामासजाताद्दृष्टपता मित्यादौजातस्यैवकार्यसंबंधदर्शनेनोत्तरार्थिक
त्वाच्चतत्पुरुषत्वेनोत्तरपदार्थप्रधानत्वनिर्णायेन किंप्रधानोयंसमासइतिप्रश्नस्य निर्दलत्वापत्तेः तस्माद्वृत्तिविग्रहयोः समानार्थ
त्वनिर्वाहमपश्यतउभयविषयप्रश्नस्यतूत्तरंचेत्युचितम् प्रथमयोत्तरपदार्थप्रधानोयंतत्पुरुषस्तेनाम्रेरुत्तरपदार्थप्रधानैः सधर्मण
भवितव्यं प्रथमत्रचोत्तरपदेस्यंतर्वर्तिनीविभक्तिः सैवसमासेपिभवतिइत्युवाक्येषष्ठीसमासेप्रथमाकेनेतदित्समाशंक्येत प्रातिप व ७
दिकेनोक्तेन प्रातिपदिकार्थतयाशेषत्वान्नषष्ठीसमासेप्रथमा सूत्तरंतुसमेवस्माह: मासजातइत्यादौमासत्वेनैकमासव्यक्तिरेव
बुध्यते न्ययापरिच्छेदकत्वंनस्यात् मासोजातस्यसाधयर्थंतुनसमासानभिधानात् उत्तरपदेनेति इदंवार्तिकमेतत्सूत्रविषयमेव
तद्धितार्थेतिसूत्रेपाठेप्यतद्विषयस्यैवभाष्यकृतोदाहरणात् पर्वत्रात्विति ग्रहजातइत्यत्रेत्यर्थः प्रकृत्तेशोडइति प्रधिकरणकारक
स्यकर्तृकर्मद्वाराक्रियान्वयाः ... सामर्थ्यप्राप्तत्वादिक्रियापतभावेन सामर्थ्यमितितुनयुक्तं तदप्रतीतेः सांकाश्येसिद्ध
इतिसांकाशेननिर्वर्तितेवने तपसा सिद्धइत्यर्थः सांकाश्यनगरेसिद्धोजातइत्यर्थोवा ध्वां ... आख्यानादर्थग्रहणं इवेतित हेम.
त्रसदृश्ययोगरूढकुलादौनचिरंतिष्ठतिसएवमुच्यतेएवंहिनिंदाभवति ... ग्रहणमावश्यकोपलक्षण मित्याह आवश्यकेइतितस्य

र्थे इष्यत एव षष्ठीसमासो ग्रामार्धमित्यादिवत् अर्धपिप्पलीत्यादि भवितव्यमेवेति भाष्यात् द्वितीयया इति न चात्र प्रश्लेषे द्वितीयां तस्यैवाका
रं स्यात् न प्राप्तापन्नयोरितिवाच्यं प्राधान्येन तयोरेवादेशं चकारस्य भिन्नक्रम इति भावः प्राप्तापन्ने इत्युत्तर मकारप्रश्लेषः प्रगृह्यत्वं सो
त्रत्वान्नेति भाष्यस्वरसः एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणात् प्राप्ताशब्देन समासः जीविकाशब्दस्यैकविग्रन्कीतृपसर्जनत्वात् गोस्त्रियोरिति
ह्रस्वे तदंतादृप्तावितिवाध्यं बहुव्रीहिणा तु न गतार्थता स्वरे विशेषात् कालाः मासस्य जात इति षष्ठीसमासे न सिद्धं जातमास इत्यनिष्टं निवृत्त
ये इदं पद्यं पि बहुव्रीहिणा दे सिद्धं जातिकालसुखादिभ्यो ना आदेना वा जात इत्येनैनोदात्तत्वेन स्वरे विशेषाभावात् जातिकालसुखादिभ्यः
परा निष्ठेति वचनात् न जातस्य पूर्वनिपातः तृतीयापि वर्जितवच्छब्देन समासे मासजात वा नित्यादावेतादात्त्रार्थं भावश्यक मिदमिति केचित् प
रे तु परिच्छेद्यपरिच्छेदक संबंधविवक्षायां परिच्छेद्यादेव षष्ठीस्वीकारेण मासस्य जात इति विग्रहसंभवात्तत्र षष्ठीसमासस्य च खपुष्पायमाणता
अतएव भाष्ये उत्तरपदार्थप्रधानत्वे समासात् षष्ठी मासं संबंधस्य प्रातिपदिकार्थत्वेनाशेषत्वात् परिहृता अन्यथा मासस्य जात इति
विग्रहेणा तत्प्राधान्यं दर्शितं स्यात् यत्र षष्ठीप्रसक्तिरेव न षष्ठीति सूत्रेण सिद्धं इदं सूत्रं जातमास इत्येतन्निवृत्त्यर्थं तत्वे व समासापि कालाः
परिमाणिना समस्यंते न तु परिमाणीकालेन समस्यात किं च मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणातीत मास संबंधि जनन क्रियाकर्तुरिव तत्संबं
धि गमनादि कर्तुरपि मासजातशब्दात् प्रतीत्यापत्तिरित्यनयोर्बहुव्रीहेरनभिधानमेव अत्र विग्रहे वृत्तौ चोभयत्राप्युत्तरपदार्थप्रधानत्वं
न च विग्रहे तत्त्वे जातस्य ष्वनुपपत्तिर्विशेषणादेव षष्ठी विधानादिति वाच्यं वाक्यस्य वृत्त्यर्थबोधकत्व विवक्षायां विशेष्यविशेषण
भाववैपरीत्येपि पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तेः अन्यथा समासे जातप्राधान्येन विशेषणविभक्तिषष्ठ्यापादनस्याभोष्यसंगतापत्तेः मम

डिस्यसोमयाजीसाधसाध्वेव कुञ्जरवंजः रवंजकुञ्ज इत्यादौ विषतायाः अपिशाब्दो वा धौ नानाद्यौ ध्येविशेष इति दिक् पूर्वापरा वस्तुलग्रहणानु
वृत्ता किंपाञ्चदेः पाचकादिभिरेषां नैसमर्थ्यस्त्तत्रे भाष्ये एवं चापरा ध्यायक इत्युदाहरणं चितं अपरमीमांसक इत्याद्युचितमुदाहरणं म
त्वा भरणीपादौ विशेषणमिति तु प्रवर्त्तत एवत्पिनैव भाष्ये स्पष्टम् चेर्पोति तन भेरणी स्थानामेवदंडनादिरूपकरणेन समासः अप्र
तानां तु परत्वात् कुगतीति नित्यसमासः कृतादिराकृतिगणः नेमनञ नेनेति विभक्तिविपरिणामेन नानजि सन्नापि संबध्यते नो भयोः नक्रां
तत्वेएकप्रकृतिकत्वे एव चायं समासः नञ्ग्रहणं च क्षेपगता समाप्ति द्योतकाव्ययोपलक्षणं तेन कृतापकृतादि संग्रहः पूर्वनिपातनियमार्थं
चेदं देवब्राह्मण इति देवस्तुजको ब्राह्मण इत्यर्थः यद्यपि पूर्वपदस्य तत्त्वदर्थे लक्षणायां विशेषणसमासेन सिद्धं तथापि मुख्यार्थे शाकप्रिय
पार्थिव इत्यादि निवृत्त्यर्थमिदं सन्महत् महापापमित्यादौ पूजाभावेपि विशेषणसमासो वाध्यः अत्रापि महत्वं न पापस्य स्वगुणं शापपूजा
स्यैवेत्यन्ये वृंदारकशब्दो देवजातिवाची द्वितीयो गजसर्पवाची तेषामुपमानत्वेनैव पूजावाचित्वादाह व्याघ्रादेरित्यादि सामान्येति गो
कुंजरः कुंजरः स्पष्टम् इत्यादौ कतरकतमौ द्वयोरेकस्य वाव बहूनामिति सूत्रयोरुपाधिपुरस्कारव्याख्यानात् कतमो भवतां पंडित इत्यादौ समासा
भावापत्तावतिप्रसंग इति यथा न्यासे षिकतरार्थं ततः किं राजेति किमः क्षेप इति समासात् निषेधः क्षेपे किं कोराजा पाटलिपुत्रे तत्पु
रुषः तत्पुरुषः तत्पुरुषाधिकारे एतत्करणं त्वकसंज्ञाधिकारात्तस्या अनया बाधः स्यादिति वा धर्मसमानाधिकरणपदावयवक इत
चौत्र व्याख्यानात् पुंवत्कर्मधारय स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् इत्यनुवर्त्तते अपूरणी प्रियादिष्विति तु नुवर्त्तते व्याख्यानात् तदाह

करणीत्यादिरर्थस्तेन स्त्रियाः पुंवदिति सिद्धादिष्विति सिद्धं इदं चार्थमित्याप्यास्तं महानवमीति पुंवत्त्वे प्राप्ते महत इत्यात्वं तथा कोपधादेरि
ति एतेन निषेधप्रकरणात्सर्वमेतत्साध्यं पुंवदिति च न कार्यमित्याहुः मध्येऽपवादा इति न्यायेन परनिषेधवाधनात्तेन कोपधायाः
संज्ञापूरण्योश्च वृद्धिनिमित्तस्य स्वांगाच्चेतः जातेश्चेति पंचसूत्र्येत्यर्थः विधानस्यालकत्वरूपयुक्तिमूलकस्य निषेधाश्च वलीयांसः
तस्मात्तु न विषयस्तद्बुद्धं विनाकर्मधारयाशास्य विधेरचारितार्थ्यात् वाधस्सामान्यचिंतया च सर्ववाधः इभी पोटेति इभीपोटेत्यादिवि
ग्रहः जातेः पूर्वनिपातार्थं पोटायुवतीति सूत्रे प्रशंसाच जातिरिति वक्तव्ये ननु मतल्लिकादेः स्त्रीत्वात्स्त्रशास्त्र इत्यर्थे नयुक्तः प्रशस्ता
गौरित्यर्थ इति पाठे तत्कोपधादेः पुंस्त्वात्स्त्रकांडस्य क्लीवत्वादयुक्तो तत आह नत्तु विशेष्यानि घ्नाइति पुंवत्त्वामेवेति जरतीयुवती धर्मारोपे
८ तु युवतीशब्दस्य विशेषणत्वे विशेषणमिति समासेऽपि पूर्वनिपातनियमसिध्या जरतीग्रहणस्यैव पर्यमेवस्यादिति भावः कृत्सकुत्स
पुत्सयंतात्कुत्सवाचकाच्च जातिभिन्नवाचकेन समस्यत इत्यर्थः तुल्यमहानित्यादो परत्वादनेनैव समासः पूर्वनिपातनियमार्थ
मिदं सत्कृत्य परमपत्स्य इत्यादौ षष्टीसमासो वोध्यः यद्वा बाहुलकादत्तद्विषयेस न्महदित्यस्यैव प्रवृत्तिः सामर्थ्यादिति पूर्वनिपात
स्योभयत्रापि समत्वादिति भावः जातिभिन्नवाचकेन समासे हि पूर्वनिपातानियमे प्राप्ते तन्नियमार्थमिदं सार्थमिति गृजातेत्यत
धर्षेस्यादिः तत त्सान्न्याद्विशेषणसमासवाधः इति तात्पर्यं इदं प्राचामनुरोधेन परेतु गृजाभेति उक्तार्थस्य पतयालाभायेवातएव कृ.स
कुलगार्हपतेति सूत्रभाष्योदाहृते परापकंबलः परापहसीत्यत्र विशेषणमिति समाससिद्धिः भोज्य ओदन इत्यत्र समासस्येष्टत्वा १३६

ले माह पूर्वाह्णेगेयंसामेति तत्पुरुषे कृतीत्यलुक ॥ अयं समासोयस्य यांते नैवाभिधानस्वाभ्यात तत्रैतेत सप्तम्यंत मिति ॥ अधिकाराबाधापा
धिकरण शक्तिप्रधानादपि सप्तमीति वृत्तिकृतः तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः ॥ अथ वस्य तत्वप्रतिपत्यात्रनिंदा गेहेनर्दीति नर्दशब्दस्यात्
निः तत्पुरुषे कृतीत्यलुक सर्वत्र समासांतेरइति समासप्रकरणादिति भावः तेन पात्रेसमितिरित्यादि नवेत्येव समाससंज्ञानंतरत्वात्कर्मधारय
ए वेत्याहुः पूर्वेषणेनेति तेन परमाः पात्रेसमिताइत्येव समितेति निरनुस्वारं पूर्वकालेक ॥ अत्र पूर्वकालशब्दार्थपरो ह्येष हस्वरूपपराः पूर्वः
कालोयस्य तद्वाचकः शब्दः ॥ समासस्यापरकालवाचकेन समस्यत इत्यर्थः सिद्धे पूर्वनिपाते तेषां विशेषणत्वसामान्ये यत्सेपि एषामेव तत्वा
र्थमिति भावः नियमवाधनार्थं चेति मुख्यार्थाध्यैके कशब्दस्य तु अप्रसिद्धत्वान्नात्र ग्रहणमिति भावः नवशब्दः पुराणसाहचर्यात्तूतनार्थः जरन्
वृद्धः समानाधिकरणेनेति किं एकस्याः पोल्लं नियमार्थमिति विशेषणमित्येव सिद्धे नियमोयमिति भावः विशेषणमित्यस्यैव नियमः तेन पंचगु
पंचगवमिति च सिध्यति पूर्वसमित्यादौ संज्ञात्वा भावे पि कालवाचकत्वात्समास एव देशवाचकेनापीति वोध्यं तद्धितार्थे विषयेके ॥ आधारेस
प्तमी विषयत्वं चानेक प्रकारैरित्याह विषये इत्यादि तद्धितार्थवाच्य इतितु नोक्तं पांचनापितिरित्यादौ समासेनोक्तत्वात्तद्धितोत्पत्तेः ॥ अतएव द्विगो ना
स्तद्धितस्य लुग्वचनं चरितार्थं तद्धितविषये इत्येव सिद्धे अर्थग्रहणं स्पष्टार्थं मत्वर्थेनापमनभिधानात तदर्थपरेण वहुव्रीहिणा स्य वाधात्कुस
मातुरः समहः भावद्यंजंतत्वात ॥ अतएव पंचानां रवद्वानामिति नियमेन षष्ठ्यामेक विभक्त्यंतेनोपसर्जनात्वात् ह्रस्वेदंतद्विगुत्यंचरवट्वीस
उ डाप स्वाचपवाभिन्नोवुद्धिक ल्पित नेदवानपि समहस्य तद्धितार्थत्वेपि समाहारेस्य लुकि पंचगवमित्यत्र गोरतद्धितलुकीति टज

त्वा

नस्मात् पंचकुमारिरित्यादौ लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययलुक स्यादिति पृथग्ग्रहणं तत्सामर्थ्यादेवात्र वाच्ये इति व्याख्यातमरुदाह इति सतिशिष्ट
त्वात्तत्पुरुषप्रयुक्तसमासांतोदात्तत्वेनेति भावः विकल्पेप्राप्ते इति महाविभाषयेति भावः ततश्चपद्वेढन्भावे पंचगो धन इत्याद्यपि स्यादिति भावः स
एवं चेदं भाष्येएवं चोभयत्रापि नित्यत्वमात्रवोधकं वार्त्तिकमितिवोध्यं प्रतरएवेतद्वार्त्तिकमुक्त्वा किं प्रयोजनं समुदायवृत्तावयवानां कदाचिद
प्यवृत्तिमाभू[illegible]दित्येव प्रयोजनमुक्तं भाष्ये तत्र तत्पुरुषे बहुव्रीहावयवोत्तरपदे इव तत्पुरुषावयवोत्तरपदेपि प्रतरएवोत्तरपदे तत्
परिमाणिनाद्विगोः सिद्धये इत्युक्तं द्वंद्वस्तु बहुव्रीह्यवयवोत्तरपद एव वागदृषद्प्रिय इत्यादौ प्रियशब्देनाभयोः समानाधिकरण्यं न द्वंद्वावयवो
त्तरपदे चतुर्णां द्वंद्वे होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति प्रयोगेणा तदनभिधानात् पदयोर्नित्कृष्य कार्याभावाभावेपि समासादिवृत्तित्वस्येति निरूपितं
एवं तयोर्निष्कृष्य समानाधिकरण्याभावेपि यथाकथंचित्समानाधिकरण्यमादाय वतस्य वृत्तिरितरात पश्चिमशाला प्रिय इत्यादौ पुंवत्त्वसिद्धिः
पुंवत्वे यथाकथंचित्समानाधिकरण्यं नियामकं समासेतु [illegible]नविगमकं प्रसंगात्रसारख्यानपद्दे एकविंशतिभरद्वाजं वत्साप्रि
पायस्येत्यादि वहुव्रीहौ प्रत्ययी भवादितु नानभिधानात् वस्तुतो नित्यत्वांशापिनास्ति द्विगुः रंपाणामेकार्थीभावे द्वयोर्थ्यपे द्वावायादुरूपपादत्वादि
त्यमत्र विस्तरः तत्पुरुषस्येति राजाह इस तत्पुरुषाभ्योनुवर्तते गों तस्य तत्पुरुषस्य समासस्यात् ष्टजित्यर्थः तत्फलितमाह गोंतादिति नत्विति
नतु तद्धितलुग्विषयस्त्यर्थः तेन पंचभिर्गोभिः क्रीतः पंचगुरित्यत्र न टच् अप्रत्ययी तत्रापि समाहारे द्विगुः एकमप्यपरं कश्चित्तु परोदाद
देनेकं मन्यते इति तत्रारोपितवहुत्वाश्रयसमाहारसत्वात् एकभिर्ह्रोतितु नाभिधानात् द्विगुरेकवचनमिति कर्तरिस्युः सायाम्येन

स्वतिसिद्धेः शास्त्रीयं गोत्रं च एवं त्वानाक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यसरूपं तदर्थकत्वं च वास्तवं शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय शास्त्रकल्पितं वा परं च लौकि
के गोत्रग्रहणमपि यत्र शास्त्रीयगोत्रग्रहणे गमकाभावे सत्त्ववातत एवं कएवादिभ्यो गोत्रे इत्यत्र अणिञोरित्यादौ च शास्त्रीयस्यैव ग्रहणं राज
न्यमनुष्यशब्दयोर्लोके जातिप्रकारकबोधजनकत्वेपि प्रक्रियादशायां राजन्यश्वशुरादिसादेर्गोत्राधिकारपाठात् कल्पितं शास्त्री
यगोत्रार्थकत्वं अनन्तरं वराजन्मादि मतुदीचां वृद्धादिति फिञ् अनन्तरं वग्लुचुकस्यापत्यं ग्लौचुकायन इत्यत्र फिं तंतो हिनिप्रिन्न
वृत्तिमेतत्सूत्रद्वारा लौकिकं च प्रवरध्यायप्रसिद्धं लोके तत्तद्वंशगोत्रव्यवहारात् अणिञोः स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रस्य भाष्यस्वरसाच्च
न च शिवादिभ्य इत्यनेनाण्ग्रहणसामर्थ्येन च बाधकबाधनार्थमत्र एव विधिरयं स्यादतोऽण्ग्रहणं तद्बाधकस्यैवाभावात् तत्र च बाध
नार्थं शिवादिभ्योऽयं पाविहितमिस्येवाण् सिद्धेरिति प्रवृत्तौ तस्य च भाष्ये क्रमसंगतं स्यात् शिवादिभ्यो गोत्रे एव च नास्त्येवेति नियमेन च बा
रितापत्यमात्रे अण्ग्रहणं विना तदसिद्धेरिति वाच्यम् विधिनियमसंभवे विधेरेव ज्यायस्त्वेन विधित्वानुरोधेनाण एव विधिरिति भाष्यारा
मात् अण्ग्रहणं त्वत्र पठितात् हि विशेषणशब्दादिज्बाधकस्य सेनांतलक्षणण्यस्य सत्वेनेत्र एव विधानेऽस्यान्यत्वं इतीति भाष्येण व
स्पष्टं यत्तु रवंडिकादिस्तत्वे जनपदशब्दात् तत्त्वयादिस्वधिकारस्थप्रत्ययान्तद्वंद्वरूपात् द्वंद्वकलाबाणेचा द्वेति बुद्धिक्षौद्रकमालव
केभ्यस्तु तत्तत्र लौकिकगोत्रत्वारोपेण निर्वाहः अतिप्रसंगस्तु अनारोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायेन परिहार्यः अपत्याधिकारात्स्मरमि
तिभाष्यं परशब्दोऽन्यपर्यायः ततः सर्वत्र सिद्धेत्रोऽस्मिन्नपि गोत्रविधायके स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे च भाष्येण लौकिकगोत्रग्रहणस्योक्तत्वादि सन्म

सू.शे.प्र.
११८

किसरः ॥ प्रवृद्धमा इत्यादि विशेषणं प्रवृत्ते म इति नदी मानुषी म इत्यर्थे पर्यर्थष्ठाकं तद्विशेषणं तदाह वृद्धेम इत्यादि अश्वं चक ॥ चं घकादय।
स्त्रीयावश अर्षयोमं च दृष्टारः ऋषिर्वेदस्य दृष्टत्वाच्च तेषां तरत्वं मातुरुत् ॥ प्रर्थगत स्त्रीत्वशब्दे ॥ प्ररोपयद्वीपादिति निर्देशः मातृशब्द
स्य जननीवाचिन एव ग्रहणम् अभिव्यक्तिपदार्थकत्वात् द्वैमातुरेद्वयोर्मात्रोरपत्यमिति तद्धितार्थेति समासः तेन धान्ये इति इदं चितं
तादृशस्त्रीवारणाया अभिव्यक्तस्यावश्यकत्वात् लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तः वैमात्रेय इति एवं च विमातृशब्देन प्रत्युदाहार्य इति मा
वः ॥ प्रत्ययार्थपाद एवति नत्वकृतयोनित्यकस्मात्वमिति भावः वृक्षादीनामल्पपुरुषकर्णादी ॥ अस्य पत्यत्वात् सभवाहुल्यादयमेव ॥ प्ररोपितत्र
वृत्तिनिमित्तिका इत्याशयेनाह वात्सप्रेदिति पदद्वयेति पूर्वस्य त्वाह्वायग्रहणानुवृत्तेरिति भावः स्त्रीभ्यो स्त्रीशब्दः स्वर्यते तेनाधिकार्यो
वगतिरित्याशयेनाह स्त्रीप्रत्ययेति तदंत प्रातिपदिकादित्यर्थः तदंतस्य प्रातिपदिकत्वं च लिंगविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वादीनां
तद्विशिष्टबोधनाद् हतंतेवदावादय एव व्याख्यानात्तेन दारदइत्यत्र न ढक् तत्र दरदोपत्यं स्त्रीत्यर्थे शिप्रत्यययोः सत्त्वे प्रागेवारणात्स्त्रे
तिनुक्परत्वत्र स्त्रीभ्य इत्यर्थग्रहणमेव ॥ अतएव पितृष्वस्र मातृष्वस्र स्याठकि लोपविधानं संग च्छते तदरत दड विडूपयउशिगमोन
भिधानात् ढग्भावः शिवादिपाठाद्वा घ्वनितं वेदं अर्ष्यं घकेति सूत्रे भाष्ये इत्याहुः ॥ निरूपिते चेदं भाष्यप्रदीपोद्योते वा ग्रहणं निवृत्त
ये पुनर्ढग्ग्रहणं शिवादित्वादिति तत्र सपत्नेति पाठेपि लिंगविशिष्टपरिभाषया सपत्नीशब्दादपी वाध्य सामान्यचिंतपाठकं वा ढि कृ.स.
त्वाणीति वोध्यं तस्पदमिसीति शिवादिपाठादित्युचितं तस्याकृतिगणत्वात् इतश्चा ॥ अनिञः किं दाक्षायणः ॥ अत किं दाक्षिः प्रवाहण ११८

६१.

स उत्तरपदस्येत्यधिकारः। अर्धात्परिमाणस्येत्यतः पूर्वस्य तु वेति चानुवर्त्ततेतेन दाहशब्दस्योत्तरपदे इति शब्दस्येत्यवयवषष्ठी प्रवा
हणः सुभ्रादिः उत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वेपि तद्विधानं पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावेपि वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवत्त्वप्रतिषेधार्थं जातेश्चेति निषेध
स्तु। अस्मादेव ज्ञापकादनित्य इति बोध्यं तत्समत तच्छब्देन ठः परामृश्यते प्रवाहणस्येति च वर्त्तते वाह्य इति सेचज इत उत्तर विकर्णसा
दिर्नौ वय इत्यंते। अयो विपरीतत्वे रवस्तुलेरवक्तृप्रमादात् कल्माषपादीठ किं सिद्धं पीनः अर्थमिदं ठक्के नित्य इति वृत्सादिवास्थानादि
ति भावः पूर्वेण स्त्री मइत्येनेन। अत्र इनं हि धोप होइति तदभावठगित्यर्थः हृद्भगा चाद्युत्तरपदस्य महते सो भगाय सादौ तद्गादित्वा
त्सिद्धं दसत्वान्नोत्तरपदवृद्धिः स्त्रीलिंगनिर्देशात्पुंसि न स्यादतः। पृहचठकस्येति एवं चस्येव ठकाया इति मर्थमिसत्राह लिंगविशिष्टेति
। अजादित्वादिति न त्रसामान्येन ठूपोरनुकरणमिति भावः हृद्र मो। अर्थनिर्देशाय तदभिधापि प्रकृतिम्यस्त्रापंड्रतयः शीलहितात्र
नियतपुंस्कादासादयः। अगहीनाः कारणादपः। अतएवेति सुभ्रादिपाठकस्य न ठ्वारेति भावः अकारांतरमपि प्राग्युक्तं मातृष्वचास्पितृष
स्ररित्युक्तेष्यते बहूनामचविपरिणामेतइत्याह पितृष्वसुरिति ठकोरिति इदंते म इतश्चेति ठक्प्राप्तः ढगिति गृष्ट्यादित्वात इति पुलो
पइति ठलोप इमस्य तु न प्राप्तिः परस्त्रया देशनबोधात। अपत्यप्रत्ययस्येति प्रवर आयपसिद्धघटकस्येत्यर्थः। अपत्याधिकारादन्यत्रलो
किकं गोत्रमिति भावः पस्कस्यापत्यं पास्कः शिवाद्यण् तदंतात् घृनि। अण्णाद्यव इति फिञ्‌यास्कायनइत्यत्र युवप्रत्ययस्य तु न लुक् विहित
विशेषणात्स्वपरत्वात् वस्तुतो अग्रशा स्त्रीयंगोत्रे भाष्यरीत्या यस्कादिम्यो गोत्रे इत्यत्र गोत्रग्रहणे बहुत्वविधानात्। अतएवाना मीस्मिनितिस्त्र गोत्रे

ल॰ शे॰ प्र॰
११९ स्त्रेनोः समावेशाद्यास्कायन इत्यत्र दोषः शंकितो भाष्ये अन्यथा सिद्धांतेप्यस्य समाधेयत्वेन तत्रैव शंकापरभाष्यासंगतेश्च फलं तद्राजस्येति स्त्र
त्राद्बहुष्विमादिवर्तते तेन न त्रा तेतिकिं प्रियायस्काः बहुत्वे किं यास्काः अत्र विशब्दादितस्त्रेतिदर्कः अन्ये स्म त्रात्स्य रणीतिबोध्यं बहुत्वे इतितल्ल
तेनर्नुत्क्लिपामित्यपिबोध्यं युधिष्ठिराः इतिबाह्वादित्वादित्वादिज भरता नाम्प्राच्यत्वादेवसिद्धे पुनरुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानाम
ग्रहणार्थं तत्रः प्राचामितिलुक् भरतस्त्वनेन यौधिष्ठिरिः पितायौधिष्ठिरायणः पुत्र इति अंतर्गणइतिगणपवनादयश्च विदादौ प्राक् हरिता
तद्वो च्य इदमत्रैव भाष्ये स्पष्टं गार्गी भार्गविकेति समुदायोत्र पठ्यते इतितद्राजस्येति स्त्रे भाष्ये गोत्रे लुग चीति स्त्रभाष्ये च ध्वनितं त
त्फलं तद्राजस्येति स्त्रे निरूपयिष्यामः तिकिकि अत्र पर्वा पूर्वोत्तरपदयोः भयत्रापि लुगविशेषात् उपकादिभ्यः अद्वंद्वे इत्यस्य
द्वइतिनानुवर्तते इत्यर्थमन्यदाह द्वंद्वे वा द्वंद्वे चेति। त्राष्ट्रकिकापिष्ठलयइतिद्वंद्वं भाष्येस्पष्टं एतेन चाष्टककापिष्ठलोपितिककितवा
दिषु पठ्यत इति तृतीयत्वमपास्तं आगस्त्य अगस्त्यशब्दादष्यण् इतिस्त्रेपितिष्ठेतिस्त्रे केयटस्पष्टं अगस्तिप्रकृतिकगर्गादियञिमस्मा
द्वंदीति पुंवत्वप्राप्तेरत एव निपातनात् स्ववत्वाभाव इति नस्याद्ध इत्यत्र भाष्येस्पष्टं एतेन कुंडिनप्रकृतिकगर्गादियञंते स्याप्यत्रमध्यग्रहणा
मित्यपास्तं कुंडिनीस्य वर्गगर्गादिषु पाठाश्चैतोयत्र भावाच्च। लुगिति तेनागस्तीनां शास्त्रा इत्यत्र पीवबहापोगोत्रे लुगचीति लुकि प्राप्ते कौ॰ सा॰
सिद्धेताः संनियोगशिष्टादेशानिवृत्त्वाच्छ अगस्तीयाइत्यादिवृद्धिकसिद्धिरिति बोध्यं पेचाचक्रतोकाजिष्यतः प्रकृत्यैस्तमनुवर्त
ते तत्र नेतिवाच्ये प्रकृत्यैस्तमनुत्स्थानंतरस्येतिन्माप्यं बाधित्वा लोपान इतिलोपापि निवार्यते इति पर्वतिस्त्रे भाष्ये स्पष्टं तदाह। ११९

ल॰शे॰र॰
१२५

तार्थ्येणांतः सः छप्रत्ययापत्तेः तदुक्तं युवसंज्ञा सा हि चर्येणा सापि प्रत्ययनिवृत्ताया एवोचितावार्त्तिकमते पर्यस्य गोत्रसंज्ञा यांस्तु चोक्तार्थी
देविशेषणावाशब्दासंगतिः अमासलाघवमात्रेण वाशब्दे ऽपत्यं गोत्रमिति वेति वेदत ऽपत्यं वेति न्यासेन संज्ञिविकल्पस्यैव ला
भात् ऽप्रयत्नादेरपत्यबोधकप्रत्ययानां जीवद्वहूरूपबोधका स्वार्थे द्वितीया युवसंज्ञः प्रत्ययो भवतीत्यर्थ इति सत्प्रमेवेति दिक् पौत्रे
ति पौत्राद्यादेरुपलक्षणं जीवति तु। युवसंज्ञ भवति समावेशात्त्वापगवस्य गोत्रस्यापत्यमौपगविरित्यादावेको गोत्रे इति नियमादिकस्या
त गोत्राद्यूनीत्यस्याप्राप्तविधायकत्वे तु गर्गस्य चतुर्थे जीवद्वहूरूपविवक्षिते गार्ग्य इत्यस्याप्यापत्तेः गोत्राद्यूनीति नियमाभावात् किंच
समावेशे द्वितीयाध्यायस्यालुक्मात्रस्य मध्यपवादन्यायेन गोत्रे लुग्वीत्यलुक् स्यात् तथा च पीलाया अपत्यं पैलः तस्यापत्यं युवा इञ्च
इति फिन्न पैलादिभ्यश्चेति लुक् पैलस्य छात्राः पैलीयाः इत्यत्र गोत्रे लुगिति ऽलुक्प्रसंगः ऽप्रसमावेशे युवप्रत्ययविषये स्याद्यान्त्रो
स्तेन न्यायेन भाष्यप्राप्तस्य मर्यादस्याप्राप्ते ऽन्तरंगत्वात् पैलादिलुग्भवतीति सिद्धमितिदिक् भ्रातरि भ्रातुरेवंशत्वादारब्धं बहुषु पुत्रे
ष्वेतदुपपन्नं भवत्ययमेज्येष्ठायमेमध्यमोयं कनीयानिति घंतवत्सूत्रभाष्यप्रयोगे बहूनां निर्धारणेपी यसुन्दर्शी वाहुभाग मात्रमी
यसुनीदि मित्तं हि त्वादितः सूत्रे विवक्षितं तथा यन्नाह ज्येष्ठ इति। अतएव बहुष्वपि पुत्रेषु मृते पितरि पित्राद्यावग्रजे जीवति द्वौ गार्ग्यायणावि
ति गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयान् गार्ग्यायण इति चोपपद्यते वान्यस्मिन्सप्तपुरुषावधिपितृकुले सपिंडः मातृकुले पंचपुरुषावधि
स्वकृते भ्रातुरन्यस्मिन्निति पर्युदासाद् एवमेवग्रह्यते इति वृत्तिरं समपि गृह्यते इत्यन्ये अन्यस्मिन्नित्यस्य ज्येष्ठभ्रातुरन्यस्मिन्नित्यर्थः तच्च

कौ॰स॰
१२५

विस्तरः ॥ वस्त्रमुपगोरिति यद्यप्येकदेशान्वयस्तथापि समर्थेन तद्धितः कृतेऽपि कादेशेजायमानस्यापि आचनत्तन्निमित्तविनाशे पौदंतत्सं व
अपत्यमित्यर्थे प्रत्ययः इत्यर्थेन अत्रासमासावारयितुं शक्यं तथाप्युपगोरपत्यं वढ्यादि इत्यादि वारणाय सावश्यकी तितत्व अस्येत्यर्थे इति उपगु
रपत्यमस्य देवदत्तस्येत्यर्थे औपगवो देवदत्त इति मा भूदित्यर्थः तस्यापत्यमित्यादौ लिंगवचनेन विवक्षितइति बोध्यं ॥ अपत्यं पौ यद्यपि
प्रवराध्याये प्रसिद्धं लोके गोत्रं तथापि प्रवराध्यायपाठप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदं पौत्रादेरपत्यत्वाभिधानादपत्यपदमात्रपर्याप्तादह
पत्यत्वेन विवक्षितमिति तेन पौत्रप्रभृतेस्तत्त्वेन विवक्षायां न गोत्रत्वं पौत्रापत्यशब्दयोः ससंबंधिकतया यदीयं पौत्रप्रभृति अपत्यं त
त्तेनैव तस्य गोत्रत्वमित्यंगिरसः पौत्रे गर्गस्यानंतरे वा ऽनेन गर्गशब्दाद्यञ् ॥ अत्र समर्थानां प्रथमादित्यनुवर्त्य विनिक्षिविपरिणामेन स
मर्थानां प्रथमस्य प्रकरणादपत्यमंतप्रकृतेर्यस्मात्प्रप्रभृति ॥ अर्थात्तस्यापत्यं वा ऽतयापत्यत्वेन विवक्षितं तत्र गोत्रमित्यर्थात् पौत्रप
र गार्ग्यापत्यादिशब्दान्न स्यात् निप्रत्ययः इति भाष्ये स्पष्टमेवं च गोत्रप्रत्ययांते ऽप्यपत्यत्वेनैव बाध इति सूचितं ॥ अत एव गर्गस्यापत्यं गोत्र
मित्यर्थं प्रदर्शयंति गार्ग्य इत्यादौ दृष्टः ॥ अत एवापत्यं वा गोत्रं परमप्रकृतेस्यापत्यः ॥ आपत्यां जीवद्वंश्यत्वार्थे द्वितीया युवसंज्ञा सूचा
स्त्रियामिति सूत्रवार्तिक समुदाये न प्रत्ययोरेव गोत्रयुवसंज्ञाविधानं ॥ अपत्यस्यापत्यमपत्यं शिवादेराकृतिगणत्वादणतेन वत
द्वोधकप्रत्ययस्वरूपं लभ्यते ॥ आपत्य ॥ आपत्यादित्यनेयाः स्नदर्थकत्वावश्यकत्वात् गोत्रसंज्ञा स्त्रे क्वचित्पुस्तके ॥ आपत्यो वा गोत्रमि
ति पाठो दृश्यते स च पुत्रत्वरः स्त्रीपुंसाधिकारपत्यं वा इत्यमरोक्तेः ॥ अत एवापत्य इति द्वितीयवार्तिकं पुल्लिंगप्रयोगः ॥ न चापत्यं भवद्

ला·श्रौ·सू·
२·२

मर्य्यादेव नित्यत्वसिद्धेः पुनर्नित्यग्रहणाद् अन्यतरूपे र्थ एव नित्यं लुक् तेनैवाभिधानाच्चेति नात्र लुगिति हरदत्तः परेतु नित्यग्रहणेन वाच्या
तौ क्रार्थाला जस्त्यात् । अधेषणा भरणायोक्त्रेतन विषयकेत्व नतत्र लुको नित्यतया जिदादिन्नस्य परत्वाभावेन तत्र वृद्धिप्राप्तिरेव न
नित्यग्रहणं तु वेतस्य निवृत्तये स्पष्टार्थमेव मन्तव्यं तु वृत्त्यनुरोधेनेत्याहुः परिमाणं तस्य व्याख्यातमिदं । अत्रापि वृत्त्यादिलिखनं तु प्रमा
दात् केचित्पठन्तीति । अत्रास्थिबीजं कुलिजा लुक खारी चेत्यत्र दर्शितं षष्टिका शालिविशेष एवाय साधुर्न तु जेभुराक वृत्तं
ते प्रयोगदर्शनादाह बहुवचनमिति परितप्यइत्यस्य विवरणं जेतुशकाइति । अस्य तस्यैइति ब्रह्मचर्यं चेन्न कालपरिच्छेदमित्य
पिवोध्यं पठेति । अत्र पदे ब्रह्मचर्यं चेद्धि शेषमित्यर्थः मासोसेति । अत्र मासस्य व्याख्यास्वात्र यमा । अस्त संयोगाद्वितीयान्तविशे
षणादेवेति भावः भाष्ये तु पठेतिपठ्यत्येव मासिको ब्रह्मचारीतित्वर्थः । व्याघजंतवोध्यं महानाम्नी नामेति । अनेन स्त्र
तया भाषितपुंस्कत्वाभावात् पुंवत्वं नेति सूचयति । अतएव भाष्ये माहनाम्निकमित्युदाहृतं भाष्ये तु तदस्य ब्रह्मचर्यमिति ।
महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यं महानाम्निकमित्युक्ते माहानाम्निकमिति तु महानाम्नी सह चरितव्रतपर
महानाम्नीशब्दान्नत्वरतीत्युपसंख्यानमिति वचनेन साधितं तस्यदत्तिरणायज्ञवाचके त्र्यष्टं ते भोदक्षिणात्यर्थे ठञिति
वीः । अदोलादयीति परेतु यज्ञग्रहणं देवाविकालादित्स्यासंवेधः नहि द्वादशाह साध्ययज्ञवाचीसशब्दः कालशब्दः । अ

श्रौ·सू·
२·२

विनो विनोः अनयोरपादानसामर्थ्यात्कालात भवोवो ध्य: मासाद्‌ निर्वृत्तादीनां पंचानामधिकारोपि भवतइत्येवसंव एतेनमृ र्यांतेरग्रस्तपतद
तेन बाधसंभवेतदाह मासभवतइति पववपोति: पूर्वयसीतिसूत्रे भाष्यानुः प्रवृत्तापिपयेन नुवृत्तिरेवलभ्येत एवं हितत्र भाष्यं: पूर्वयसिद्धं भ्रमसन
तरस्यापतोनुकर्षः तदहूष्यं विज्ञानोयात पववप्यनुवर्ततइति पववप्यनुवर्ततइमस्य पूर्वस्त्रेइतिशेषः अनंतरस्येस्तस्यात स्थानानंतरत्वस्यवि
तेनस्य पूर्वस्त्रेननुवृत्तावेव भवतीति वोध्यं व्यवहितस्यापि क्वचिदनुवृत्तिर्दृश्यते याहितोयादोस्वनइत्यत्र तदइवेद भरवमिहापि कप्रियम्पोदिस
र्यइतिवदताकैयटेन दृष्टांतव्यवहितस्यापीतु भाषचपूर्वस्त्रेतदसंवघ रवोक्तः भवलंतुवृत्यनुसारीति द्विकचारायदिति: पूर्वयस्तिठनितिस्त्रद्ध
यंतुनकृतं शब्दगोरवादपियोगविभागस्यगरीयस्त्वात पंचस्ववर्षीष्वितियथायोगमितिशेषः ध्यहीनइति तद्धितार्थे द्विगोरूपं समाहारद्विगोस्तुनखः
समासांतकृतेहस्वशब्दात द्विगोरभावात संख्यायाः संख्यायाः परस्य संवत्सरसंख्याशब्दस्येत्यर्थः द्वैषष्टिकीति षष्टिशब्दात संख्याकेतुहस्
दिरूपेकालेवर्ततेतः। कालादित्यधिकारस्यभवतार्थ इत्यर्थः संवत्सरग्रहणमिति संख्यायाः स्तु नपरिमाणग्रहणेन प्राप्तेति गमके ग्रहणांसे
ख्यावाह्यानुसवतइत्युक्तेरितिभावः वाचतुर्गिति वाक्यभेदेन तयोरेवेत्यर्थः द्वैवर्षिकइति: प्रसंख्यायामितितिविशेष्यते तेननभिलौलुक
इति षेधोतेति भविष्यदर्थक प्रत्ययभिन्नेजितादावितिमर्थस्तुदाह गम्यतेहोति। कर्मकरिष्यतीत्यादिपदांतरसंमभिव्याहारेणा
त्यर्थस्तदाह धीष्टोभृतो वेतिभृतावेत्यपपाठः तत्रभविष्यत्वस्यकथमप्यवगतेः द्वैवार्षिकोमनुष्यइति चिरत्ववृत्यात्मस्यापारं भेसा

नापधेहृते चतप्पात्रक्रमपीतिसाहृश्चं एवं न मार्येवृद्धोपिनम्पएवतादर्थ्याता धृङ्वद्भ्यायेनेति स्पष्टं भाष्ये वा च दीर्घत्वमिति चेन प्रकृतिभावः स
मुच्चीयते तेन दीर्घतदभावयोष्टिलोपेन न ह विष्यमिति हि विशब्देऽगवादिः विभाषाह विरिति ऋतुहविर्विशेषवाचकानामेव ग्रहणं न स्येपहृन्नेति न स्त्रप्र
ति ग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात् भाष्ये तु नासिकायत्नसद्रुद्रेषु नसितिपठितं पेच्चतशीर्षन्छन्दसीत्यतः शीर्षन्निति वर्तते शीर्षण्यपेये चेति प्रकृतिभावः
वृषण्यच वृषशब्दोऽत्राकारान्तोऽस्या व्याख्यानं चतु नातः वृषनशब्देन वृषे हितं पितिवाक्यमेव एवं वृत्तस्य पर्यायवृत्तस्य शब्देन वृत्रास्यो हितमिति वाक्य
मेव न तु प्रत्यय इति स्पष्टं भाष्ये। आत्मन्विश्व। उत्तरपदग्रहणं भोगेन वसंवद्धं नान्येन व्याख्यानात् भोगशब्दः शरीरवाची च। विश्व हि रवि भोगेः पर्येतीति
दर्शनादिति स्पष्टं भाष्ये कर्मधारयादेवेति पंचजनसर्वजनेष्वप्येवमेव रथकारपंचमेषु चतुर्षु वर्णेषु प्रसेके पंचजनशब्दस्य रूढिं मात्रं भो
गीरो यथा पारात्वं तथा रथाभ्यां मित्स त्रनिरूपितं सर्वे पुरुषा यासे रथमत्र पुरुषाद्वधेति वधादिषु त्रिषु सामर्थ्यात्स्पष्टो स्समर्थविभक्तिः क्रेते तु तेनेति
निर्दिष्टे वा। ग्रन्थिग्रन्थ इति पाद्दिकमयदो प्युपलक्षणं हि तेन पुरुषाद्वध एवेति वोध्यं तदर्थं विकृतिवाचकादिति न चास्य नप्रथमत्वं प्रकृताविं
त्यर्थसमर्पकोपपदपातत्वात् तस्माइत्यनुवृत्तेराह चतुर्थ्यन्तारिति। तदर्थमिति। सप्तम्याः स्थाने प्रथमा सामान्ये नपुंसकं तदाह तदर्थायामिति प्रक
ति विकृतिशब्दावुपादानकारणतत्कार्यपरौ परस्परसमभिव्याहारात् तदर्थग्रहणं स्पष्टार्थं। शकत्वे। उगवादीतियत् वालेयाइति वत्सवत्स्या
योर्लोहित्यादिषु गणसहितावालेयाइत्युक्ते प्रकृतिविकृतिभावात्र यथा कथंचित् प्राप्ते स्यादित्स चाप्येवं यो वत्सऋषभावस्या प्राप्त्यर्थं योप्यतस
एवमुच्यते। पर्वविप्रतिषेधेनेति। प्रजपेद्रूपेतिशेषः तदस्यतत्तदर्थे विकृतेरित्यादि निवृत्तमिति केपटः लौकिकीमिति लोकोत्तर प्रयोक्तास्यदादि

ल॰शे॰प्र॰
१९८

तेन मद्दुश्च ह्यरणरूपापभ्रंशप्रयोगस्यैव करणात्। तस्माच्छिष्टो लोकोऽत्र लोकशब्देन लौकिकी विविक्षा यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः प्राय इति लोको वा प्रतिपदि-
श्यते इति भाष्यात् लोकः शिष्टो लोक इति तदर्थः प्रायस्य समग्रकस्येति कैयटः सापि समग्रशब्दार्थविषये समर्थस्येत्यर्थः तादृशश्च शिष्टलोके एव
ति वोध्यं प्रासादो देवदत्तस्येति। ईदृशेऽर्थे प्रासादीयो देवदत्त इति प्रयोगो लोके न दृश्यत इति भावः प्राग्वतेः प्राग्वतिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेनार्थवो-
धकेष्वेवास्यापि स्यान्न तेनापवादविषयेन। आर्हाद ग्रहतीति तिङ्नैकदेशशब्दं तानुकरणं व्याख्यानात्। आ उ न्निव्याप्तात दाह तदर्हतीत्यतदन्ति।
व्याप्येति यद्यपि ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या वाह्यात्तु सर्वत ऊर्ध्वमानमीयते तदुन्मानं सर्वतो मानमिति
चातपरिमाणं आयामविवक्षायां प्रमाणमित्येतद्भवति संख्या सर्वतो वा ह्या भेदमात्रबुद्धिहेतुः नैषा माने कुतश्चनेति भेदोऽत्र केवलं द्रष्टव्यमिति
कैयटः तथाप्यत्र परिमाणशब्देनोन्मानमपीति समासेइति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः प्रमाणं तु नगृह्यते मानाभावात् स प्रदेशस्त्र्यामनुवर्त्त-
त इति संवध्यत इत्यर्थः एतेन षोडशसूत्राणामेवानुवृत्तिविषयत्वमिति परास्तं परिमाणात् इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं शाण
पर्युदासात्। यद्युत्तरपदस्येति सूत्रे भाष्ये तदधिकारस्यैवं सूत्रे प्रयोजनाभावप्रतिपादनाय परिमाणान्तस्येत्यत्र संख्यायाः इत्यनुवृत्ति।
तत्का यद्युत्तरपदस्येति सूत्रे भाष्ये तदधिकारस्यात्र सूत्रे प्रयोजनाभावप्रतिपादनाय परिमाणान्तस्येत्यत्र संख्याया इत्यनुवृत्तिरुक्ता।।
तथापि तदनुवर्त्तिवाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन परिमाणान्तस्येत्यस्य संख्या पूर्वपदस्य चित्कत्वं एतत् एवात्र परमेवं षष्ठिके मिति भाष्योदा- के॰प्र॰
हृतं संगच्छते संख्यायाः इत्येतत् घटितवाक्यसाहचर्यात् परिमाणान्तस्येत्यस्योत्तरपदेऽप्यनुवृत्तिरिति न तत्र तदधिकारप्रयोजनमिति १९८

ल॰शे॰प॰ वामित्यर्थः एषामकृतसंधीनां तृतीयादयइतिवक्तव्ये तेनसुपर्यायशीदंतशब्दाद्बहिस्सुपरिकइतिसिध्यति अजिनांतउत्तरपदग्रहणात्सर्वलोपो वञसे
२१६ ञसमत्वमहत्वइतिहूंहिह्रस्वत्वं दीर्घत्वइतिहूंहूीति भेदः कृचित्वकृतिलिंगातिक्रमस्यापिसत्वेनाहकुटीरइतिकास्तःश कृत्यास्त्वंशस्त्रे विकल्पवा
कवु किंयत्तदो द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्ये निर्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्योडतरजित्यर्थः द्वयोरित्युपलक्षणं अतएव बहुष्वासिनेषु कश्चित्कं
चित्सद्दृतिकतरो देवदत्त इति प्रत्ययइति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगः संगच्छते एतच्चनयोतुमेवस्त्वेकग्रहणाद्बहुभ्योरिति निर्धारणषष्ठीमाख्यानादेव
न विष्यतीत्सलं अत्र निर्धारणानप्रत्ययार्थः तंविनापिप्रतीयमानतयानुपलब्धत्वात्किंतुविषयनिर्देशइतिवृत्तौवाबहूनांप्रत्यास्थानमितिहेपार्थस्य
त्वनभिधानान्न अतएवतेताडतरजा आकेरइति सूर्वस्त्रस्यद्वयो रित्यस्यप्रत्याख्यानेभाष्ये व्याख्यावसरे केयट अयइत्यर्थः अतएवकतमा
कतमेपामाटपनेति पदद्दित्वप्रकरणे भाष्यप्रयोगः संगच्छते तेनकतमो भवतामध्यापकः अरादवदत्तोवेति सिद्धं वग्रहणमिति नचाव्यय
सर्वनाम्नामित्यस्याधिकारत्वात् दृत्वमेव सिद्धं वाग्रहणव्यर्थमिति वाच्यं तन्निवृत्तिज्ञापनार्थत्वात् तेनडतरजविषयेनाकच महाविभाषये
ति अतएवावहुपणइति सूत्रे भाष्येक एतयोरर्थयोर्विशेषइति प्रयोगः संगच्छते तमादयः प्रागवहुपणोकनोनिसाः प्रत्ययाइतितुप्रायिकमि
ति भावः किमइतिवहुष्वासीनेषुरित्यादि भाष्यप्रयोगादिति भावः एकाच्च प्राचामितिपरजार्थवाक्यस्पष्टत्वमहाविभाषयैवसिद्धेः अकन
र्थमपि नतस्मान्निषत्वादितिस्पष्टं भाष्येप्येनेतरइति अवद्वेपणइतिकरणोत्सुडेतिभावः इवेपप्रस्वार्थोपमानत्ववतिवर्तमानात्प्रातिपदिका
कनपदुपमेयसाप्रतिकृतिश्चेदित्यर्थः प्रतिकृतिर्मृदादिनिर्मिताप्रतिमाधाकारांतरेस्वार्थिकप्रकरणविरोधः अश्वक कृस॰
इति उपमानाश्वाभिन्नेइतिबोध्यः लुम्मनुष्ये लुम्बप्रकृतिश्चल्लिंगापवचनंतुविशेष्यमेवदेवाहरीतक्यादिषु २१६
व्यक्तिरित्यत्र पाठात् तेन चंचेव मनुष्या वित्तेवदेवलकानां इति प्रतिमां गहीत्वाभिहार्थं प्रतिगृह मुठजामि॥ऽऽऽऽ

पिप्रत्ययमितिसमुदायशक्तिग्रहकालेवयवानामपिशक्तिग्रहादवयवेनोपितद्बोधः एवमेवत्रविंशपिंडीमित्यादौवाक्ये केदेश्याद्याबा
र्थबोधः अस्यैवानुवादकमिदंवर्त्मात्रप्रयोगस्तुनतेतोबाधातएवर्णाल्लडितिलोपस्यपूर्वाचार्यसंज्ञाउवर्णात्सरस्यैलप्रत्ययस्य
लोपःसचादेःपरस्यचेनद्वितीपादचतुर्थलोपःसूत्रसिद्धएवान्तघेतेवर्णादपीतिभाष्येनदृष्टप्रज्ञाद्यमितिठज्वेसतोवसन्तुहि
त्वेवसिद्धेरितिभावः उपडइतिनेद्रस्येतिज्ञापकेनपूर्वोक्तरनिमित्तकार्यापेक्षयांतरंगस्याप्येकादेशस्यपूर्वमप्रवृत्तिरितिभावःद्विती
यसंप्रहारंचेदितिएकपदेपीदंसंप्रहारएपचःएकाहारेतिप्रश्नसहितंव्यंजनमहारंएकाचपूर्वपदांतामित्यर्थःद्वितीयादचउर्ध्वे
मित्यनेनद्वितीयाज्विशिष्टस्यलोपाप्राप्तेरिदंवागाशीर्दत्तइतिवाआशीर्यस्यतेनदत्तोवाक्करणकेणभ्राशंसनेनदत्तइतिवार्थः
प्रेत्रकादेशपर्यंततत्तस्यपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतयानपूर्वकुत्वादिप्रवृत्तियद्यपिद्वितीयादचउर्ध्वस्यशब्दंत
शब्दस्यलोपयस्येतिलोपचांतेइकनिमित्तमसंज्ञासत्वात्कुत्वाद्यप्रवृत्ताविदंसिध्यतितथापिमत्वेग्नालोपस्यस्यानिवत्वादाकारांतनिष्ठ
मत्वेनचांतनिष्ठपदत्वाद्माघातात्कुत्वजश्त्वयोर्वाधिकइतिस्यादितिभावः नचसाहृतातरपरयावापदांतविध्यादिप्रापकस्यप्रतिबधकस्यवास्थानि
वत्वस्यनिषेधइतिसिद्धांताइत्वेपिस्थानिवत्वनिषेधइतिवाच्यं अडिकेपिदोषापत्तेःयदितत्रद्वितीयादचउर्ध्वस्यलोपविधायकवचनप्रामा
ण्याइत्वेस्थानिवत्वंतत्प्रवृत्तौत्रितुल्यं एतेनपूर्वत्रासिद्धीयइतिनिषेधेजशीचनेतिनिषेधेजश्त्वधस्यस्यादिलपास्तं नपादांतस्तत्रोक्तरीत्यातयोः
पदांतजश्त्वप्राप्त्यउत्तरपदेलोपेतुग्रजसूलादेशत्वेनस्थानित्वाभावातुल्यावधिकयानसज्ञयापदसंज्ञोवाध्यतेतत्रतद्धितांग्रपापाविने
त्याग्रपापाश्चवाध्यसामान्यवितयापवदत्वाद्बाधः षषद्वेतिस्पष्टचेदंस्वादिष्वितिसत्रेभाष्येशबलसु एषामितिशबलादयःप्रादिःसूतायेषांते

पदार्थस्य शेषत्वमितिनदोषइत्यपियोगविभागेत्वगादिविधावपदत्वेनापूर्तस्योपयोगान्नशेषत्वमितिछन्दस्याप्यत्विस्वोऽत्रबाधः इदंशब्दोहि
इदंत्वेन सर्वविशेषबोधकस्तदुक्तं शेषइतिविशेषणे सूत्रे भाष्ये इदंविशेषा[illegible]इत्येतेऽप्यपस्य निवासः सम्प्रहृष्टत्ति इदंपदार्थग्रहणेति नि
मित्ताश्रयावच्छि विशेषाइतितदर्थः तत्रशेषइतिविशेषणादपः सादीनामिदंत्वाश्रयतया नग्रहणमिति बोध्यं शेषपदसंबंधेने
दंपदेन प्रागनुक्तानामेवेदंत्वेनग्रहणमित्येतद्बोध्यमित्येवमुत्सर्गः शेषग्रवासाविस्पष्टंप्रत्यिदंत्वेनबोधेऽशेषिकमिष्टेतिवार्त्तिके
तु शाब्दबोधकृतविशेषानादरेण प्रवृत्तिमितिवदति तेषामेतद्विरोधः स्पष्टएव किंच भाष्येनारपीदंत्वेनापत्यबोधे छन्दस्यतवेश्ट्वेना
स्यतद्बोधकत्वोक्तेः स्वारस्यासंगतिः अपत्यंवा गोत्रमिति वार्त्तिके प्रयोगेशिवादित्वादण बोध्यः दाशरथ्यायेत्यादित्वसाध्वेति
वार्त्तिकस्वरसइतिविभावनीयंसन्निः कृतसंधेः किमिति अन्तरंगत्वात्संधिकार्यात्परमेव प्रत्ययोऽभविष्यतीतिसमर्थयनामितिव्यर्थमि
ति प्रश्नः उत्तरयति अकृतेति यद्यप्येकादेशप्रवृत्तिसमयेनवृद्धिप्राप्तिः कृतेएकादेशेजायमानपावृद्ध्याचनतन्निमित्तविनाश
कत्वापि निमित्तविनाशसंभावनैव तत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तंसाचात्रास्यैव पदिदीघेनिस्यात्तदावृद्ध्या निमित्तविनाशः स्यादि
तीति भावः वस्तुतोंतरंगस्यापलक्ष्यार्थानुवादएवसमर्थानामिति विषयमित्यादावकृतसंधेरपि प्रत्ययदर्शनेनानन्तरापितथा
पितथाशंकावारणायातएव विवृतिवेध्यस्त्रे भाष्येंतरंगंबलीयइत्यस्यसोऽस्यितिवैहृम्माणिरित्युदाहरणंदत्तं पदस्यविभज्या
न्वाख्याने स्तुउत्पित ३ स्तुइति स्थिते परत्वादादिवृद्धिः प्राप्नोत्येव कैयटः अकृतेति परिभाषानुभाष्यव्यवहृतत्वान्नास्त्येवेत्यमत्र

इग्नः श्राइजंताद्युवप्रत्ययस्यगोत्रार्थकोदेवसंमेवेनाह गोत्रेयइति नचेदिति प्राचांग्रहणांनविकल्पार्थं आरब्धानादिति भावः नतो लस्यापत्तेः
इजताः अनंतरस्येति न्यायात्सेत्मादिलुकोनायंबाधकइत्याशयेनाह यनिलुगिति वत्यधिकारे प्यन्यतरस्यांग्रहणांहुगोलुगित्यादौतद
सवधशापनार्थकात्तापेनगर्गांविधजंतकतशब्दाद्यत्रिजोश्चेतिफक कार्तायनः आपत्यस्येति यलोपः तस्यापत्यं तत्त्वं वध्यपत्य मिस्यर्थस्
त्रेसमर्थानांमध्येप्रथमा द्वातिपादिकादणादयइत्यर्थः धकालत्तनेत्वंद्विनिज्ञापकात्त्वार्थपरिसमाप्तेस्येवाधीतराञ्चयेन सुवंतात्तद्वि
तोत्पत्त्यासावहितंततःपरत्वंयत्तुप्रातिपदिकादिपदंतस्थकृतिकेलाहृतिकमितितत्रघजतवृत्तिकल्पनापात्रम्प्रयात्वात्सुभूतस्यप
देनउपस्थितस्येवतस्कलितमाह यथांतादिति तस्येति सामान्यशब्दोपिवुद्धिस्थत्वेनसर्वविशेषवोधकइतिउपन्वादिभ्यउत्पत्तिः
नैविरुद्धा आदिवृद्धिरिति स्वविषयइतिशेषः तेनव्यसोभीवोवेपसवेआपदिनवेवेयापदमित्यादौनदोषः तत्रापिवृद्धिप्राप्त्याविषय
सत्वात् एजिवधायकेननिषेधइत्यन्यतरवाधतइति अनुशतिकादिषुपुष्करसच्छदपाहात्सहितपोष्करसादाबुभयपदवृद्ध्यर्थंएगा
दिस्त्रतंतानानभिधानादितिभावः परत्वाद्बाधइतिनयुक्तं युगपत्कार्यद्वयासंभवएवविप्रतिषेधप्रवृत्तेः नापितकेकेशास्मन्यापेनाप्रवा
दत्वात् आदिवृद्धतस्याउभयोरपिगोः पाचकः इत्यादौविधयादन्वसोऽप्यतइत्यादौचारितार्थ्यात्स्पष्टंचेदम्भाष्यतस्यदमितिसामान्य
सर्वविशेषात्नीवादयसेपितस्यदमित्येवसिद्धत्वात्स्यापसमतःइजिसेवकार्यमपीयोगविभागइतिप्रश्नः परिहरतिवाधनार्थमिति
मानवादोह्रस्येतिशेषः नन्वेवेपिकेणसिद्धरितितृतीयस्यांशंकासमाधानमाह उत्सर्गइति योगविभागाभावेप्रकृतिविशेषसंवद्धान्या

वीपग त्या कृतिनिर्देशः एतस्य कारणे ऽत्र कृतिपरतायां न स्वतात्पर्यग्राहकत्वादत एवाभ्युद्धरतीत्यादावुरि ॥

ल॰शे॰प्र॰

१३५ लिप्रश्नः प्रयोगनियमार्थत्वाभिप्रायेणोत्तरं भाष्यकृता तु संज्ञानियमार्थत्वमाश्रितेदं छंदसि परेपि व्यवहिताश्चेति सूत्रं तु पंच पुत्रा रख्या
ते प्रतत एव सुकटंकराणि स्वाहा तत् नवमित्यादि भाष्यप्रयोगः संगच्छेत कटं सुकराणीत्यादित्वनभिधानेन वारणीयमत्र प्रश्ने हे रवाडि
तीति एतद्विशेषणं भावप्रयोगनियमशास्त्रादेव प्रयोगाच्छेद एव स्यादिति भावः ॥ प्रनितिपरइति चात्र बहुव्रीहिरन्तिता विति
वक्तव्ये परस्य ग्रहणं तु अनुकरणाकृतावनितिपरत्वविवक्षार्थं तेन प्रत्युपरुध्य इति कृत्वेत्यादौ व्यवहितेपि निषेधः सिद्धेरेतद्बलादेव
ते प्रागित्यादौ तु नयोः पूर्वव्यप्रयोग इति दिक् ॥ आदरानादरयोः ॥ अनादर इति बहुव्रीहिरतः पारदं डिनमसत्कृत्येत्यादि सिद्धं तत्पुरुषे हि पञ्चा
दरं प्रसक्तिस्तदीयानादर एव स्यात् कुरूमसत्कृत्येत्यादौ करणे मनसी शब्दरूपे इति विशेष्यं करणे हलेति परावरयोगे चेति त्का पुरोवपु
रात्मेपपुरोगमेस्म सुदाहरणं कृत्वा योग एवेति निषमे मानाभावात् ॥ अव्ययपदमनुवर्त्तत इत्याशयेनाह मांतमव्ययमितितेन नका
उमसंक्रुत्वेत्यत्र न ॥ अस्ताद्विपु जलमस्तं गच्छतीति प्राग्नीश्वराद्निप्रधिकारान्निपातत्वेचविभक्तिलुक् स्यादिति भावः समा
मीनिर्देशः पितास्मिन्निति परिभाषानुवर्त्तते क्रिया योग इत्यनुवृत्तेः एतेनान्तु स्वारव्यवधानात्कथमत्र प्राप्तिरित्यपास्तं उपा
जेन्वाजेशब्दौ एदंतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य बलाधानेऽवर्त्तते चोतेतु पूर्वविप्रतिषेधेन निसेवसंज्ञेति भाष्यस कृ॰म॰
एं बोध्यइति। इदं त्रायिकं ॥ अत एव नमस्करोतीत्यादौ न च्व्यर्थे भावप्यनेन गतित्वमाहुः ॥ अन्ये तु सच्छपादौ स्वरादौ चेति विकल्पः। १३५

 ष्प५

संज्ञाभावः प्राप्नोतीत्येवं वेदत्वा र्त्तिककृतो हेत्वकथनेनन्म्नताचेत्याहुः। प्रसंगादाह नञोनलोपइति। तिङंतेनसमासाभावात्
प्रैतिदप्यपूर्वावचनं अपचसीत्यस्यकुत्सितंपचसीत्यर्थः अतएवनञ्समानार्थेशब्दोप्येषप्वग्रामाणिकइतिबोध्यं नञासमासेनकथे
त्येवस्यादतआह नशब्देनेति। एकशब्दस्येतिभाव स्तेनाधाप्रकारे नैकेनेकसंख्यात्वप्रतीतेः एवमेव नमेहनाना चनातरी
यकादयः साधवः शब्दाइति। पातः क्विपिनिपातनन्नुगित्युनेवनस्पत्यादिष्विति स्वेच्छवृत्तिः नासत्याइत्यतानिचत्वारिंश्यमकानि एतनि
पात्यंतइत्यर्थः समासेहिनेवेदानासेत्येतिस्मात्नासत्याइतिबहुवचनं वे विग्रार्थेनतु बहुवचनांतस्येवसाधुत्वार्थनसत्यावश्विनोदस्रावि
त्यमरविरोधात अश्विनोरर्थेयसाधुसेनान्मर्त्तेनसस्यइतेवीतहर दत्तः नमुचिशब्दः पौरणादिकः किप्पत्ययः ह्रीयतेरितिपाटह्रीणहिंसा
मितिदिवादिरूस्याकृतिगणत्वात ह्नियतेरितिह्रस्वपाठेह्रि निवासगतेत्यसुदादिः एषुनजेवसमासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थः निषेधा
र्थकनेशब्दांतराभावाच्च कुगति कुशब्दः पापार्थोव्ययमेवात्रगत्यादिसाहचर्यात तेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः समर्थेनेतिसमर्थ
पदंतत्तीपप्राविपरिणम्यतइतिभावः ऊर्यादिक्रियायोगइति उपसर्गाइत्यतस्तदनुवर्त्तते अतएवसंज्ञाविधावपिच्विडाजंशेतदंतवि।
धिः ऊर्यादयोनिपाताभवंति निपाताः संतः क्रियायोगेगतिसंज्ञाइत्यर्थः कारिका क्रियेतिमर्यादास्थितियत्नरूपेत्यर्थः धातुर्वर्थेनिर्दे
शेपुल्दासीश्लोकवाचिनस्तुनग्रहणंव्याख्यानातइतिभावः। अनितिपरंकिमितितप्राग्धातोरित्यस्यसंज्ञानियमार्थत्वमर्थमि

कै.प्र.उ. २११

सोरुदात्तत्वे सिद्धे तयोरस्तु द्विधानं व्यर्थमिति चेन्न लित्स्वरापवादेशानुदात्तत्वे कृते लित्स्वराप्राप्त्या प्रत्ययस्वरेणान्ततसोरुदात्तत्वे प्राप्ते तत्सार्थक्या

त्। अतोनेति। अतएव तस्मादुग्रामादिसर्वेः सप्तम्यंते भ्य इति सप्तम्या इत्येवानुवर्तते स्वरितत्वात् तेन एभ्य इति भावः सर्वत्रदेश इति सर्व

त्र काले इत्यपि बोध्यं कालइत्युपादानेन सर्वशब्दस्य तत्र कालार्थकत्वाभावात्। अतएव वर्तते वर्तमाने लडिति सूत्र भाष्यस्थे अनागतम

तिक्रांतं वर्तमानमिति त्रयं सर्वत्र जगति नास्तीति प्रयोगे कालवृत्तित्वाविवक्षायां दानुक्त इति कैयटः। विहितत्वात् इति। सर्वैकान्येत्यनेन न

एतद्व्याख्यस्यष्टं तर्हीति एतस्त्रितिहं दे अनंतं यदीत्येतदखंडमव्ययम् एतर्हीति एता इति योगविभागेन एतादेशः। प्रसमिनहनीति पुष्येणापु

नः कालोपमित्यर्थके अध इत्युप इत्यादौ शक्तिमत्प्रधानता इदमह इत्यर्थेऽप्ययेमन्ये व्यपदेशिवद्भावेन सप्रयोग इत्यपरे एद्युसीति।

निपातनादेतादात्म्यं भाष्येतु चित्यपते प्रकारवचने पंचम्यर्थे सप्तमी साह प्रकारवृत्तिभ्य इति वचनन्यहणास्तकारवद्वृत्तिभ्य इत्यर्थः

तेन प्रकारेणास्य विशिष्ट इति शेषः सामान्य भेदको विशेषो वा प्रकारः बहुलि प्रकारे र्नुक्ते इत्येतावद्भिर्विशेषैरत्वका मातत्सा

हृश्यं तु न गृह्यते अत एव सर्वेर्थत्यादौ तदप्रतीत्यानभिधानात्यथा हरिस्तथा हर इत्यादौ यत्प्रकारवान् हरिस्तत्प्रकारवान् हर इति बो

धेहरिसदृशो हर इति फलतीति बोध्यं। अप्रत्ययतस्वार्थिकोयं प्रत्ययं विनापि यज्ञेत्र: सर्वेत्र इत्यादौ प्रकारवचनत्वदर्शनात् द्योतकत्वे

तदर्थस्य विशेषणतापत्तिश्च एवं जातीयर्विधावपिबोध्यं स्थूलादिभ्यः कविधौ चैवमेव स्थूलादीनामपि गौर्वाहीक इत्यादौ गवा

दिपदानामिवास्येव प्रत्ययं विनापि प्रकारवाचित्वमत एवैषां नित्यत्वं नोक्तं कदि केशाद्येभ्यः नेह यथा संख्यमस्वरितत्वात् शब्दाग्र

कै.प्र. २११

तेविधिःमेति मातस्योदाहरणमित्यर्थः वकारयकारपरस्येति बहुव्रीहिरनुस्वारोत्र पदार्थी इतिमत्वर्थीयाः प्राग्दिशोव्याख्यादिदं संज्ञासूत्रं तद
हे विभक्तिसंज्ञाइति स्वार्थिकाइति। प्रायेणेति शेषः स्वीयप्रकृतेरर्थे भवाइत्यर्थः तसिलादावर्थनिर्देशा भावादतिशायनेइत्यादीनाप्र
कृत्यर्थविशेषणत्वादिति भावः जात्यंता छंदं सुनिप्रकारवचनेइत्यादिविहितस्य तु वाचकत्वमेवात एव तदर्थस्य विशेषणतया भानमतः प्र
येणेति परिहतं किंसर्वनाम प्राग्दिशइत्येव बह्वादिपर्युदासात्किमः पृथक्ग्रहणं बह्वादिभ्यः प्रागेव किमशब्दस्तु न पठितः कस्य भवांश्च कोविद
च भवतः शेषापत्तेः त्यदादीनामयत्सरत क्रियेषत इत्युक्तेः विधेया निर्देशादाह धिक्क्रियत इति बहुशब्दस्यात्र संख्यावाचित्वं व्याख्यानात् प्रकर।
णालभ्यमर्थमाह प्राग्दिशीयपरेइति दिशः प्राक् प्राग्दिशइत्संज्ञा तु न फला भावात् परत्वादनः सर्वमेव त्यदाद्यत्वे निकृते लघुल्वणस्येति
न्यायेन न पुनरत्वप्रवृत्तिरिति भावः कुतिहोः प्रश्ने न ग्राइत्यतो विभक्तावित्यनुवर्त्तते तीत्यत्रेकारउच्चारणार्थः तिहोरित्यसफलमाह कस्मादि
ति यतइति तसिलादीनां विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वं परस्य तसेरिति। प्रतियोगे पंचम्यास्तसिरपादाने चाहीयरुहोः इति बहुसमासस्येत्यर्थः प्रसंग
हल परिभाषयातस्य धातोर्न ग्रहणं व्याख्यानाच्च स्वरार्थे लित्स्वरार्थं विभक्त्यर्थं विभक्तिनिमित्तत्वाद्यस्य स्वरार्थमिति भाष्यं तत्फलं त्वत्रणप्रवेक्ति
विभक्तिकार्यस्यापीति बोध्यं सर्वोभयार्थेति अभिधानमत्र लभेतत् भाष्येउक्तं प्रादन्नं परिसिंचतीत्यादौ सर्वार्थत्वेपि वाग्रहणानुवृतेर्न तसिल् वाग्रह
णमिति साहचर्याच्च कुत्रचित्तनाम्यत्र कुत्रापि च सामिलाषमिति बहुतरप्रयोगदर्शनादिदमुक्तं भागवृत्तिकारादयस्तु किमो भाषायां त्रलं नेच्छं
ति भाष्यस्वरसोप्येवमेव एतदस्तत इदमोन्वादेशइत्यतोमानुवर्त्त एतदो नित्यव सिद्धेनुदात्तार्थवचनं न तु लि स्वरशेष निघातेनैव त्व

लपरो० प
२२३

त्वात्स्येभावः। इह पुंवदिति वहुव्रीहिवत्वातिदेशेनोत्तरपदत्वस्यैकार्थेन भिन्नार्थत्वाभावेन च समानाधिकरणपरस्य च सत्वात्तिव
याः पुंवदित्यनेनेतिभावः। एतेनैतत्त्वानीति अनुदात्तत्वेस्य स्यादिकारत्वेपि भाष्यप्रामाण्यान्नेत्येयध्यित्ति। अत एव वहुव्रीहिसिद्धा
वेवकृतेत्यपि कर्मधारयवद्भावं। किंच प्रियादिषु प्रतिषिद्धपुंवत्वस्यापि विधानार्थं कर्मधारयवद्भावः। अत एव पूर्वसूत्रयोः कर्म
धारयवद्भावे इति नोक्तं प्रियादिषु पुंवत्वापत्तेः। पूर्वसूत्रेतु नसत्वातिदेशेन भाष्यप्रामाण्यात्। अत एव तत्र। किं प्रयोजनं सुपत्सोपं
च पुंवद्भावा इत्येव भाष्ये डकं अत्र कानि प्रयोजनानि सुपत्सोपपुंवत्वोत्तोदात्तत्वानीत्युक्तप्रकारशब्दः सादृश्यवाची व्याख्यानादिस्या
त् सादृश्ये घोत्य इति पुंवद्भाव इति पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन गुणवचनस्येहाकडादत्तत्र भाष्यपरिभाषित इति बोध्यं प्रकारः सादृश्य
प्रतियोगित्वरूपमुपमानत्वं उपमानपदभिन्न इति बोध इति परे। आनुपूर्व्ये इति वार्त्तिकेषु कर्मधारयवदिति न संबध्यते
मद्दुहहरणे पुभाषे मूलोपात्त्तनात संभ्रमे आदरो भयं च क्रियासमभिहारे चेति येनः। पुनः पुनः भृशार्थ च क्रियासमभिहारः। लोटेव
द् अतएव क्रियासमभिहारेलोडिति तत्र क्रियासमभिहारे लोएमध्यमेकवचनस्येह भवतइतियहित्वातस्यलोटज्ञापकासमुक्तं अष्टमे
वास्यलोटे योदाहरणमुपन्यस्तं अतएव यडुतेनद्वित्वंयत्तु लोटः समुच्चयादिष्वपि विधानेनकेवलस्यतद्योतनेसामर्थ्याभावाद्लोटि
द्वित्वेन यडुलुक्यतिरिक्ताभावाद्यडुवतद्योतनेसंभवाद्यडुतेनद्वित्वमित्तिन्न अकजादेरनेकद्योत्येपिविधानेपिकेवलस्येवप्रक
रणादिनातत्त्दर्थद्योतकतायादृष्टत्वात्। भृशार्थे यडि तत्रः पोनः पुन्यविवक्षायांनित्यवीप्सयोरितिद्वित्वंभवत्येव पापच्यतेपाप रा० म०
२२३

तत्रतद्योतकापेक्षा अत एव च न मया मा द्यावि वा द्युप्रयोगः परिमाद्वस्तु साधुत्वार्थमेवच्वौ प्रयुज्यते स स्थल का धेमि त्या स्ये
के षेरिवत दुक्तं भाष्ये नात्र परिवर्जनिवृत्तिकृता हि सम्मास इति वा कश्चि दे रिचि नापि केपा स्तयेम त्वीनकुत्सन यो ।शिष्यमौ सं भ
वा तद्गुहत्वा द्वितत्त्व इति वीप्सा विनुप परतिभावः अस्य स्त्रस्य वीप्सायामेव प्रदत्तेभीष्यं समतेत्वात् अत एवैक इत्यादौन वहुव्रीहि
वृत्तत्त्या समि सुपसुवि कि दत्तीयायो विभक्ति रहितस्य वा [illegible] नापि तादृशस्यैव साधुत्वापत्तिः अनेनैव द्वित्वं विधीयते इति तु न यु
क्तेश सत्य रूपवादत्वानापत्ये कशब्दस्यापि हेः अत्रैवं दोधं अस्मार्थे कप्रादव सत्वेपि तदर्थ वीप्सायां द्वित्वापवादः शमेव मो ख्या
शब्दानि इति न साद्दार्थानो परिग्रहीति कान्तानामेव वीप्सा सत्वेन तत्स्याप्येकवचनत्वात् किं चास्याद्युपि पद्य रिमाणावि
शेषद्वत्य स इति सत्वे भाष्य कैयटयोः कृत्तकतया प्रस्था शार्थानामिवास्यापि पदि गृहीते कान्तस्यैव वीप्सा एकैक
श इति भाष्य प्रयोगस्योपपत्ति रुक्तो अन्यत्र विस्तरः तेनैति सूत्र सुपलोपश्चादे नान्तामि नि प्रातिपदिकत्वं इष्यते न च यासु कुर्वति
रपि वमेत्यस्य भाष्येप्येव गौ रिति योध्यमित्येक स्तान्ताति दिश्यते तत्स्योपसर्जनार्थ निमित्तत्वात् वहुव्रीहिवद्भावाद्वे वा तिमध्य
नाति न्यायेनोभयान्वयि समुदायेनाजस्य प्रातिपदिकत्वस्येकदेशविकृत न्यायेन तदुपेप पिसत्वे कार्यकालपक्षे तु तेनैव पुनः
प्रातिपदिकत्वे सुविति न चात्र द्वयो । सुपो लुकि तदर्थस्य प्रातिपदिकार्थे न भी वे शा द्वितीयाद्यनापत्तिः व्याप्य वि शिष्टस्य
कर्मत्वादि वोधार्थं तदुत्पत्तेः सुलभत्वात् एकैकस्मे इति हो यत्रि सुपो लुकि पुनः सर्वादि पाठे नैक शब्दान्तस्य च तत्सर्वनाम